

Glagolski oblici u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne

Džanić, Almira

Doctoral thesis / Disertacija

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:771282>

Rights / Prava: [In copyright/Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-13**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SADRŽAJ:

SAŽETAK.....	3
SUMMARY.....	4
1. UVOD	5
1.1. Uvodna razmatranja	8
1.2. Funkcionalno raslojavanje i opis korpusa	15
1.3. Teorijska podloga (pregled dosadašnjih istraživanja)	19
2. Uže područje rada	30
2.1. Terminološke odredbe i podjele glagolskih oblika	31
3. Sustav glagolskih oblika	33
3.1. Jednostavnii glagolski oblici	35
3.1.1. Prezent	35
3.1.2. Imperativ	40
3.1.3. Aorist	44
3.1.4. Imperfekt	49
3.1.5. Infinitiv i supin	52
3.1.6. Glagoli <i>jesam</i> , <i>biti</i> i <i>htjeti</i>	54
3.1.7. Participi.....	63

3.2. Složeni glagolski oblici.....	73
3.2.1. Perfekt	74
3.2.2.Pluskvamperfekt	78
3.2.3. Futur	79
3.2.4. Kondicional	81
4. Pregled inovacija po geografskom položaju (na primjeru prezenta).....	84
5. Grafematika u službi morfologije.....	86
6. Dinamičnost na imenskom i glagolskom planu	88
ZAKLJUČAK	91
LITERATURA	97
IZVORI	103
POPIS KARATA.....	106
POPIS TABLICA.....	107
PRILOG 1	108
PRILOG 2	162

S A Ž E T A K

Glagolski oblici u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne

U radu se obrađuju glagoli i glagolski oblici u bosaničnim pravnim tekstovima od 12. do 15. stoljeća koji su nastali na području srednjovjekovne Bosne. Kod analize glagolskih oblika u poveljama istražene su još i gramatičke kategorije glagola i glagolske osnove te su analizirani svi zasvjedočeni oblici – *jednostavni* (infinitiv, prezent, aorist, imperfekt, imperativ i participi) i *složeni* (perfekt, pluskvamperfekt, futuri i kondicionali). Liturgijski tekstovi i njihove osobitosti bolje su proučene od jezičnih osobitosti pravnih tekstova pa su nam spoznaje i postavke iz crkvenih tekstova poslužile za usporedbu s osobinama koje supostojje u pravnim tekstovima. Dakle, usporedbom staroslavenskih i starobosanskih osobitosti razdvojili smo liturgijske i pravne tekstove sa štokavskoga područja te smo se posebno osvrnuli na odnos štokavskog i staroslavenskog u glagolskim oblicima srednjovjekovnog razdoblja te utjecaj narodnog jezika na spomenute tekstove.

Ključne riječi: glagolski oblici, srednjovjekovna Bosna, pravni tekstovi, starobosanski, staroslavenski.

S U M M A R Y

Verb forms in Old Bosnian Cyrillic legal texts of medieval Bosnia

This paper deals with verbs and verb forms in Old Bosnian Cyrillic legal texts which were written on the territory of medieval Bosnia between the 12th and the 15th century. The analysis of verb forms in charters included examining the following: grammatical categories of verbs, base form of verbs, and also the analysis of all of the attested forms - simple (infinitive, present, aorist, imperfect, imperative and the participles) and compound (perfect, pluperfect, future and the conditionals). Since liturgical texts and their characteristics have been studied more than the linguistic peculiarities of legal texts the findings and postulates of church texts served as a comparison for the characteristics which coexist in legal texts. Thus, by comparing Old Slavic and Old Bosnian characteristics one can differentiate between liturgical and legal texts from the Shtokavian area. Also, special attention was paid to the relation between Shtokavian and Old Slavonic in verb forms of the medieval period, and the impact of folk language on the aforementioned texts.

Keywords: verb forms, medieval Bosnia, legal texts, Old Bosnian, the Old Slavic.

1. UVOD

Istraživanje na kojem se temelji ovaj rad obuhvatit će analizu glagola i glagolskih oblika iz 45 bosaničnih pravnih tekstova koji su nastali na području srednjovjekovne Bosne. Naime, u brojnim se historijskim radovima srednjovjekovna Bosna spominje kao prostor koji je bio obilježen vladavinom triju vladara: Kulinom banom koji je vladao od 1180. do 1204., Stjepanom Kotromanićem koji je vladao od 1322. do 1353. i Stjepanom Tvrtkom koji je vladao od 1353. do 1391. Poslije Tvrtkove smrti, plemići su proglašili kraljem Stjepana Dabišu koji je vladao od 1391. do 1395. Tijekom svoje vladavine, Dabiša za svoga nasljednika u Bosni bira Žigmunda, ali nakon Dabišine smrti plemstvo, zbog „očuvanja“ krune, bira za kraljicu Jelenu Grubu, Dabišinu ženu. Jelena Gruba je vladala od 1395. do 1398. pod vodstvom Hrvoja Vukčića, a nasljeđuje je Stjepan Ostoja - najmlađi sin Tvrtka I., koji je vladao do 1404. godine. Zbog oduzimanja posjeda plemiću koji je bio pod zaštitom Hrvoja Vukčića Hrvatinića, bio je prognan iz Bosne sve do 1412. godine, a naslijedio ga je Tvrtko II. Kotromanić. Bosna je samo četiri godine bila pod vlašću Tvrtka II. Kotromanića (od 1404. do 1409. godine) jer se Stjepan Ostoja vratio u Bosnu i tražio povratak na prijestolje. Godine 1412. nestaje Tvrtko II. Kotromanić, a prijestolje po drugi put preuzima Stjepan Ostoja i njime vlada do 1418. godine kada ga nasljeđuje njegov sin Stjepan Ostojić. U ovo je vrijeme Osmansko carstvo počelo prodirati u Bosnu pa se Stjepan Ostojić suočava sa sukobima plemičkih obitelji i turskim uplitanjem. Po drugi put Tvrtko II. Kotromanić 1421. godine preuzima vlast i ostaje na prijestolju sve do smrti, tj. do 1443. godine, a njegova vladavina biva obilježena jačanjem utjecaja franjevaca u Bosni. Tada prijestolje preuzima Stjepan Tomaš, a nakon njegove smrti kraljem je proglašen njegov sin Stjepan Tomašević. Njegova vladavina obilježena je velikom najezdom Osmanlija i padom bosanskog kraljevstva 1463. godine.

Srednjovjekovna bosanska država bila je najmoćnija u drugoj polovici Tvrtkove vladavine. Pod vladavinom Stjepana Kotromanića Bosna se proširila na kneževinu Hum, a pod vladavinom kralja Stjepana Tvrtka proširila se još dalje na jug i obuhvatila veliki dio dalmatinske obale. Jedini dio današnje Bosne koji nije bio uključen u Tvrtkovo kraljevstvo bio je teritorij današnje sjeverozapadne Bosne (današnji Bihać i krajevi oko Bihaća: Krupa, Cazin, Sanski Most, Dubica, Petrovac, Gradiška, Banja Luka, tj. prostor između rijeke Vrbas na istoku – grad Jajce, Banja Luka, zatim na sjeveru prostor južno od rijeke Save

i sve do planine Dinare na jugu, graničeći prema zapadu s današnjim granicama Republike Hrvatske; kasnije će ovaj teritorij biti poznat pod nazivom Turska Hrvatska) jer je pripadao hrvatsko-ugarskom području (v. kartu br. 1), tj. Zagrebačkoj biskupiji. Osim vladara, u srednjovjekovnoj je bosanskoj državi veoma važna institucija bio državni sabor. Njegove funkcije i nadležnosti obuhvaćale su najvažnije državne poslove poput popunjavanja bosanskoga prijestolja, krunisanja bosanskih vladara, vanjske politike, prodaje ili ustupanja bosanske državne teritorije susjednim državama, sklapanja i potpisivanja ugovora sa susjednim državama, odlučivanja o ratu i miru i drugih važnih pitanja. Vladari bi na osnovi odluka sabora izdavali povelje. (Klaić 1989; 1994, Malcolm 1995).

Karta br. 1: Srednjovjekovna bosanska država¹

¹ Izvor: Vego M. (1978) Historijska karta srednjovjekovne bosanske države, 2. izdanje, Sarajevo.

Zahvaljujući državnim poslovima, do nas je došao veliki broj povelja, tj. administrativnih tekstova koji su u svome kurikulu sačuvale „jezik naroda” srednjovjekovnoga razdoblja. Povelje koje će nam poslužiti kao korpus transliterirala je A. Turbić-Hadžagić i objavila u knjizi *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni* (Turbić-Hadžagić 2011). Dakle, analizirat ćemo povelje koje su nastale na srednjovjekovnom bosanskom području, točnije glagolske oblike koji su u njima sačuvani s ciljem otkrivanja elemenata narodnoga jezika. Korpus povelja je nastao u razdoblju od 12. do 15. stoljeća, a mjesta izdavanja ovih tekstova su Jajce, Zvečaj, Kreševo, Bobovac, Kraljeva Sutjeska.

Pri analizi glagolskih oblika u listinama istražit ćemo: gramatičke kategorije glagola, glagolske osnove te ćemo analizirati sve zasvijedočene oblike – *jednostavne* (infinitiv, prezent, imperfekt, aorist, imperativ, glagolski pridjev radni, glagolski pridjev trpni, optativ, glagolski prilog sadašnji, glagolski prilog prošli) i *složene* (perfekt, pluskvamperfekt, future, kondicionale) i participe, interferiranje i pojavnost starih i novih oblika (infinitiv: *-ti* ili bez završnoga *-i*, nastavci u 1. l. jd. prezenta: *-u / -m*, širenje nastavka *-m* u 1. l. jd.), razvoj jednostavnih preteritnih vremena i usporedbu tvorbe glagolskih oblika koji se javljaju u pravnim tekstovima 12., 13., 14. i 15. stoljeća. Poseban ćemo naglasak staviti na interferiranje i supostojanje poznate staroslavenske norme i uzusa bosanskoga jezika određenog razdoblja. Tvorba se pojedinih glagolskih oblika i njihova uporaba razlikuje u ovako širokom vremenskom razdoblju (od 12. do 15. stoljeća) te se udio starobosanskih elemenata razlikuje od stoljeća do stoljeća. Za sve nam je potreban korpus koji se ne ograničava na samo jedno razdoblje pa ćemo pri analizi koristiti tekstove koji su nastajali tijekom četiri stoljeća. Bez obzira na ovo razdoblje i na veliki broj povelja koje ulaze u naš korpus moramo izraziti rezervu u reprezentativnost tekstova povelja za cijelovit uvid u jezik, jer u njima ipak prevladavaju, već po zakonitosti žanra, neki glagolski oblici, neka lica i slično. To ne može podrazumijevati uvid u puno funkcioniranje jezika pa se sustav glagola do kojeg ćemo doći prilikom analize bar u nijansama razlikuje od govornoga jezika tog razdoblja.

Liturgijski tekstovi i njihove osobitosti bolje su proučene od jezičnih osobitosti pravnih dokumenata (sukladno kroz XX. st. većem interesu za tekstove pisane redakcijama staroslavenskog jezika) pa će nam spoznaje i postavke iz crkvenih tekstova poslužiti za usporedbu s osobinama koje supstoje u pravnim tekstovima. Dakle, usporedbom staroslavenskih i starobosanskih osobitosti nastojat ćemo razdvojiti liturgijske i pravne tekstove sa štokavskoga područja te ćemo se posebno osvrnuti na odnos štokavskoga i staroslavenskoga u glagolskim oblicima srednjovjekovnoga razdoblja. Ovakva je analiza

najvažnija pretpostavka svladavanja i ostalih jezikoslovnih tema (jezičnih razina), kako bi se napokon u bosničkom kontekstu postigla cjelovitija slika povijesti jezika toga prostora.

1.1. Uvodna razmatranja

U suvremenoj bosanskoj filologiji ne postoji jasno omeđeno istraživanje srednjovjekovnih bosanskih dokumenata, a samim tim ni sustavno istraživanje glagola u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne od 12. do 15. stoljeća. Bosanski književni jezik građen je kroz cijelu svoju povijest u okvirima kompleksa štokavskih idioma. Štoviše, jezična osnovica svih suvremenih književnih/standardnih jezika građenih na štokavskoj osnovici (bosanskoga, hrvatskoga, srpskoga i u jednome vidu crnogorskoga) temelji se umnogome na idiomu/idiomima koji su upravo u Bosni doživjeli cjelovitu afirmaciju. Drugim riječima, Bosna je središnji prostor gdje su se ti idiomi razvijali i na kraju afirmirali kroz književni jezik.

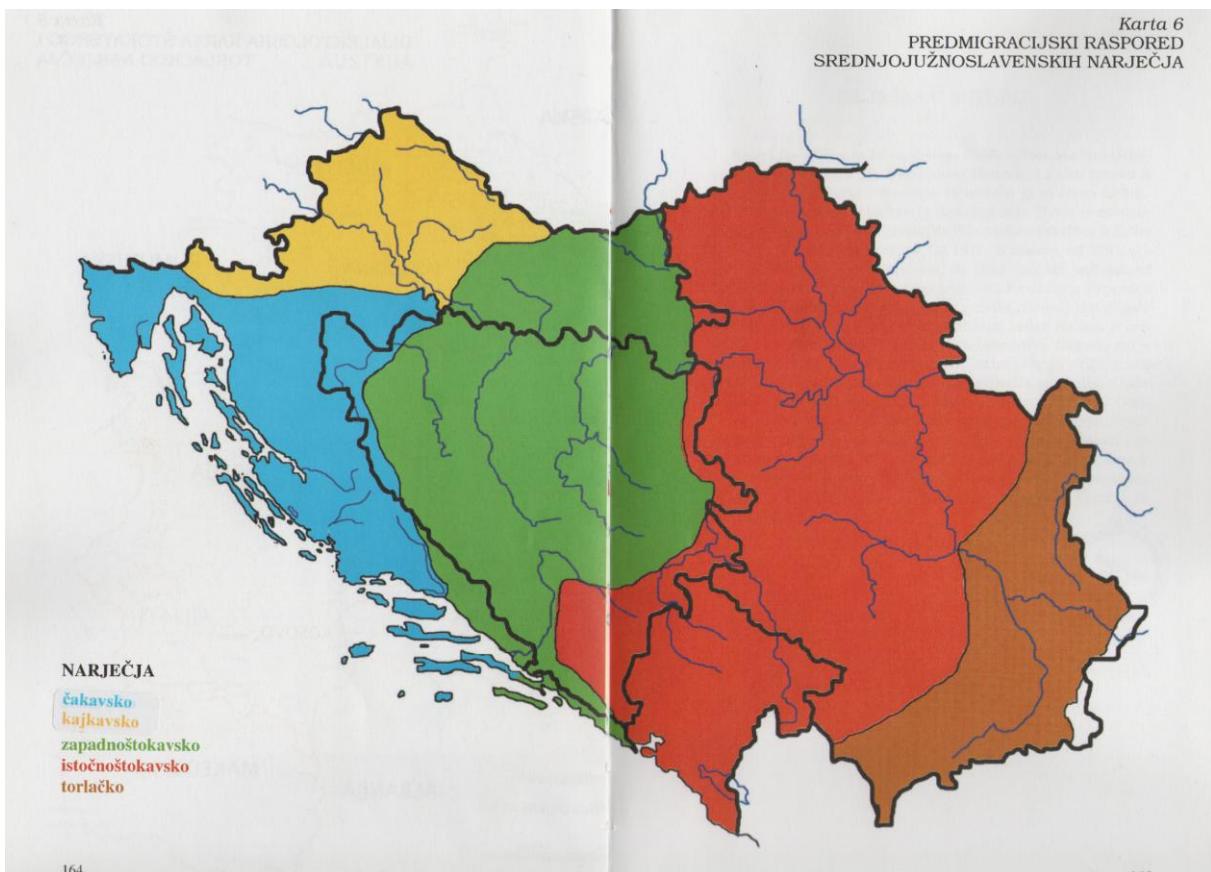
Odatle, a i iz činjenice da se bosnistika sve donedavno nije afirmirala, proizlazi da su se fenomeni bosanskoga jezika i njegova razvoja posljednjih stoljeće i pol sagledavali unutar “serbokroatistike”, gdjekad dakako i iz perspektive same kroatistike ili serbistike. Zanimljivo je naprimjer, usporedimo li ostale štokavske nacionalne/zemaljske kulture da je između govornoga uzusa i književnoga standarda oduvijek u Bosni i Hercegovini, u cijelokupnom historijskom protegu, raskorak zapravo bio najmanji. Štokavština se kroz povijest, kao i svaki živi organizam, mijenjala, a te promjene donekle možemo pratiti proučavanjem sačuvanih pisanih izvora. S vremenom se dijalektološka slika mijenjala, ponajviše zbog migracija stanovništva. Promjene koje su se provodile nisu bile jednake u svim dijalektima. Posebno je pritom zanimljivo širenje štokavštine u novome vijeku.

Važnost proučavanja štokavskih dijalekata u Bosni i Hercegovini leži u njihovom središnjem položaju na području štokavskoga kontinuma. Osim ove osobine, poznata je i činjenica da su na bosanskohercegovačkom terenu zastupljeni i starinački i migracioni govorovi koji pružaju uvid u rekonstrukciju povjesnih odnosa između štokavskoga istoka i zapada (Brozović 1973, Lisac 2003). Dakle, već je odavno poznato da jezične osobine (npr. fonetske – refleksi glasa *jata*, morfološke – stari ostaci deklinacija) koje nalazimo na teritoriju Bosne i

Hercegovine značajno mogu pomoći pri rekonstrukciji i proučavanju odnosa i osobina na cijelome štokavskome terenu. U srednjem vijeku granice su štokavskoga narječja bile bitno uže nego danas (Ivić 1985, Belić 1969, Brozović 1973, Lisac 2003). Naime, upadom Turaka na ova područja, govornici štokavskoga narječja su se pomjerili na zapadna područja na kojima su ranije obitavali čakavci ili pak kajkavci. Kretanje stanovništva i jezične promjene koje su pritom nastale na tom terenu možemo pratiti preko listina, i to analizirajući njihov jezik (Ivić 1985). Također, stare granice štokavskoga narječja nisu bile oštре kao nerijetko današnje koje su uzrokovane seobama. Uzrok ovom su razmjerne nagle i brzo provedene migracije novoštokavskoga stanovništva, učestali novi valovi seoba. Tek nakon velikih seoba na bosanskome području preovladava štokavština. Naime, na terenu Bosne u srednjem vijeku prisutni su prvenstveno zapadnoštokavski govor, ali dolina Drine i teren istočno od doline Neretve pripadali su istočnoj štokavštini, a tereni u dolini Une i zapadno od nje pripadali su čakavštini. Granicu je između čakavštine i zapadne štokavštine činilo područje neznatno istočno od Une, zatim Dinara, uz izbijanje na more istočno od Cetine.

Ove pojave su vidljive i prije doseljavanja južnih Slavena na Balkan, jer je postojala unutrašnja raslojenost južnoslavenske jezične zajednice na istočnu i zapadnu: istočnojužnoslavenski i zapadnojužnoslavenski prajezik (Halilović 1998, Lisac 2003). Iz zapadnojužnoslavenskoga prajezika² na zapadnjem dijelu Balkanskoga poluotoka razvijaju se tri dijalekatske cjeline: štokavska, kajkavska i čakavska. Štokavština se postupno diferencirala na istočnu i zapadnu (proces diferenciranja je tekao do 12. stoljeća). Područje srednjovjekovne bosanske države uglavnom pripada zapadnoj štokavštini, s tim što su dolina Drine i teren istočno od Neretve u sastavu istočne štokavštine, a teren od doline Une prema zapadu pripadalo je čakavskom narječju (v. kartu br. 2).

² Iz zapadnojužnoslavenskog je prajezika izveden i slovenski jezik.

Karta br. 2: Rasprostiranje istočne i zapadne štokavštine u predmigracionom periodu³

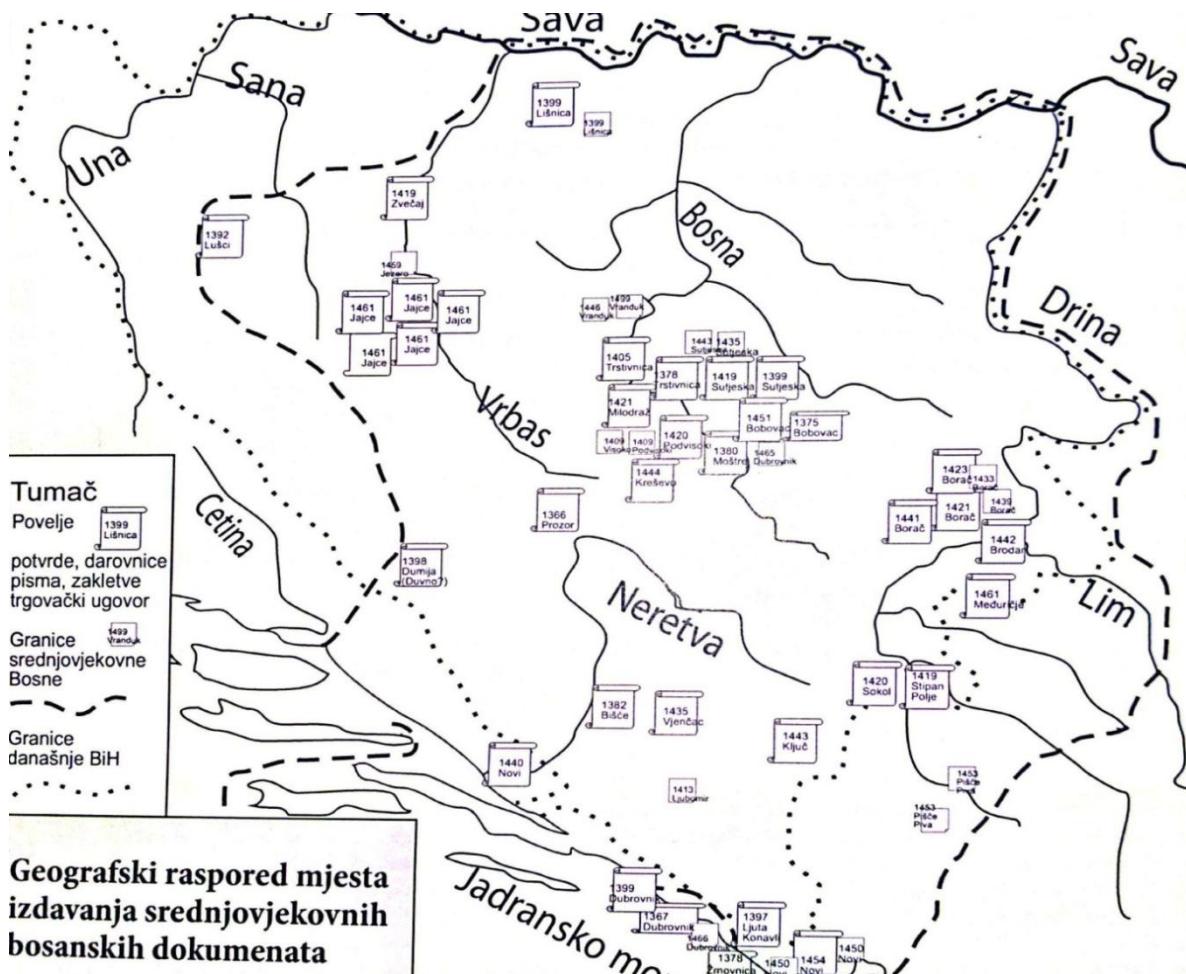
S petnaestim stoljećem, do dolaska Osmanlija, dovršava se dalje raslojavanje na zapadnoštokavskome terenu, tako da su već tada formirana četiri govorna tipa: zapadnobosanski (ikavskošćakavski: *klišća*), istočnobosanski (ijekavskošćakavski: *kliješća*), zapadnohumski (ikavskoštakavski: *klišta*) i istočnohumski (ijekavskoštakavski: *kliješta*). Osim jata i refleksa skupine **tj* javljaju se i druge osobine koje su važne za podjelu govornih tipova u Bosni i Hercegovini, npr. razvoj akcenata i deklinacija. (Brozović 1973, Halilović 1998, Lisac 2003).

U Bosni su od druge polovice 15. stoljeća pojačana kretanja stanovništva ka sjeveru i sjeverozapadu što i mijenja govornu sliku na bosanskohercegovačkome terenu. Navedeni procesi su rezultirali formiranjem današnje govorne slike u Bosni i Hercegovini. U dijelovima Bosne, uže Hrvatske i Dalmacije, u Slavoniji i Baranji, u dijelovima Vojvodine, Crne Gore i Raške, migracije stanovništva u govorima su uzrokovale i razlike prema vjeroispovijesti

³ Izvor: Lisac J. (2003) Hrvatska dijalektologija 1. – Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

stanovništva. Vjera (katolička, pravoslavna i muslimanska) je na štokavskom teritoriju predstavljala povijesnu kategoriju koja je imala veliki značaj u novovjekovnoj kristalizaciji nacionalnih cjelina. Migracije su bile poticaj da se skupine stanovništva povezane jednom konfesijom i dalje razlikuju u govoru. Vjera je često predstavljala barijeru jezičnim niveliacijama i bila znak prepoznavanja (Ivić 1985, Okuka 2008). Dakle, katoličko i pravoslavno stanovništvo je migriralo prema terenima gdje je obitavala većina katolika i pravoslavaca: iz zapadne Hercegovine i dijela Bosne ikavci su prelazili u Dalmaciju i Liku, a zatim u Bačku i predjele južno i sjeverno od Budimpešte, dok su iz srednje Bosne štokavski i jekavci šćakavci naselili teren oko Pečuha u Baranji i mnoga mjesta u Hrvatskoj. Štokavci i jekavci istočnohercegovačkog porijekla su naselili veći dio zapadne Srbije, dijelove istočne i zapadne Bosne, veliki dio Hrvatske i naselili su čak i u neke dijelove Slovenije i Mađarske.

Naš se doktorski rad temelji dakle na korpusu koji je nastao na središnjem štokavskom području (v. kartu br. 3) pa ćemo istaknuti osnovne značajke istočne i zapadne štokavštine, i to u vremenskome rasponu u kojem su nastali tekstovi koji su predmet naše analize. Zapadna se štokavština, prije velikih seoba (provedenih uglavnom u 16. i 17. stoljeću), graničila na zapadu s kajkavskim i čakavskim narječjem te na istoku s istočnom štokavštinom. Prema kajkavcima je granica išla istočnije nego što je to danas – približno od ušća Une u Savu prema sjeveroistoku, prilično istočnije od današnje Virovitice (gdje je današnja granica tih narječja) i dalje u današnju Madžarsku. Čakavsko-zapadnoštokavska granica očito nije bila oštra, ali se kao njezino prostiranje može uzeti područje neznatno istočno od Une, zatim Dinara, uz izbjijanje na more istočno od Cetine. Otoci su bili čakavski, obala jugoistočno od Omiša zapadnoštokavska, no zapadni Pelješac, Korčula i Lastovo čakavski su, istočni Pelješac, Mljet i otoci pred Dubrovnikom zapadnoštokavski. Pretpostavljamo da je granica između dviju štokavština najvjerojatnije išla Dunavom pa zatim do područja nešto zapadno od Drine i dalje nedaleko od današnje Foče. Odатle je granica išla prema Neretvi, ali tako da je Neretva s okolicom bila u zapadnoj štokavštini; zatim je odijelila dominantno zapadnoštokavsko Dubrovačko primorje od zaleđa i naposljetku izašla na more u Boki kotorskoj. Istočna štokavština prostirala se od definiranog područja zapadne štokavštine do područja torlačkoga narječja, to jest do zone od Albanije preko Kosova i današnjeg Stalaća do današnjeg Donjeg Milanovca na Dunavu.

Karta br. 3: Geografski raspored mjesta izdavanja srednjovjekovnih bosanskih dokumenata⁴

Opis vokalizma i konsonantizma u istočnoj i zapadnoj štokavštini nije nam relevantan za rad, ali nam pregled općih morfoloških značajki, posebno onih koje se odnose na konjugaciju, može poslužiti kao svojevrstan orijentir za opis našega korpusa. Za opis spomenutih općih osobina koristit ćemo *Zajedničku povijest hrvatskih narječja*⁵ I. Lukežić (Lukežić 2015) u kojoj je osim morfologije u štokavskom narječju prikazana i morfologija u kajkavskom i čakavskom narječju. Od morfoloških osobina koju bismo trebali izdvojiti kao značajnu u „starom srpskohrvatskom”⁶ (Brozović – Ivić 1988) jeste postojanje dvojine u

⁴ Izvor: Turbić-Hadžagić A. (2011) Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, Javna biblioteka "Alija Isaković", Gradačac.

⁵ Detaljnije prilikom analize glagola i glagolskih oblika.

⁶ *Starosrpskohrvatsko razdoblje* počinje od izdvajanja hrvatskosrpskoga dijasistema iz južnoslavenske (zapadnojužnoslavenske) zajednice i traje do ±12. stoljeća (dio ovog razdoblja pripada praslavenskom).

paradigmama. Brozović i Ivić (Brozović – Ivić 1988) pored postojanja dvojine navode i niz drugih morfoloških značajki za stariji „sh., odnosno pozni praslavenski”, npr.:

- nepostojanje supina, aktivnoga participa sadašnjeg i prošlog (svedeni su na glagolske priloge), kao i pasivni particip sadašnji;
- stabilizacija složenog futura I (u većini dijalekata) i futura II – oni u praslavenskom nisu imali ustaljeni lik;
- u paradigmama prezenta nalazimo sljedeće osobine, npr.: u 1. l. jd. u sh. se proširilo *-m<-mb* iz promjene atematskih glagola, u 3. l. jednine i množine nema krajnjeg *-t*: *plete, pletu* (ipak *jest*), u 1. l. množine od najstarijih tekstova vlada nastavak *-mo* itd.;
- sažimanjem *aa>ā* kod imperfekta nastaju oblici kao što su *znāh*;
- aoristni nastavak *-homo* zamjenjuje se u sh. od 13. stoljeća nastavkom *-smo*, prema *-ste* u 2. licu;
- perfekt je u mnogim dijalektima istisnuo imperfekt i aorist;
- u štokavštini i čakavštini zagospodarila je futurska konstrukcija *hoću + infinitiv*;
- u 13. stoljeću je zabilježen imperativ kao *ne mozi + infinitiv*;
- dvije konstrukcije su naslijedene u kondicionalu (sa starim kondicionalom i s aoristom);
- sh. je jezik naslijedio dva aktivna participa – sadašnji i prošli itd.

Podjela između zapadne i istočne štokavštine načinjena je na osnovi izoglose u kojoj nalazimo reflekse starih skupina **stj* i **skj*, tj. **zdj* i **zgj*. Ova se izoglosa upotpunjuje zamjenom jata i akcentuacijom. Važno je to da su se ove osobine relativno stare i kristalizirale u razdoblju od 13. do 15. stoljeća. Nemali broj autora (Belić 1969, Brozović 1973, Ivić 1985) naglašava da u povijesti „hrvatskosrpskoga dijalekatskog kontinuma” možemo uočiti tri razvojna razdoblja:

1. starohrvatskosrpsko – od izdvajanja hrvatskosrpskoga dijasistema iz južnoslavenske (zapadnojužnoslavenske) zajednice do ±12. stoljeća (dio ovog razdoblja pripada praslavenskom),
2. srednjohrvatskosrpsko – od 12. stoljeća do polovine 15. stoljeća,
3. novohrvatskosrpsko – od sredine 15. stoljeća do danas.

S obzirom na to da se povijest bosanskoga dijalekatskog kontinuma uklapa u nekadašnji serbokroatistički kontekst i povijest dijalekatskog kontinuma mogli bismo podijeliti na: starobosansko, srednjobosansko i novobosansko. Istimemo da je za naš rad najvažnije drugo razdoblje, koje je i svojom fizionomijom obilježeno brojnim migracijama jer se u njemu dešavaju značajne jezične promjene. Ujedno nas zanimaju i prva dva razdoblja jer

čuvaju dosta jezičnih starina predmigracionog razdoblja i jasan kontinuitet prema praslavenskom jeziku.

Prva dva razdoblja vremenski se poklapaju sa srednjim vijekom i još su nediferencirana na dijalekte u današnjem smislu (pa unutar „hrvatskosrpskoga kontinuuma“ imamo pet osnovnih terenskih jedinica: kajkavsku, čakavsku, zapadnoštakavsku, istočnoštakavsku i predtorlačku). Budući da je Bosna oduvijek zauzimala središnji prostor, jasno je zašto je u granicama Bosne i Hercegovine sve relativno dobro zastupljeno (Brozović 1973). Kao što smo već spomenuli, od pet navedenih jedinica koje se pojavljuju u srednjem vijeku - na današnjem bosanskohercegovačkom području zastupljene su dvije: zapadnoštakavska i istočnoštakavska.

Suvremeniju podjelu razdoblja kroz kroatističku perspektivu u koju su uključena i podrazdoblja, nalazimo u monografiji *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. Fonologija* (Lukežić 2012):

„I. starohrvatsko razdoblje (od 9. do konca 14. st.) s dvama podrazdobljima: starijim, unutar ZJsl. (od 9. do konca 11. stoljeća), i mlađim (od 12. do konca 14. i u 15. st.).

II. srednjohrvatsko razdoblje (od 16. do početka 18. st.) s dvama podrazdobljima: starijim (od konca 15. do sredine 16. st.) i mlađim (od sredine 16. do početka 18. st.).

III. novohrvatsko razdoblje (od 18. st. do danas).“ (Lukežić 2012: 13)

Glavni predmet naše analize predstavlja analiza glagolskih oblika u bosaničnim pravnim tekstovima koji su nastajali od 12. do 15. stoljeća na prostoru srednjovjekovne Bosne s ciljem otkrivanja inovacija koje su kao refleks narodnih govora unošene u povelje koje su nastale na štokavskome terenu. Navest ćemo tako glavne osobine glagolskoga sustava koje ćemo kasnije „proširiti“ osobinama iz povelja. Lisac je u knjizi *Hrvatska dijalektologija I – Hrvatski dijalekti i govor i štokavskog narječja i hrvatski govor torlačkog narječja* (Lisac 2003) opisao osobine pojedinih glagola i glagolskih oblika sa štokavskoga terena pa ćemo i mi ovdje navesti osnovne primjere s bosanskoga terena jer se i iz ove „naše“ suvremene perspektive mogu opaziti razlike i promjene. Naime, u konjugaciji je, npr. u zapadnom dijalektu, imperfekt rijedak, dok je aorist čest. U opisu istočnobosanskog dijalekta nalazimo istu situaciju: imperfekt je rijedak, a aorist čest. Za istočnobosanski dijalekt je svojstven i habitual te tri načina za izražavanje budućnosti.

⁷ Iako u samome naslovu knjige nalazimo sintagmu „hrvatski dijalekti“, autor naglašava da se bavi i idomima Bošnjaka, Crnogoraca i Srba.

Sve je ovo moralo ostaviti traga i u pisanoj produkciji bh. terena. Osobine jezika određenog razdoblja proučavamo na osnovi pisanih tragova pa u pisanim „dokumentima“ nalazimo bar djelomičnu sliku stanja u dijalektima. Utjecaj govornih idioma upravo je najveći u pravnim tekstovima, a utjecaj crkvenoslavenskoga najmanji. U liturgijskim pak tekstovima situacija je posve obrnuta. Pravilo je to zasvjedočeno u hrvatskoj glagoljskoj književnosti (Damjanović 2003), a potvrđuje se da vrijedi i u drugim južnoslavenskim književnostima.

1.2. Funkcionalno raslojavanje i opis korpusa

Srednjovjekovna je bosanska književnost u svome opusu imala nekoliko književnih vrsta koje nam mogu poslužiti kao izvori za proučavanje jezika. Potrebno je prije analize glagola naš korpus svrstati u odgovarajući funkcionalni stil jer će nam to dati bolji uvid u samu uporabu pojedinih glagolskih oblika i njihovo funkcioniranje.

Književnu i pisanu produkciju srednjovjekovne Bosne razvrstavamo u dvije skupine:

- bosansku religijsku književnost⁸
- bosansku nereliгиjsku književnost.

U bosansku religijsku književnost ubrajamo evanđelja, apostole i zbornike, a u bosansku nereliгиjsku književnost ubrajamo sekularnu književnost, historiografije, epigrafsku književnost i administrativno-pravnu pismenost (Kuna 2008).

Važno je napomenuti da se kriterij književnoga i originalnoga stvaralaštva u prošlosti razlikovao od današnjega. U užem smislu možemo govoriti o djelima pismenosti i djelima književnosti. U djela pismenosti ubrajamo tekstove pisane s praktičnom namjenom i bez književnih pretenzija, dok bilo kakvo uključivanje estetskih kriterija i književnih stilizacija priskrbuje tekstu književni atribut. S obzirom na cilj našega rada, poseban ćemo naglasak staviti na administrativno-pravne spise u koje ubrajamo povelje, pisma, darovnice, oporuke, zakonike i sl. tekstove pisane u službenim pisarnicama bosanskih vladara, plemstva i turskih velikodostojnika. Njihovi su autori pisari, često jedini pismeni ljudi na dvoru, školovani na crkvenoslavenskoj jezičnoj tradiciji i srednjovjekovnoj diplomatskoj maniri, neposredno unosili elemente živoga narodnog jezika u ove tekstove. Administrativno-pravni tekstovi odraz su političkih i društvenih prilika jedne države pa osim što govore o njezinim

⁸ Misli se prije svega na književnost koja je nastala u okviru Crkve bosanske.

funkcijama, diplomatskim vezama sa susjednim zemljama i unutarnjim odnosima, pokazuju i kulturne veze koje je država ostvarivala. Iz ovoga će se razloga u bosanskim pisarnicama zavisno od širenja Bosne i odnosa s drugim srednjovjekovnim državama pojavljivati pisari s inonarječnih i susjednih područja, koji će onda određivati stil i jezik u kraljevoj pisarnici (Gabrić-Bagarić 2004).

„Jedan broj pisara pristigao je u Tvrtkovo vrijeme na srednjovjekovni bosanski dvor iz Srbije, pa je njihovo svetosavsko obrazovanje oblikovalo jezik dvorske pisarice. Učeniji pisar unosit će više crkvenoslavenskih osobina, a manje učeni pisat će izrazitijim narodnim jezikom. I u jednoga i u drugoga invokacija (početni zaziv) i eshatokol (zaključna rečenica) najčešće će biti pod izravnim crkvenoslavenskim utjecajem. Središnji dio teksta pisan je narodnim jezikom zbog čega je korpus administrativno-pravnih spisa zanimljiv za jezična istraživanja. Lišeni književnih atributa, ti tekstovi spadaju u pismenost u širem smislu, ali im njihova originalnost priskrbljuje posebno mjesto u jezičnom razvoju. Oni su važan izvor za istraživanje povijesti određenoga razdoblja.” (Gabrić-Bagarić 2004: 2)

S tvrdnjom da je veliki broj pisara u Tvrtkovo vrijeme došao iz Srbije na bosanski dvor ne slaže se Lejla Nakaš (Nakaš 2010). Naime, ona smatra da je utjecaj Tvrtkovoga logofeta na formiranje kancelarije klasične diplomatske minuskule u bosanskoj srednjovjekovnoj državi postao već gotovo mit. Kao dokaz Nakaš navodi činjenicu da se već odavno zna da prvi dokument jednog bosanskoga vladara napisan diplomatskom minuskulom nije napisao niti Vlade niti pisar doveden iz Srbije, već netko sa zapadnohumskoga područja. Neuvjerljiva je mogućnost, kako tvrdi Nakaš, da je pisar ovoga dokumenta obučen u Srbiji, potisnuta činjenicom da se pisar mogao obučiti i u Dubrovniku:

„Činjenica da se u humskoj oblasti klasična diplomatska minuskula upotrebljava i u vrijeme kad je u Srbiji odavno potisnuta može govoriti u prilog Mošinovoj postavci da se ova vrsta pisma upravo i razvila na zetsko-humskom prostoru, a konačno uobličila u Dubrovniku.” (Nakaš 2010: 20)

U hrvatskoj je povijesti jezika važnost proučavanja jezika pravnih tekstova odavno poznat. Tako pravni dokumenti, kao što su Bašćanska ploča iz 12. stoljeća, Vinodolski zakonik iz 13. stoljeća i Razvod istarski iz 13. stoljeća, pokazuju postupno prodiranje jezika hrvatskoga puka i smatraju se prvim dokumentima hrvatskoga književnog jezika. Često se za pravne tekstove, između ostalog, pisalo kao o tekstovima koji su pisani stiliziranim hrvatskim narodnim jezikom (Moguš 2003, Kuzmić 2009). Stanje je u hrvatskoj povijesti

jezika (u užem smislu) funkcionalno preklopivo s artikulacijom jezičnih funkcija u bosanskoj srednjovjekovnoj korpusu.

Kao osnovni izvor za proučavanje jezika srednjovjekovnoga razdoblja u Bosni poslužit će nam dakle administrativno-pravni spisi, prije svega povelje, koje bismo po prethodnim podjelama srednjovjekovne pisane građe svrstali u bosansku nereligijsku književnost. Iz metodoloških razloga, administrativno-pravne spise nazvat ćemo bosanskom nereligijskom pismenošću. Dosadašnja proučavanja srednjovjekovnih tekstova pružaju nam informacije o raznim jezičnim osobinama koje su direktno ovisile o namjeni.

Razvoj crkvenoslavenskoga jezika danas nam je poprilično poznat. Osim „tradicionalno” utvrđenih redakcija crkvenoslavenskoga jezika danas se govori i o bosanskoj redakciji. H. Kuna je u radu *Redakcije staroslavenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata* (Kuna 1965) i u radu *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog jezika* (Kuna 1973) započela istraživanje o bosanskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika. Bosansku redakciju crkvenoslavenskoga jezika odvojila je od hrvatske i srpske redakcije koje je nazvala istočnom i zapadnom. Bosansku redakciju karakterizira cirilica (bosančica) i ona sadrži niz prepoznatljivih jezičnih osobitosti: puno je konzervativnija (naročito u leksiku), ortografska norma nastavlja tradiciju zetsko-humske škole u kojoj se ciriličko pismo ortografski direktno nastavljalo na glagoljsku tradiciju – upotreba ē za ē i ja, upotreba glagoljskoga đerv, glagoljski brojčani sustav itd. (Kuna 1965).

O narodnom jeziku iz dotičnih vremena ne znamo baš mnogo, kao što ni povjesna dijalektologija nije danas razvijena disciplina. Između ostalog i zbog isticanja slavenskoga jezičnog zajedništva (posredovanog crkvenoslavenskim jezikom) više su proučavani crkveni tekstovi, a manje oni koji nisu spadali u grupu crkvenih tekstova. Crkveni tekstovi su bili prepisivačkoga karaktera što znači da su čuvali i njegovali crkvenoslavensku pisano tradiciju pa iz njih ne možemo (osim u blagim pokazateljima „inovacija”) ekscerpirati elemente narodnoga govora koji je bio u uporabi u razdoblju u kojem su nastali.

Produktivnost administrativno-pravnoga „žanra” nalazimo u činjenici da je i danas sačuvano oko 100 originalnih administrativno-poslovnih dokumenata koji su nastali na prostorima srednjovjekovnog bosansko-humskog tla (Turbić-Hadžagić 2005).

U ovom je žanru najznačajnije to što on sam po sebi predstavlja izraz stanja pismenosti na raznim terenima Bosne i Huma te nam pruža dosta informacija o životu srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, a indirektno i o atmosferi u kojoj su se stvarala književna djela. Utvrđeno je i da su vlastite kancelarije imali gotovo svi značajniji feudalci

(npr. Kosače, Hrvatinići, Sankovići, Pavlovići i dr.) i da su u tim kancelarijama, osim administrativno-pravnih spisa, ponekad pisana i druga djela (Kuna 1982).

Bez obzira što su nam danas povelje relativno dostupne, povijest je bosanskoga prava malo proučavana, što je uzrokovano nedovoljnom građom za analitičko proučavanje. Mnoga je dostupna građa dosta fragmentarna. Kao prvi izvor bosanske administrativno-pravne građe uzimamo Državni arhiv u Dubrovniku koji je sačuvao veliki broj međunarodnih trgovačkih ugovora između bosanskih vladara i Dubrovnika, povelja i pisama. Proučavali su ih K. Jireček, Ć. Truhelka i dr., a 1934. godine Srpska akademija pokrenula je čitavu seriju ispisa iz Državnog arhiva u Dubrovniku (J. Radonić, G. Čremošnik, J. Tadić). Važno je istaknuti da u Bosni i Humu gotovo izostaju crkvene povelje. Mnogo su brojnije povelje izdavane od vladara njihovoj vlasteli (ima ih više od trideset, za razliku od Srbije, koja je inače bogatija u pogledu srednjovjekovnih pravnih spomenika, koja ih ima jedva osam). Već je poznato da se bez obzira na ovakvo stanje u Bosni nije sačuvala nijedna originalna povelja, ali su nam dostupne povelje koje su se sačuvale izvan teritorija Bosne i Hercegovine. Ozbiljnije, tj. znanstveno, objavljivanje povelja počelo je tek u XIX. stoljeću (Solovjev 1949). Istaknut ćemo pojedina izdanja koja je naveo Solovjev: *Povelja kralja Stefana Dabiše kćerki Stani* od 26. aprila 1395. koju je u *Novinama Srpskim* objavio D. Davidović. U isto je vrijeme P. Solarić u Mlecima objavio *Povelju kralja Dabiše županu Vukmiru Semkoviću* od 17. maja 1395. Ove dvije povelje su utrle put izdavanju bosanskih povelja i ostalih bosanskih pisanih tragova. Kasnije su se mnogi drugi ozbiljnije bavili ovom problematikom, npr. G. Vencel, Đ. Šurmin, F. Šišić, S. Stanojević, Fr. Miklošić. Moramo istaknuti i rad *Stare Srpske povelje i pisma* Lj. Stojanovića (Stojanović 1929), jer se u njemu objavljene i pojedine bosanske povelje.

Cjelovit uvid u raspoložive bosanske povelje nudi nam najnovije izdanje A. Turbić-Hadžagić pa smo se iz toga razloga odlučili da nam monografija *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni* (Turbić-Hadžagić 2011) posluži kao izvor i korpus za proučavanje glagola⁹ u srednjovjekovnim bosaničnim pravnim tekstovima. Dalje, povelje su nam se činile kao najbolji izbor, jer su i najzastupljenije u ovoj *Monografiji* te se javljaju od 12. do 15. stoljeća pa ćemo razvoj glagolskih oblika moći pratiti kroz reprezentativan vremenski presjek, barem tristogodišnji, kroz koji se dovoljno dobro mogu odraziti jezične (morphološke) promjene.

⁹ A. Turbić-Hadžagić u svome je doktorskome radu obradila deklinabilne vrste riječi u bosaničnim pravnim tekstovima srednjega vijeka u Bosni i Hercegovini.

Dakle, rad će se temeljiti na korpusu koji se sastoji od 45 originalnih pravnih tekstova (povelja), koji se danas nalaze u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, u Zemaljskome muzeju u Sarajevu, Državnom arhivu u Dubrovniku i u Arhivu HAZU-a u Zagrebu.

1.3. Teorijska podloga (pregled dosadašnjih istraživanja)

U ovome dijelu rada ćemo predočiti stanje istraživanja nama zanimljivog korpusa u okviru serbokroatistike i pojedinih nacionalnih filologija. Međutim, popis neće biti iscrpan, nego će biti reprezentativan.

Potreba i važnost proučavanja bosanskih pravnih tekstova, upravo zbog dragocjenosti zasvijedočenja početaka štokavštine, uočljiva je još u staroj serbokroatističkoj literaturi pa su pojedini autori u okviru svojih radova posegnuli upravo za tim korpusom. Stoga ćemo u doktorskome radu koristiti spoznaje koje nalazimo u toj literaturi, npr. u *Istoriji oblika* Đure Daničića (Даничић 1874), u historijskoj gramatici Aleksandra Belića (Белић 1960, 1969), u radovima Pavla Ivića (Ivić 1990, 1998), kao i u novijim radovima o historijskoj gramatici bosanskoga i srpskoga jezika (Грковић-Мејџор 2007, Jurić-Kappel 2005, 2006, Павловић 2006, 2009, Turbić-Hadžagić 2010). Krenut ćemo kronološki s prikazom i pregledom radova koji dotiču ovu problematiku.

U djelu *Monumenta serbica spectantia historiam Serbie, Bosnae, Ragusii* (Miklošić 1858) nalazimo građu koja je u srednjem vijeku nastala na bosanskohercegovačkom terenu. Prvi je cirilske srednjovjekovne dokumente Dubrovačkog arhiva objelodanio Pavle Karano-Tvrtković¹⁰ 1840. godine u Beogradu (Foretić 2014), a poslije njega ih je u spomenutoj knjizi objavio Miklošić. U ovoj knjizi se nalaze razne cirilske isprave, neke originalne, a neke u vidu prijepisa nastale u Bosni, npr. Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku od 22. 3. 1240. godine, Povelja bana Tvrtska Kotromanića o potvrđivanju prijateljstva Dubrovniku od 1. 6. 1367. godine, Povelja bosanskoga bana Tvrtska od 9. 2. 1375. godine i dr. Ova knjiga, sa znanstvenog aspekta, predstavlja uvod u proučavanje listina, ali u njoj ne nalazimo ni na kakve informacije o jeziku koje bi nam bile predložak za daljnja raspravljanja.

Kod Đ. Daničića (Даничић 1874), u *Istoriji oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka* nalazimo povjesni pregled oblika, ali bosanski jezični prostor nije „uključen“. Autor više pažnje posvećuje hrvatskome jezičnom arealu (izvori iz kojih je crpio

¹⁰ Pseudonim Đorđa Nikolajevića (paroha iz Dubrovnika).

građu novovjekovna su djela F. Vrančića, I. F. Gundulića, P. Zoranića, B. Kašića, S. Matijevića, P. Hektorovića, A. Čubranovića, J. Radojevića, P. Posilovića, M. Obrina, J. Mikalje, M. Jerkovića, P. Zoranića i M. Divkovića) te obrađuje pronominalne, nominalne i složene oblike, zatim dodatke i glagolske oblike. Ove oblike opisuje i u srednjem vijeku, ali bez jasne predodžbe korpusa iz kojeg je uzimao primjere. Iz *Izvora* možemo jedino zaključiti da je kao predložak ili dio korpusa koristio srpske srednjovjekovne tekstove, npr. Dušanov zakonik iz 14. stoljeća. Autor također obrađuje tvorbu i navodi primjere za: infinitiv, sadašnje vrijeme (1., 2. i 3. l. jednine i 1., 2. i 3. l. množine i dvojine), imperfekt, aorist, imperativ i participe. Ovdje nalazimo jasan pregled glagolskih oblika kroz stoljeća s dosta primjera koje ćemo kasnije koristiti za poredbenu analizu bosaničnih pravnih tekstova.

Kronološki gledano, dalje se javljaju radovi koji općenito govore o pravopisu i grafiji, ali ne zadiru u jezičnu strukturu. Takve opise nalazimo kod P. Ivića i V. Jerković u knjizi *Pravopis srpskohrvatskih cirilskih povelja i pisama XII i XIII veka* (Ivić – Jerković 1981) i npr. u knjizi J. Vukovića *Novo čitanje i tumačenje nekih starih bosanskih nadgrobnih natpisa* (Вуковић 1949). Ovi nam znanstveni radovi pružaju informacije iz područja paleografije, a jezične su osobitosti, i to na razini ponajprije grafemske problematike, obrađene samo kao pomoćna sredstva pri transliteraciji „dvosmislenih” i nejasnih riječi. U vezi s ovim vrlo je zanimljivo da je pravopis zapravo transparentniji u određivanju posebnosti pojedinih kultura, ali je jezik, kad je o srednjojužnoslavenskom prostoru riječ, složeniji mehanizam, u principu puno manje vidljiv nego slova pa zato u tom smislu identifikacije i manje važan. Zato jezično uređivanje u srednjem vijeku najčešće znači grafijsko uređivanje. Mi bismo pak htjeli probiti tu barijeru i vidjeti što je s jezikom na morfološkoj razini, konkretnije ovom prilikom - što se događa na najdinamičnijem – glagolskom planu.

U knjizi *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski* D. Brozović i P. Ivić (1988) opisuju povijest glasova, oblika, sintaksu, leksik i onomastiku srpskohrvatskoga jezika. Zastupljenost bosanskih tekstova i njihovu istraženost s jezičnoga aspekta možemo pratiti u poglavlju *Istorija jezika*. U tome se poglavlju spominju i tekstovi sh. jezičnog prostora koji neposredno pružaju podatke iz povijesti jezika te se oslanjaju na bosanski srednjovjekovni korpus.

U daljem tekstu ćemo pratiti u kojoj je mjeri zastupljen i istražen korpus bosanskih tekstova prilikom opisa povijesnoga razvoja „srpskohrvatskoga jezika”, odnosno srednjojužnoslavenskoga kao dijasistema. Poglavlje *Konjugacija* za izradu predviđenog doktorskog rada predstavlja najvažniji dio ove knjige jer na osnovi njega možemo zaključiti u

kojoj je mjeri autor opisao glagole u bosanskome korpusu tekstova. U ovome je poglavlju opisana dvojina te prezent i njegov način tvorbe, ali bez navedenih izvora iz kojih su uzeti primjeri. Opisana je tvorba i uporaba imperfekta, aorista, perfekta, pluskvamperfekta itd. te uporaba oblika i poglavlje o sintaksi, leksici i narječjima. Nakon opisa obrađene grade u ovoj knjizi nameće nam se potreba ograničavanja i definiranja korpusa tekstova koji su Brozoviću i Iviću poslužili za opis gramatičkoga stanja, a posebno glagolskih oblika. Iako se na nekoliko mjesta spominju bosanski tekstovi, autori nam nisu jasno razgraničili i opisali korpus bosanskih tekstova koje su u radu koristili.

Belić (Белић 1969) u *Istoriji srpskohrvatskoga jezika* pristupa povijesnome pregledu razvoja jezika i obuhvaća i bosanske tekstove, ali daje samo pregled riječi s deklinacijom i konjugacijom (I i II sv.). U uvodnome dijelu je objašnjena razlika između riječi koje imaju deklinaciju i riječi koje imaju konjugaciju.

Povijest srpskohrvatskoga jezika proučavao je i Popović (Поповић 1955) koji je u *Predgovoru* knjige *Istorija srpskohrvatskog jezika* naglasio da je njegova knjiga „priručnog karaktera“ i da predstavlja sintezu svih dotadašnjih monografija. Autor ističe da je svrha ove knjige da prikupi sve dotadašnje znanstvene rezultate iz ovog područja i da na osnovi toga opiše razvojne linije jezika od općeslavenske jezične zajednice do danas. Popović se u svome radu koristio radovima Belića, Jagića, Ramovša, Rešetara, Vrane, Ivića, Hraste i Ivšića koji se bave govorima koji teritorijalno pripadaju Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori te radovima Vušovića, Ružičića i Pavlovića koji pišu o govorima koji pripadaju Bosni i Hercegovini. Ako gledamo i bibliografske jedinice nakon svakoga naslova, slobodno možemo zaključiti da je Popović doista pokrio čitav „srpskohrvatski“ teritorij, ali ne i ravnomjerno i podjednako svako područje. Kao primjer možemo uzeti rad *Neke fonetske osobine u pismima hercegovačkih muslimana* Asima Pece (Peco 1953) koji Popović nije uvrstio u svoju bibliografiju, a koji bi nam ponudio jasniju sliku govora u Hercegovini. Ali i pored ovoga, možemo reći da je autor dao osnovne smjernice razvoja jezika i podjele srpskohrvatskih dijalekata te da u područje glagola i glagolskih oblika u bosaničnim pravnim tekstovima nije zalazio.

Irena Grickat (Грицкат 1972) u knjizi *Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim cirilskim spomenicima* obrađuje povijest jezika i povijest tekstova, i to na „jugoistočnoj, kompaktnoj cirilskoj teritoriji“. Ono što se na neki način graniči s našim problemom proučavanja pravna je građa za koju Grickat tvrdi da je njezin jezik najbolje proučen, ali ne ravnomjerno u svim područjima. U tu pravnu građu Grickat ubraja zakonike,

praktike, akte, hrisovulje, povelje, poslovona pisma itd. Dalje navodi da su kod nas najbolje poznate povelje, ali što je najvažnije – one nisu potpuno jezično proučene¹¹.

„Na tom planu su kod nas najbolje poznate, mada ne i potpuno jezički proučene, povelje, naročito one koje su vezane za dubrovačku kancelariju.“ (Grickat 1972: 16)

U ovoj knjizi su proučene i pojedine sintaktičke teme, a u poglavlju *Problemi vezani za glagolske reči* opisuje područje sintakse glagola u starim srpskim cirilskim spomenicima.

U drugoj je knjizi naslovljenoj kao *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika* (Грицкат 1975) obrađena slična problematika. U uvodnim napomenama autorica ističe da se služila građom iz većeg broja pisanih spomenika, internom rječničkom građom i primjerima s tumačenjima iz filoloških radova i to s cijele srpskohrvatske teritorije. Bavi se i problemom i statusom srpskohrvatskoga jezika u balkanskome jezičnom savezu. Ova knjiga nam pruža uvid u dosadašnja istraživanja iz povijesti srpskohrvatskoga jezika (prvi dio), ali najviše podataka nalazimo o sintaktičkim osobitostima, i to o zavisnim i izričnim rečenicama te hipotaksi. U pregledu građe na osnovi koje je nastala knjiga, nalazimo i jednu knjigu koja je tretirala bosanski prostor, tj. knjigu u kojoj nalazimo pojedine dokumente i povelje koje su nastale na području Bosne i Hercegovine, a to je *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, autora Fr. Miklošića koja je izdana u Beču 1858. godine. O ovoj smo knjizi govorili u uvodnome dijelu ovoga poglavlja pa će analiza iste izostati. S obzirom da se u knjizi *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika* obraduje sintaktička problematika, pitanje je u kojoj su mjeri zastupljene bosanske povelje i koliko su proučeni sami glagoli u njima. U trećem je poglavlju obrađena problematika glagolskoga roda i glagolskoga vida i odnos ovih kategorija s bugarskim i makedonskim jezikom te grčkom i romanskom građom.

„U studijama koje su skupljene u ovoj knjizi učinjen je pokušaj da se otkriju razlozi i vidovi postojanja nekih duboko usađenih, u isto vreme i najmanje proučenih odlika srpskohrvatske sintakse. Činjenice su promatrane na srpskom i hrvatskom starijem i novijem materijalu, a većinom su uspoređene i s makedonskom, bugarskom, zatim s grčkom građom (novozavetnom i dimotikom), kao i romanskom (latinskom, vulgarnolatinskom i srednjovekovnom hrišćanskom).“ (Grickat 1975: 13)

U uvodnom dijelu knjige *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevandelju* (Jerković 1975) nalazimo pokušaje datiranja i opisa Čajničkog jevandelja. Ovaj čemo znanstveni rad koristiti samo kao okvir za opis glagolskoga sustava u bosaničnim pravnim

¹¹ U poznate povelje Grickat ubraja povelje vezane za dubrovačku kancelariju, ali napominje da one nisu iscrpno opisane i obrađene sa filološkoga aspekta.

tekstovima, jer u fusnoti autorica navodi svu dostupnu i poznatu literaturu koju naziva „literatura o bosanskoj skupini“. U toj literaturi navodi rad koji govori o glagolskim oblicima u evanđeljima (V. Jerković „Glagolski oblici u Manojlovom jevanđelju, PPJ 5, N. Sad, 1969, 31-41) i glagolskome vidu (Glagolski vid u Manojlovom jevanđelju, PPJ 5, N. Sad, 1969, 41-49). U dijelu o morfologiji je prvo obradena deklinacija imenica (usporedbe različitih nastavaka s nastavcima drugih istraženih evanđelja). Autorica ističe da ovom analizom želi ukazati na elemente narodnoga jezika u pojedinim deklinacijama i „na knjiške redakcijske crte i staroslovenske arhaizme“. Posebnu pažnju čemo posvetiti pregledu glagola i glagolskih oblika kako bismo ih mogli povezati s glagolima koje nalazimo u bosaničnim pravnim tekstovima. Oblike participa prezenta aktivnog autorica predstavlja kroz padeže, a kod oblika participa prezenta pasivnog navodi da u tekstu nisu česti te da u nastavcima nema inovacija. Kod oblika participa preterita aktivnog ističe da je najfrekventniji oblik N jd. m. r. imeničke promjene, da se kod oblika participa preterita pasivnog dosta često čuva staroslavenska paradigma i da kod oblika participa perfekta u građenju nema nepravilnosti. U jednini se nalaze nastavci: -*b*; -*lo*, -*la*. U množini imamo primjere samo s nastavkom -*li*; Autorica upućuje na literaturu o „bosanskoj skupini“: Đ. Daničić, Hval. 64-70, V. Jerković, Man. 34-39, St. Kuljbakin, Mir. 63-64. U Čaj. nema oblika supina i autorica navodi da je u „bosanskoj skupini“ pojavnost supina“ neujednačena. Detaljno je opisana i uporaba i građenje prezenta, aorista, imperfekta, perfekta, pluskvamperfekta, futura, imperativa i potencijala. Na kraju u vidu zaključka nalazimo konstataciju da se u konjugaciji nastavci iz narodnog jezika nalaze samo u prezantu, a u ostalim se kategorijama čuva staroslavensko stanje. Jedinu zamjerku ovome znanstvenom radu nalazimo u nazivu redakcije kojoj pripada Čajničko evanđelje. Autorica bosansku redakciju naziva „našom nacionalnom redakcijom“. Pojam „naša nacionalna redakcija“ nije egzaktno uporabljen kako bi to odgovaralo ovoj inače egzaktnoj radnji (Tandarić 1976). Pojedine elemente narodnoga govora u konjugacijama iz ovih tekstova pokušat čemo ovjeriti i primjerima iz povelja.

Od velikoga je značaja, za naš predmet proučavanja i knjiga *Primeri istorijskog razvitka srpskohrvatskog jezika* M. Pavlovića (Pavlović 1956). Njezin se značaj prvenstveno ogleda u uvodnome dijelu, jer se osvrće i na rekonstruirano stanje „govornoga jezika“, zasvjedočeno u izvorima. Osim pisanih spomenika i književnih djela Pavlović navodi i dijalekte kao važne izvore za proučavanje jezika:

„Jasno je da u izvore ulazi sve ono što je na našem jeziku do danas pisano, sva književna dela, akti, diplome itd. Ali, naravno, svi su ti spomenici od nejednake vrednosti za

nas. Tako isto svi naši dijalekti predstavljaju važan izvor za proučavanje našeg jezika.“ (Pavlović 1956 : 17)

Ali, da bismo došli do povijesti organizma bosanskoga jezika (odnosno jezika bosanskih listina), moramo nastojati očistiti tekst od crkvenoslavenizama.

Drugim riječima – pri analizi će se uzeti u obzir originalni tekst i razgraničit će se crkvenoslavenizmi i „govorni“ oblici.

Već smo ranije govorili o ograničnosti korpusa liturgijskih tekstova. Naime, liturgijska građa nam ne pruža dosta materijala za ispitivanje, jer je ona oduvijek bila kozervativna i nije dozvoljavala brži i veći prođor elemenata govornoga jezika. Ponovno ćemo naglasiti da ovaj korpus nije pogodan za genetsku povijest bosanskoga jezika (kao „unutarnjeg“ mehanizma), jer u liturgijskim testovima dominira crkvenoslavenski temelj. Liturgijski tekstovi od svojih početaka bili „prepisivačke prirode“ i nisu, za razliku od listina, dozvoljavali infiltracije narodnih jezičnih elemenata. Dakle, utjecaji „bosanske“ štokavštine na ove tekstove neznatni su iako su izrazito bitni. Od svih gore spomenutih izvora, najviše nas zanimaju povelje koje Pavlović (Pavlović 1956) dijeli na dvije grupe, glagolske i cirilske. Istočе da je glagolske izdao Iv. Kukuljević-Sakcinski pod nazivom *Acta croatica* (1863), a cirilske je u najvećem broju izdao Fr. Miklošić pod nazivom *Monumenta serbica* (1858) te M. Pucić u dvije knjige (*Spomenici srpski*, 1858, 1862) i dr. Odmah vidimo da je autor izostavio i druge izdavače, npr. Lj. Stojanovića koji je povelje sakupio u svoje dvije knjige: *Stare srpske povelje i pisma, knjiga I: Dubrovnik i susedi njegovi, prvi deo*, koja je štampana u Sr. Karlovcima 1929. godine i knjigu *Stare srpske povelje i pisma, knjiga I, drugi deo*, koja je također objavljena u Sr. Karlovcima 1934. godine. U srpske „dubrovačke“ povelje autor je uvrstio i bosanske povelje koje je kasnije A. Turbić-Hadžagić uvrstila u knjigu *Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni* (Turbić-Hadžagić 2011).

Dakle, u knjizi su opisane pojedine fonetske i paleografske osobitosti i razvoj suglasnika i samoglasnika, ali o morfološkim osobitostima ne nalazimo ništa. Ipak, ovdje nalazimo pregled poznatijih radova iz povijesti jezika, koja nam mogu poslužiti za dalja istraživanja.

Najznačajnije mjesto u proučavanju povijesti jezika zauzima Herta Kuna pa ćemo rezultate istraživanja, gore spomenutih autora, usporediti s njezinim radovima. U smislu podjele redakcija crkvenoslavenskoga jezika i same podjele literarnoga jezika na funkcionalne stilove (srednjovjekovna književnost i pisana građa) spomenuli smo rad *Redakcije staroslovenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata* (Kuna 1965). Kuna ovdje promovira pitanje bosanske redakcije crkvenoslavenskoga jezika, kako smo i ranije naglasili, ali pored ovoga

pitanja nalazimo i korisne, ali dosta šture konstatacije i informacije o glagolima. Autorica ističe da su nešto ranije I. Grickat i osim nje J. Hamm uočili da u morfolojiji postoji vjernost starim formama, naročito u glagolskome sustavu, jer ga karakterizira relativno veliki broj starih sigmatskih i asigmatskih aorista, što važi općenito za bosanska evanđelja, ali i za tekstove zapadne redakcije. Pitanje je jesu li i listine u ovome smislu konzervativne ili su u svoj sustav primile elemente govornoga uzusa.

U članku *Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslovenskog jezika* (Kuna 1973) koji je objavljen u *Radovima* sa Simopizija *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura* autorica se bavi nešto drugačijom tematikom. Naime, Kuna ovdje tretira problematiku bosanske redakcije staroslavenskoga jezika i ističe potrebu uvođenja ovoga termina iako su, kako ističe, osobine koje su bosanska specifičnost minimalne. Osobine bosanske redakcije crkvenoslavenskoga jezika autorica promatra kroz rukopisne kodekse. U ovome radu ne nalazimo na spomen pravnih tekstova, ali nam se kao područje zanimanja nameće poglavlje koje tretira morfološku tematiku i njezine osobine, a te spoznaje će nam biti korisne kao podloga u radu.

Autorica u *Hrestomatiji starije bosanske književnosti* iz 1974. godine, pored ostalog, spominje i administrativno-pravne spise. Međutim, tu nalazimo samo šture podatke o najznačajnijim administrativno-pravnim dokumentima s pojedinim opisima, kao što su: godina, medij na kojem je pojedini dokument pisan, grafija, opis sadržaja i mjesto gdje se taj dokument čuva. I u ovome slučaju ne nalazimo jezičnu analizu srednjovjekovnih administrativno-pravnih dokumenata.

U članku *Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost* (Kuna 1982) autorica opisuje svjetovnu književnost i u nju ubraja *Trebinjski ljetopis* iz XI. vijeka. Posebnu pažnju privlači tzv. *Berlinska Aleksandrida*, rasprostranjeni srednjovjekovni roman, čiji jezik pri kraju teksta postaje gotovo narodni. Kuna opisuje i epigrafsku produkciju i ističe da je epigrafika originalno stvaralaštvo u srednjovjekovnoj književnosti Bosne i Hercegovine pa i u njoj možemo uočiti pojedine osobine narodnoga jezika. Na kraju dolazimo i do same administrativno-pravne građe koja je predstavljala živu produkciju Bosne koja je u srednjem vijeku predstavljala samostalnu državu. O ovakvoj vrsti pismenosti nalazimo konstataciju da je originalna, ali da nema literarnoga značaja. Njezin značaj, zaključujemo, možemo tražiti u drugoj sferi – njezinu jeziku, što je i jedan od osnovnih ciljeva našega rada. U perspektivi bismo trebali uspoređivati rezultate naših rezultata na pravnim spomenicima s ovim – književnim.

Pravi prikaz dosadašnjih istraživanja glagola i glagolskih oblika u okviru serbokroatističke literature nudi nam A. Belić (Белић 1969) u knjizi *Istorija srpskohrvatskog jezika, knjiga II, sv. 2: reči sa konjugacijom*.

„Isp. od najstarijih vremena: u XII v. *hoke, mine, bude, soudi* MS (2-6). Ali se nahodi i u raškim, a naročito dubrovačko-dalmatinskim spomenicima novo *t* u 3. licu jednine ili mn. od enklit. zamenice *t*: u XIV v. *znaю* MS 107, *davatъ* ili *izreći ne umit'* na kraju XV vijeka (N. Ranj.), *druzi ti ga ће učiniti*. Dubr. zbor. (1520), *dobro čini te vamъ bogъ* (N. Ranj.) itd.“ (Belić 1969: 58)

Ovi primjeri nas upućuju na izvore koje autor koristi u svome radu i teritorij na kojem su se javljali. Dalje nalazimo nastavke u pojedinim razdobljima, a o njima ćemo detaljno govoriti prilikom analize našega korpusa. Autor je istaknuo da staroslavenski jezik predstavlja stanje općeslavenskoga (posljednje faze praslavenskog) jezika te detaljno opisao tvorbu i pojedine nastavke svih jednostavnih i složenih glagolskih oblika.

U drugome dijelu knjige Belić tretira tematiku značenja glagolskih oblika koje ćemo koristiti pri usporedbi i analizi glagolskih oblika koji se javljaju u našem korpusu. Možemo zaključiti da nam ova knjiga pruža jasan uvid u istraženost povijesnoga stanja glagola, ali nam još ostaje pitanje može li se ovo stanje, kao i sama tvorba pojedinih glagolskih oblika, izjednačiti sa stanjem i vremenskim rasponom njihove uporabe i u bosaničnim pravnim tekstovima u razdoblju od 12. do 15. stoljeća. Kod obrade pojedinih glagolskih oblika u poveljama osvrnut ćemo se još na opis glagolskih oblika iz ove knjige.

Nakon raspada jedinstvenoga „srpsko-hrvatskog“ pristupa, većina lingvističkih radova nastaje u okrilju vlastite nacionalne/zemaljske kulture i najčešće tretira tematiku svoga govornoga i jezičnoga područja.

U članku Amire Turbić-Hadžagić, koji se bavi razdiobom historije bosanskoga književnog jezika, i to prvim razvojnim razdobljem (od 9. do 15. stoljeća) *Bosanski književni jezik (prvi razvojni period od 9. do 15. stoljeća)* (A. Turbić-Hadžagić 2005), predstavljeni su razvojni procesi pisanih dokumentata u razdoblju koje je predmet i našega rada. Osim ove problematike, autorica je dala i naznake o važnosti proučavanja administrativno-pravne građe. Jezik je administrativno-poslovnih dokumenata (povelja, pisama, mirovnih ugovora, priznanica i darovnica) ovdje predstavljen kao segment autohtono indigene kulture bosansko-humskog srednjovjekovlja. U jeziku, ističe autorica, nalazimo obilnost i raznolikost uklopljenih crta narodnih govora uz zadržavanje duboke kujuće snage staroslavenskih osobitosti, koje utječu na komunikacijsku jasnoću bosanskoga književnog jezika.

S teorijskoga aspekta zanimljiv nam je rad *Razvoj futura u starosrpskom jeziku* J. Grković-Mejdžor (2012), jer autorica obrađuje gramatikalizaciju futura u starosrpskom jeziku od XII. do XV. stoljeća. Autorica za osnovni korpus istraživanja uzima povelje i pisma u izdanju Lj. Stojanovića (1929-1934), a kao dopunski korpus vernakularne povelje u izdanju SSA, Dušanov zakonik, dijelove teksta koji su pisani starosrpskim tri najveće manastirske darovnice (Banjskoj, Dečanskoj i Svetoorhanđelskoj hrisobulji), Zakon o rudnicima i Roman o Troji. U radu nam je vidljivo da je riječ o izrazito postepenom procesu, koji je rezultat djelovanja unutrašnjeg jezičkog razvoja i međujezičnih kontakata na Balkanu. U radu su analizirani i ostali, iz praslavenskog naslijedeni, potencijali za označavanje buduće radnje (perfektivni prezent, *imeti*, *(-)četi*, *jeti* + infinitiv), *budem* + infinitiv / -l particip u futur drugi i teritorijalna distribucija ovih formi, koja nam prikazuje dijalekatske kontinuume u srpskom jeziku i općenito na južnoslavenskom prostoru.

Najobimnije je srednjovjekovna evanđelja s bosanskoga područja proučila J. Jurić-Kappel u radu *O dijalekatskim temeljima srednjovjekove bosanske (vjerske) pismenosti* (Jurić-Kappel 2008). Iako se bavi problematikom crkvenih tekstova (četveroevanđelja, zbornika, kodeksa), osvrće se i na administrativno-pravne tekstove. Crkveni su tekstovi, za razliku od administrativnih, podložniji konzervativnosti njihovog jezičnog izričaja, ali bez obzira na tu zakonitost Jurić-Kappel pokušala je otkriti udio elemenata narodnoga govora u njima. Dalje ističe da je jezik raznih administrativnih tekstova vrlo blizak narodnom govoru te navodi primjere narodnoga govora u *Povelji Kulina bana*. Na drugome mjestu autorica ističe da su inovacije brojnije u svjetovnim žanrovima (pravnim spisima i kamenim spomenicima) nego u vjerskim tekstovima. S druge je strane napravila usporedbu bosanske i srpske diplomatske građe i istaknula da razlika leži u tome da je srpska građa ovoga tipa mnogo konzervativnija (s učestalijom uporabom crkvenoslavizama), jer se u njima strogo drži do dvorskoga protokola koji je podrazumijevao uporabu crkvenoslavenskoga jezika. Na osnovi ovoga bismo mogli zaključiti da je bosanska diplomatska građa sklonija utjecaju govornoga jezika, a samim tim i inovacijama.

D. Malić je u dijelu *Hrvatske gramatike – Povijesne jezične promjene* (Barić et. al. 2007) prikazala povijesni razvoj u toku stoljeća i upozorila da je takav pristup nezaobilazan za razumijevanje stanja u suvremenom jeziku. Autorica opisuje jezične promjene koje su najviše utjecale na razvojno preoblikovanje hrvatskoga jezika. Na prvi pogled možemo zaključiti da u ovome radu ne možemo tražiti „uporište“ za bosanične pravne tekstove. Međutim, na drugome mjestu u radu nalazimo da je suvremenom hrvatskom književnom jeziku temelj

novoštokavsko narječe te da će se njegov povijesni razvoj promatrati prvenstveno s obzirom na štokavsko narječe. Stoga ćemo u radu rabiti i poglavlje *Promjene u morfološkom sustavu*.

R. Matasović u *Povijesti hrvatskoga jezika* u dijelu *Od praslavenskoga do hrvatskoga jezika* (Bratulić et. al. 2009) daje pregled promjena glasova i oblika od praslavenskoga do suvremenoga hrvatskog standardnog jezika. Autor ističe da se u glagolskom sustavu hrvatski odlikuje očuvanjem praslavenskog aorista i imperfekta te kombinacijom balkanskog tipa tvorbe analitičkog futura i sjevernoslavenskoga (u hrvatskome je to futur drugi) itd. Ovo stanje ćemo usporediti sa stanjem glagolskoga sustava u našem korpusu.

Neizostavna i kapitalna djela iz povijesti jezika i dijalektologije na kojima ćemo također temeljiti analizu naše građe jesu *Zajednička povijest hrvatskih narječja*, 1. Fonologija (Lukežić 2012) i *Zajednička povijest hrvatskih narječja* 2. Morfologija (Lukežić 2015). Prvu spomenutu knjigu već smo uporabili u uvodnim poglavljima ovoga rada na osnovi koje smo temeljili klasifikaciju razdoblja u razvoju povijesnoga dijalekatskog kontinuma. Druga knjiga prati sveobuhvatne dijalekatske morfološke promjene u hrvatskim narječjima koje su dokazane mnogobrojnim primjerima pa će nam u drugome dijelu rada poslužiti za međusobnu usporedbu s primjerima iz povelja s bosansko-humskoga tla.

Radovi novijeg postanja, kao i radovi koji su nastali u serbokroatističkome okrilju, nisu nam dali jasan i cjelovit uvid u stanje glagola i glagolskih oblika te udjelu staroslavenskih i govornih elemenata u bosaničnim srednjovjekovnim tekstovima koji su nastali u Bosni. Doprinos je na sličnome polju dala A. Turbić-Hadžagić u kratkome radu *Glagolski oblici bosaničnih pisama 17. stoljeća* (Turbić-Hadžagić 2013). Autorica je opisala, točnije oprimjerila jednostavne i složene glagolske oblike u krajišničkim pismima s osvrtom na 17. stoljeće. Dakle, u bosnistici i dalje ostaje potreba da se ovakva pojava opiše i osustavi u srednjovjekovnim pravnim tekstovima.

Nakon pregleda radova koji su nastali u okviru serbokroatističke literature, ali i radova koji su nastali nakon raspada ove jezične zajednice, naišli smo na rad koji rezimira dotadašnje radove, tj. radove koje smo gore naveli i predstavlja svojevrsni uvod u naše istraživanje. To je rad *Historija bosanskoga jezika u srednjem vijeku u svjetlu isprava* (J. Reinhart 2012). Stoga ćemo u doktorskome radu koristiti spoznaje i J. Reinharta koji ističe da su za jezičko-historijska istraživanja bosanske isprave izuzetno važne i da je to odavno poznato u historiji srpskohrvatskoga jezika, npr. u *Istoriji oblika Đure Daničića* (Даничић 1874), u historijskoj gramatici Aleksandra Belića (Белић 1960, 1969), u radovima Pavla Ivića (Ivić 1990, 1998), kao i u novijim radovima o historijskoj gramatici bosanskoga i srpskoga jezika (Грковић-

Međup 2007, Jurić-Kappel 2005, 2006, Павловић 2006, 2009.). Reinhart daje jasan pregled literature koja se bavi jezičnom analizom povelja, ali je izostavio doktorski rad A. Turbić-Hadžagić u kojem je obradila imenske vrste riječi u bosaničnim pravnim tekstovima te njezine dosadašnje radove objavljene na tu ili sličnu temu. Dalje u radu nalazimo nabrojana mjesta na kojima su sačuvane čiriličke srednjovjekovne isprave iz Bosne i Srbije te opis korpusa koji Reinhart koristi u radu. Autor ističe da kompleksnoga lingvističkog istraživanja srednjovjekovnih čiriličkih isprava iz Bosne, Dubrovnika i Srbije do danas nema i da bi u ovome radu htio predstaviti nekoliko karakterističnih jezičnih pojava bosanskih isprava od 12. do 15. vijeka. Sam je rad okvirno prostorno ograničen pa se autor odlučuje samo na fonološke i morfološke¹² osobine. S obzirom na temu našega rada nas će najviše zanimati morfološke osobine i to: širenje nastavka *-m* u 1. licu jednine, razvoj jednostavnih preteritnih vremena (imperfekta i aorista). Nakon iznesenih postavki autor je donio sljedeće zaključke:

- (1) Srednjovjekovne bosanske isprave pružaju veoma bogatu građu za historiju bosanskoga i srpskohrvatskoga jezika;
- (2) Kod nekih pojava (npr. kod množinskoga -ā-genitiva) srpskohrvatska ili štokavska inovacija pojavljuje se prvi put upravo u bosanskim poveljama;
- (3) Bosanske isprave imaju različite osobitosti, koje se ne mogu uočiti u srpskim i dubrovačkim ispravama, ili barem ne u istom ostvarenju;
- (4) Usprkos tome uočava se znatno međusobno podudaranje staroštakavskih idioma (varijanata);
- (5) Kod nekih je promjena teško ili gotovo nemoguće prepoznati jasne tendencije, bilo da postoji miješanje različitih dijalekata ili zbog utjecaja književnoga crkvenoslovenskoga jezika (to se tiče prije svega razvoja jata);
- (6) Bosanske isprave treba dalje dokumentirati i istražiti budući da mogu bitno pridonijeti pisanju nove historijske gramatike. (Reinhart 2012: 143)

Ovaj nam rad ujedno i predstavlja podlogu koja nam je ostavila mogućnost nadogradnje spoznajama do kojih ćemo doći u doktorskome radu.

¹² Od povjesnih fonoloških osobina autor je opisao razvoj poluglasova, refleksi jata, stezanje samoglasnika, razvoj slogotvornog *l*, prijelaz *l* u *o* na kraju sloga, rotacizam, *čr*- > *cr*-, *-jd*- > *-d*-, a od povjesnih morfoloških osobina nastavke lokativa jednine muškog i srednjeg roda, razvitak dvojine, nastavak genitiva množine na *-ā*, razvitak dativa/lokativa 1. lica jednine ličnih zamjenica, promjena brojeva, širenje nastavka *-m* u 1. licu jednine, razvoj jednostavnih preteritnih vremena (imperfekta i aorista).

2. Uže područje rada

U okvirima spomenutih dosadašnjih istraživanja obrađuje se ponajprije tvorba glagolskih oblika, a autori na temelju provedene poredbene analize donose zaključke o supostojanju različitih načina tvorbe. Ovaj rad bi također ponudio slična istraživanja, ali na temelju suvremene gramatičke literature. Usporedbom staroslavenskih i starobosanskih osobitosti nastojat ćeemo utvrditi u kojoj se mjeri čuva starina, a u kojoj su mjeri zastupljene inovacije. Iste ćeemo osobine i udio starine i inovacija kod glagolskih oblika usporediti s jezičnim osobinama u crkvenoslavenskim tekstovima (gdje se na staroslavensku osnovicu naslojavaju, uglavnom blago na terenu morfologije, elementi narodnoga, u našem slučaju - štokavskoga izričaja): Miroslavljevom evanđelju (Kuljbakin 1925), Divoševom evanđelju (Grickat 1961-1962), Čajničkom evanđelju (Jerković 1975), Glosama u bosanskom jevanđenju iz Srećkovićeve zaostavštine (Kuna 1976), Hvalovog zbornika (Gošić, Nevenka et al. 1986).

Na osnovi uvida u izvore i literaturu zaključujemo da postoji potreba za istraživanjem glagola u bosaničnim pravnim tekstovima srednjovjekovne Bosne od 12. do 15. stoljeća, jer su:

- a) pisani jezikom središnjega štokavskog prostora, koji danas služi kao osnova trima standardnim jezicima,
- b) nastajali na različitom prostoru unutar štokavskog terena (još ne postoji značajnija podjela po dijalektima unutar štokavskoga),
- c) funkcionalno su „čisti” i u približno jednakoj mjeri udaljeni od utjecaja staroslavenštine,
- d) tekstovi su dovoljno i ravnomjerno zastupljeni po stoljećima (kroz tristotinjak godina) pa je moguće pratiti razvojne promjene,
- e) vrlo su dinamična jezična kategorija, sklona promjenama po funkcionalnim obrascima; s jedne strane, očekuju se promjene s obzirom na stariju normu, a s druge strane – registar su gdje se dobro može prepoznati znakovita arhaičnost. Cilj je ovog doktorskog rada prepoznati tu mjeru između arhaičnosti i inoviranja, i to kroz spomenuta četiri stoljeća. Osvjetljavanje ove problematike te osustavljanje razvojnih faza bilo bi od koristi za bosnistiku, ali i za sve filologije štokavskih jezika, kao i za slavistiku općenito.

2.1. Terminološke odredbe i podjele glagolskih oblika

U okviru rada ćemo koristiti neke stare terminološke postavke iz dijakronijske lingvistike koje ćemo osvremeniti postavkama (tamo gdje budemo mogli) iz sinkronijske lingvistike kako bismo što bolje objasnili pojedine odnose i pojave. Koristit ćemo podjele i pojedine primjere J. Hamma iz knjige Staroslavenska gramatika (Hamm 1974) i po potrebi podjele S. Damjanovića iz knjige *Staroslavenski jezik* (Damjanović 2003) koje ćemo upotpuniti terminološkim određenjima sinkronijske lingvistike za koju će nam poslužiti knjiga I. Markovića *Uvod u jezičnu morfologiju* (Marković 2012). Starocrkvenoslavenski jezik se razvio iz jednog od južnoslavenskih dijalekata, ali se sam dalje nije razvio u neki književni jezik, što znači da se suvremeni slavenski jezici nisu razvili iz starocrkvenoslavenskoga jezika. Jedino što ga veže za ostale slavenske jezike, što ćemo i koristiti u radu, njegovo je srodstvo na onom razvojnom stupnju kada među slavenskim jezicima još nije bilo širokih diferencijacija iz kojih će se vremenom razviti suvremeni slavenski književni jezici. Centralni dio ovoga rada sadržavat će glagolske osobine i podjele glagolskih oblika pa nam se učinilo potrebno da određeni dio terminologije i podjela preuzmemos iz knjige Svetozara Nikolića *Staroslovenski jezik – pravopis, glasovi oblici, primeri sa rečnikom* (Nikolić 2005). S obzirom na korpus tekstova, služit ćemo se Hammovom, Damjanovićevom i Nikolićevom terminologijom te po potrebi unijeti pojedine preinake i inovacije jer tekstovi pripadaju drugom žanru pisanih spomenika srednjovjekovne kulture.

Poznato je da su glagoli vrste riječi kojima se označava neka radnja, stanje ili zbivanje. Ovakav prikaz bismo mogli upotpuniti opisom I. Markovića (Marković 2012) koji glagole opisuje kao vrstu riječi koje iskazuju neki događaj (otprilike kao odgovor na pitanje *što se događa?*), radnju, stanje, zbivanje ili proces, sve ovo skupnim imenom naziva predikacijom (engl. *predication*). I u prvome slavenskom književnom jeziku, ali i u starobosanskom jeziku, nalazimo kategorije koje su inherentne glagolima, a to su: kategorija vremena, lica, broja, vida, načina, određenosti / neodređenosti i stanja. Glavno područje našega rada obuhvaća kategoriju vremena koja je usko povezana s kategorijama lica i broja pa ćemo ih ponosaopisati. Poznata je postavka da se kategorijom vremena izražava vrijeme radnje u odnosu prema trenutku govora koje naziva apsolutnim vremenom i s druge strane izražava vrijeme radnje prema kakvom drugom neodgovarajućem trenutku koje naziva relativnim vremenom. Iste postavke nalazimo kod Markovića, ali manje-više modificirane pa ćemo ih

uporabiti i na našem korpusu. Naime, Marković glagolsko vrijeme (engl. *tense*) predikaciju smješta u vremenu, točnije vrijeme predikacije (lat. *tempus agendi*) smješta u odnos prema nekome trenutku. Taj trenutak ili vremenski *locus* tipičan je trenutak govorenja (ili pisanja) (lat. *tempus dicendi*), premda ima glagolskovremenskih sustava ili podsustava u kojima je vremenski *locus* drugi. Drugim riječima, glagolsko nam vrijeme govori je li predikacija iskazana glagolom prethodila tom trenutku, je li mu istodobna, tj. simultana ili ga slijedi. Tradicionalno se, ističe, sustavi u kojima je vremenski *locus* trenutak govorenja zovu *apsolutnima*, a sustavi ili podsustavi u kojima je *locus* neki drugi trenutak zovu se *relativnima*. Ovi termini su objašnjeni kao uporaba glagolskih vremena u značenju koje im nije tipično, primjerice uporaba prezenta i aorista za buduću predikaciju, kondicionala za prošlu predikaciju koja se ponavlja itd. U jeziku se izvanjezični vremenski (astronomski) kontinuum segmentira na troje – na *prošlost, sadašnjost i budućnost*. I u našem korpusu bismo mogli ovako segmentirati poimanje kategorije vremena. Ta se segmentacija u jeziku ostvaruje glagolskim vremenima (oblicima) – perfektom / aoristom / imperfektom, prezentom i futurom I itd. Hrvatski, kao i svi drugi štokavski standardni jezici, ima i dva oblika kojima se izražava i nešto što bismo mogli nazvati i predvrijeme, a to su pluskvamperfekt, koji izražava pretprošlost i futur II., koji izražava i predbudućnost. U vezi s morfologijom hrvatskoga glagolskog vremena valja također imati na umu da ono u hrvatskome – kao ni vid – nije fleksijska, nego derivacijska kategorija, što slobodno možemo uvesti i u našu terminološku odrednicu u radu.

3. Sustav glagolskih oblika

Svi jednostavni glagolski oblici grade se od dvije osnove – prezentske i infinitivne. Od prezentske osnove grade se prezent, imperativ i participi prezenta. Od infinitivne osnove grade se infinitiv i supin, aorist, participi preterita i particip perfekta. Imperfekat se gradi ili od infinitivne osnove ili ima svoju posebnu osnovu.

Po već ustaljenome gramatičkome opisu glagole dijelimo na:

- lične (verbum finitum) i
- nelične (verbum infinitum).

U okviru ličnih glagolskih oblika¹³ razlikujemo glagolska vremena (*tempora verbi*) u koja spadaju:

- (1) sadašnje vrijeme (prezent),
- (2) pređašnje svršeno vrijeme (aorist),
- (3) pređašnje nesvršeno vrijeme (imperfekt).
- (4) prošlo vrijeme (perfekt),
- (5) davnoprošlo vrijeme (pluskvamperfekt),
- (6) buduće vrijeme (futur) i
- (7) buduće svršeno vrijeme (futur egzaktni).

Osim glagolskih vremena u okviru ličnih glagolskih oblika imamo i glagolske načine (*modi verbi*):

- (1) zapovjedni način (imperativ) i
- (2) mogući način (potencijal).

Sustav ličnih glagolskih oblika poznaće i glagolska stanja ili rodove (*genera verbi*): radno stanje i trpno stanje. S druge pak strane nelični glagolski oblici su:

- (1) infinitiv,
- (2) supin,
- (2) particip prezenta aktiva,
- (3) particip prezenta pasiva,

¹³ Podjelu smo preuzeли из knjige *Staroslovenski jezik* S. Nikolića te smo je potom prilagodili potrebama i zahtjevima rada.

- (4) particip preterita aktiva,
- (5) particip preterita pasiva,
- (6) particip perfekta.

Sve glagolske oblike, s obzirom na svoje građenje, dijelimo na jednostavne i složene.

Jednostavni glagolski oblici nastaju od osnove kojoj se dodaju različiti nastavci, a to su: prezent, imperfekt, aorist, imperativ, infinitiv, supin i particip prezenta i preterita, aktivni i pasivni i particip perfekta.

Složeni glagolski oblici predstavljaju spoj imenskoga oblika glagola koji se mijenja i određenog oblika pomoćnog glagola, a takvi su: perfekt, pluskvamperfekt, futur, futur egzaktni, potencijali i oblici za pasiv.

I jednostavni i složeni glagolski oblici su manje-više dobro oprimjereni u našem korpusu pa ćemo ih pojedinačno opisati.

Napomena: glagolski nastavci će se razlikovati od primjera do primjera – glagoli kojima osnova završava na samoglasnik će imati drugačiji nastavak od osnove koja završava na suglasnik. U paradigmama, točnije u tablicama, takve nastavke nećemo odvajati kao zasebne.

Napomena: U radu i analizi glagola i glagolskih oblika koristit ćemo sljedeće oznake:

- P + broj – oznaka za broj povelje (npr. P1);
- sljedeći broj nakon oznake za povelju označavat će broj stranice na kojoj se nalazi povelja;
- zadnji broj označava redak u povelji u kojem se nalazi pojedini glagol ili glagolski oblik.

Na primjeru to izgleda ovako: (P1: 12, 8), što znači – povelja broj 1, 12. stranica, redak 8.

3.1. Jednostavni glagolski oblici

3.1.1. Prezent

Prezent je u prošlosti, kao što ima i danas, imao ulogu označavanja radnje koja se neprestano dešava u sadašnjosti, međutim, njegovi su se oblici razlikovali od stoljeća do stoljeća. Iz ovoga ćemo razloga razvoj prezenta pratiti kroz četiri stoljeća.

Poznato je da su u ie. prajeziku postojale tematske i atematske prezentske tvorbe. Tematska je konjugacija zamijenila atematsku još u praslavenskome. Iz toga proizlazi podatak (npr. Matasović u radovima često govori o preovladavanju tematskih prezentskih tvorbi) da je preostalo vrlo malo atematskih tvorbi, dok su tematske prezentske tvorbe bolje očuvane.

Ovisno o tome što prethodi ličnomu nastavku glagola, sve glagole dijelimo na tematske i atematske. Atematski glagoli su glagoli kod kojih se lični nastavak naslanja izravno na prezentsku osnovu, dok tematske glagole dijelimo u dvije skupine ovisno o tome koji tematski samoglasnik (-e- ili -i-) povezuje lični nastavak i prezentsku osnovu.

Bosanični pravni tekstovi srednjovjekovne Bosne iz 12. stoljeća nam pružaju šture glagolske oblike jer ih je vrlo malo sačuvano. Danas nam je dostupna samo Povelja Kulina bana i u njoj nalazimo svega nekoliko prezenta. Mnogo se govorilo o uređenom jeziku i stilu Povelje Kulina bana pa iako predstavlja usamljeni pravni dokument 12. stoljeća, odaje nam sliku stanja glagolskih oblika starijega razdoblja.

Odmah ćemo istaknuti primjer za 1. lice jednine s nastavkom *-u*: *prisezaju* (P1: 14, 12) koji pokazuje da u 12. stoljeću još nije došlo do zamjene nastavka *-u* s *-m*, što se i slaže s Belićevom (Belić 1969) konstatacijom da se sve do 17. stoljeća osim ovoga nastavka rabe i drugi nastavci. U 12. stoljeću imamo i jedan primjer za 3. lice jednine: *kolikore moge* (P1: 16, 17) te za 3. lice množine: *tr̄gujuke* (P1: 14, 8-9).

Belić je pronašao i brojne potvrde za 3. lice jednine (ali i množine) iz 12. stoljeća koji imaju nastavak *-e* ili *-t*, dok je u ovome obliku zabilježen samo jedan primjer s *-e* za 3. lice jedine: *kolikore moge* (P1: 16, 17) i jedan primjer za 3. lice množine: *hode* (P1: 14, 7). Od ranije je poznato da je ovo *-t* nastalo od enklitičke zamjenice *tъ*.

Prezent se u 13. stoljeću se ne razlikuje puno od prezenta u 12. stoljeću. U 1. licu množine nalazimo nastavak *-mo*: *kel̄nemo sē* (P4: 21, 8); u 1. licu jednine imamo *-u*: *I jako*

vi ja pravině ne činu to to ja krivъ (P4: 22, 17); ako ja čuju nêkoje zlo na vaši kupyaci. (P6: 30, 21-22); kľnu se (P2: 18, 3). U 1. licu množine imamo nekoliko primjera i s -mo, npr.: keľnemo sê (P4: 21, 8); koi uč[e]nu imeti da spasemo i strezêmo (P6: 30, 11-12) itd. Takvo stanje nalazimo kroz cijelo 13. stoljeće.

Starobosanske elemente uočavamo u 3. licu jednine, gdje imamo nastavak -e: a se eće ako vêrûe: srâblinъ vlaha : (P3: 19, 7). Takvo stanje nalazimo i u 3. licu množine u kojem također imamo -e: ôdь moihs ljudie čine vi krivinu (P4: 22, 16). U 3. licu jednine imao primjer i s -i: dokole. vašь grad(ьc)ь dubrovnikь stoi. Ovu pojavu S. Nikolić u knjizi *Staroslovenski jezik* (Nikolić 2005) objašnjava ovako:

„U 3. licu jednine – nastavak -tъ u vezi s enklitičkim i i sъ može se javljati u obliku -tъl-i ili -to-i (§ 106) i -to-съ (§ 76): nadъ въсѣмъ ... поставитъ - i MT XXIV 17 Mar. i sl. оуръва на g(ospod)ê da izbavlto -l Ps. 24a16 i sl. kako možeto - съ dati jv VI 52 Mar. (= съ моžetъ As.) i sl.“ (Nikolić 2005: 147)

U 14. stoljeću u 1. licu jednine imamo -mъ: i zato mi knezъ pavaô sinъ svetopočivšago g(ospo)d(i)na i roditela mi g(ospo)d(i)na kneza radina êblanija ôbećavamъ se (P15: 67, 10-12), ali sa supostojanjem nastavka -u: i zapisuju knezu vlasteleмъ i vsor ôpjini grada (P15: 67, 12), i molju i zaprêcamъ jegože b(o)gъ izvoli po mnê (P10: 44, 34/35). U množini u 1. licu i dalje imamo -mo: i I meni da stvorimo i svršimo i tvrđimo u vse pisano u sioi poveli (P13: 57, 39). Belić smatra da je ovaj nastavak naslijeden iz staroslavenskih spomenika iz preteritalnih vremena, kako su ranije smatrali. Dalje, 3. lice jednine se javlja s nastavkom -e ili -i: do kole drži i gospoduje kraljevstvo mi ôvom'zi zemlôm(ь) (P10: 42, 18), do kole drži i gospoduje kraljevstvo mi ôvom'zi zemlôm(ь) (P10: 42, 18). U ovome smo licu pronašli i stari prezentski nastavak -t[b]: kraseće se slavetъ boga vsedržitela (P11: 46, 4), i kraseće se slavetъ b(o)ga vsedržitelja (P14: 59, 5). U 3. licu množine imamo nastavak -u: i isplňajuču kraljevstvu mi přidňuju ljubôv(ь) (P10: 41, 14) i nastavak -e: a mole kraljevstvo mi (P12: 49, 12), i prose · da tuzi · u tômъ · mesti · u gradu i podъ ônêmъ · gradomъ /.../ postavi · kraljevstvo mi slanice (P12: 49, 12/13). Osim ovoga nastavka, nalazimo i stari nastavak -t(b): Thimъ že i kčftri [?!] c(a)rьsci po vsei vaselennoi utvrđajut(ь) se (P14: 58, 4).

U 15. stoljeću u 1. licu jednine pronašli smo nastavke -ju i -u: tako že i mi g(ospo)d(i)nъ kralj tvrđko tvrđkovijъ potvrđuju i tvrđju vse zakone (P20: 89, 15/16), i eće imъ potvrđju ônai Sela u primorji i zemuô co imъ se udrži u poveli bivšago krala ôstoe (P20: 89-92, 17/18), a u 1. licu množine

imamo nastavak *-mo*: i **lubimo** i milosrđno **primamo** i primismo ôd(ъ) danasъ naprida do- koli svitъ Stoi vlastele i vsoju ôprijinu grada dubrov'nika (P20: 89, 12), i zato sa vsimi edinosrđ[n]o **potvrđujemo** i **tvrdimo** (P20: 92, 24), i takozi **pravimo** i **povelivamo** (P20: 93, 31). Dalje, u 2. licu množine imamo nastavak *-te*: koe po ôbičaju **daete** kraljevstvu mi ô vsakomъ prihodećemъ (P21: 99, 5/6). Treće lice jednine javlja se s nastavkom *-i*: i **lubimo** i milosrđno **primamo** i primismo ôd(ъ) danasъ naprida do- koli svitъ **Stoi** vlastele i vsoju ôprijinu grada dubrov'nika (P20: 89, 12), i kotarji čo nimbъ rečenimъ **pristoi** (P20: 92, 25), a 3. lice množine s nastavkom *-e* i *-ju*: u poveli koju imaju za primorje govore nimbъ kraljevstvo mi vaše tozi ni a **govore** kraljevstvu mi vlastele dubrovč(b)ci (P20: 92, 19), i k našemu gospodstvu i **pokazuju** i **čine** (P23: 110, 9). Rijetko se javlja i treće lice množine s starim nastavkom *-t(ъ)*: timbže i skufetra crъska po vsoi vъselenoi utvrđaju se i kraseće se **slavetъ** b[o]ga vsedržitela (P22: 105, 2/3). Već početkom 15. stoljeća uočavamo da je nastavak za 3. l. množine neujednačen pa u istoj povelji (P22) imamo primjer s nastavkom *-ju* i s nastavkom *-t(ъ)*: timbže i skufetra crъska po vsoi vъselenoi utvrđaju se i kraseće se **slavetъ** b[o]ga vsedržitela (P22: 105, 2/3),

Dvojinski oblici prezenta nisu zabilježeni pa smo i kod ovoga, ali i drugih glagolskih oblika odlučili dvojinu obraditi nakon jednine i množine kako ne bismo narušili kontinuitet, iako je ranija praksa drugačija. Ovakvo stanje nalazimo i u tekstovima hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika:

„Dvojina je kod glagola u hrvatskome nestala rano, prije nego u imenskoj promjeni.”
(Matasović 2009: 101-102)

Tablica 1. Prezentske paradigmne u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Prezent u poveljama									
Jd.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-u	-u	-u, - mъ	-ju, -u, (-mъ) ¹⁴	1.	-	-mo	-mo	-mo
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-te
3.	-e	-e, -i	-e, -i, -t[ь]	-i	3.	-e	-e	-u, -e -t(ь)	-ju, -e -t(ь)

Pregled pojavnosti prezenta i njegovih gramatičkih osobina kroz četiri stoljeća nam govori o nivou prodora starobosanskoga jezika u administrativno-pravne tekstove. Prvo lice jednine se s nastavkom *-mъ* javlja tek u 14. stoljeću, dok u množini *-mo* imamo već od 13. stoljeća. Dakle, u 1. licu jednine inovacije su najvidljivije u 14. stoljeću, jer se u 12. i 13. stoljeću javljaju primjeri s nastavkom *-u*, dok nastavak *-mъ* izostaje. Primjećujemo da se u 15. stoljeću ne vidi razlika između „pravilnih” nastavaka (prema praslavenskome) i novih nastavaka. Ovo ne znači da u 15. stoljeću u 1. licu jednine imamo samo nastavke *-u* ili *-ju*, ali nam korpus zbog ograničenja ne nudi druge nastavke. Ovaj nastavak *-mъ* vodi porijeklo iz atematskih glagola koji su često bili u uporabi.

„U hrvatskome je nastavak *-m* < *-*mъ* < *-*mi* iz malobrojnih atematskih glagola prešao na gotovo sve tematske glagole (...). Zamjena je uvođena postupno: još u 13. stoljeću zahvatila je glagole s prezentskom osnovom na *-ā-* (*znaju* > *znām*), potom se proširila na glagole s prezentskom osnovom na *-i-* (*plātim*), i na *-e-* (*jedem*, 15. st.).” (Matasović 2009: 91)

¹⁴ Zbog ograničenosti korpusa pretpostavljamo nastavak *-mъ*.

Situacija je nešto drugačija u bosanskim evanđeljima. Kod njih je prođor elemenata živoga narodnog govora dosta manji, a to možemo pratiti također proučavanjem glagolskih nastavaka. Nastavci iz bosanskih evanđelja će nam poslužiti kao predložak pomoću koga ćemo lakše uočiti inovacije u administrativnim tekstovima. Dakle, nastavke iz administrativnih tekstova usporedit ćemo s nastavcima iz evanđelja. Za opis stanja u 14. i 15. stoljeću poslužit će nam gore spomenuti rad – *Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju* Vere Jerković (Jerković 1975) jer je u njemu dobro opisan i oprimjerjen sustav glagolskih oblika koji su sačuvani u Čajničkome jevanđelju. Autorica upozorava da najčešće kod glagola atematske prezentske vrste nalazimo naslijedene staroslavenske nastavke te da imamo malobrojna odstupanja, a kod glagola s tematskim dijelom u relativno malom broju imamo odstupanja od staroslavenske norme. U prvom licu jednine Jerković je uočila da nema nastavka *-m*, dok smo u administrativno-pravnim tekstovima u 14. stoljeću pronašli nastavak *-m* u 1. licu jednine. U 1. licu množine Jerković je pronašla samo jedan primjer s nastavkom *-mo*, dok se ovakav nastavak u poveljama javlja i u 13. i 14. stoljeću, a u 3. licu jednine nastavak *-tb* izostaje samo dvaput, dok se u poveljama javlja samo tri puta. U poveljama nismo pronašli dvojinske oblike prezenta, dok u evanđeljima nalazimo i dvojinske oblike. Jerković (Jerković 1975) upozorava da u evanđeljima dolazi do izjednačavanja 3. lica s 2. licem dvojine te da je ova pojava uočljiva već u kanonu.

Na kraju bismo mogli navesti autoričine zaključne riječi o prezentu, jer bi nam on oslikao stvarno stanje u evanđeljima.

„Ako se ima na umu da je prezentski oblik u jevanđelju veoma čest, onda je broj primera u kojima se inovacije javljaju mali.” (Jerković 1975: 170)

Za razliku od evanđelja u poveljama nalazimo i inovacije u 3. licu jednine, gdje se rijetko javljaju primjeri s nastavkom *-tb*, ovisno o tematskome morfemu, s nastavkom *-i* ili *-e* vrlo česti i javljaju se već od 13. stoljeća. Matasović (Matasović 2008) tvrdi da je nastavak **-t < *-tb* u 3. l. jednine i množine analoški izgubljen te da su primjeri s ovim nastavkom, koje nalazimo npr. u *Redu i zakonu* iz 14. stoljeća, crkvenoslavenizmi.

3.1.2. Imperativ

Imperativom se u srednjovjekovnim tekstovima, kao što je slučaj i u suvremenom jeziku, izricala zapovijed, ali se tvorio na specifičan način. U pravnim tekstovima smo uočili poseban tip izricanja zapovijedi koji se često javlja u obliku konstrukcije *da + prezent* pa smo ga odlučili razdvojiti od prezenta u posebnu skupinu, jer je imao zapovjedno značenje. Dakle, imperativ tada uopće nije imao česticu neka. Ovu pojavu nalazimo u staroslavenskom, čak u *Očenašu*. Kuzmić je uočio da je uistinu specifičan imperativ glagola.

„Ono što je uistinu specifično imperativ je glagola. Imperativ se isključivo tvori opisnim (analitičkim) modelom: a) čestica *da + prezent -i* *da pride* za član ki e pozvan 4-37, *da more* vsaki parentin koverat 4-49, *da budu* i za napreda držani i *da se vazda v pisme naidu* 1-17/18; b) imperativ gl. *imati + infinitiv -im(e)i nareč* 4-37; c) prezent gl. *imati + infinitiv -3*. I. sg. *ima + gledat* 4-10/11, *prisec* 4-12, *se prodat* 4-16, *sactat* 4-17, *izabrat* 4-19/20, *rotit* 4-21, *platit* 4-24, *past* 4-30, *dat* 4-30, *pustit* 4-52, 1. I. pl. *imamo + dat* 4-14, 3. I. pl. *imaju + pokazat'* 4-12, *nai[t]* 4-22; d) *ne mozi + infinitiv* 50 -*ne mozi zginut* 4-57 za 3. I. sg.“ (Kuzmić 2001: 16) Pored ovoga Kuzmić je naglasio da se u *Veprinačkom zakonu* iz 1507. godine čestica da rabi kada se ne očekuje odmah izvršenje zapovijedi. To možemo uočiti i u našem korpusu tekstova. Važno je naglasiti da se vrlo često u kanonskim tekstovima nalazi kombinacija *da + prezent*. O toj pojavi sažeto govori i Damjanović (Damjanović 2003) i upozorava da se ponekad u kanonskim tekstovima za prvo lice jednine i treće lice množine i dvojine nalazi kombinacija *da + prezent*.

Belić (Belić 1962) prilikom opisa imperativa naglašava da imamo samo 2. lice jednine i 2. lice množine i da je nekada nastavak za jedninu uvijek bio *-i*, a za množinu prema glagolskoj osnovi (drugačije rečeno: u množini glagoli s vokalom *e* u prezentskoj osnovi imaju nastavak *-ē*, ako mu ne prethodi *j*, a ostali glagoli i u množini imaju nastavak *-i*). Navodimo sljedeći primjer: *pleti : pletête; piši: pišite*.

„U našem jeziku samo u kajkavskom dijalektu i starijim štokavskim govorima *i : ē* se sačuvalo i postalo čak i produktivno: danas je u tim govorima *i* u jednini uvek, a u množini je *e* (...).“ (Belić 1969: 65)

U drugim štokavskim govorima, ističe Belić, proces je tekao prema primjerima *piši : pišite* pa smo u svim primjerima dobili *i*, npr. *pleti, pletimo, pletite*. Također je bitno spomenuti da ovaj nastavak *-i* odgovara indoevropskome nastavku *-oi*. Nakon toga Belić

napominje da su glagoli sedme vrste, što je dosada neobjašnjeno, imali *i* i u jednini i množini još u opčeslavenskome jeziku.

U 12. stoljeću zabilježen je imperativ u 2. licu jednine: tako mi b(og)ъ pomagai (P1: 16, 18-19) te imperativ pomoćnoga glagola *biti* koji ćemo obraditi u posebnome poglavlju.

U povijedama iz 13. stoljeća imperativ je dobro sačuvan pa smo u 2. licu jednine našli primjer s nastavkom *-j*¹⁵: B(ož)e re ti dai zdravie (P3: 20, 9), a 2. lice množine ima nastavak *-e*: tude si hodite (P3: 19, 5). Imperativ je najoprimjerjeniji u 3. licu jednine i množine pa za 3. lice jednine s nastavkom *-e* izdvajamo sljedeće primjere: da stane (P2: 18, 11); s nastavkom *-i*: i da uč(i)ni pravinu (P2: 18, 11), da sê pri i da ne izъma (P4: 23, 18-19), a da sê nekoia krivina meju ni čini (P4: 23, 22), da se s pravinovъ · ispravi · u stary zakonъ (P5: 25, 17-18), da se to sъ pravinomъ isъpravi (P6: 31, 27/28), s nastavkom *-a*: i inomu serblinu da ne izъma (P4: 23, 22); s nastavkom *-e*: da b(og)ъ ga seрънê (P4: 23, 27). Treće lice množine također je dobro zastupljeno pa izdvajamo primjere s nastavkom *-e*: vladalci da vi ljube (P4: 22, 15), i da vi hrane ôdb zla (P4: 22, 15) te imperativ s nastavkom *-u*: da pridu u dubrovnikъ (P4: 23, 19), da si svobodno. pridu. stoju. i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31), da si svobodno. pridu. stoju. i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31), da si svobodno. pridu. stoju. i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31). Raznolike nastavke za imperativ u 3. licu jednine imamo zahvaljujući različitim načinima tvorbe, a u prvoj redu konstrukciji *da* + prezent koja se koristi kao imperativ.

U 2. lice jednine imamo nastavak *-i*: i spod[o]bi me sugubimъ vêncem(ъ) (P10: 40, 3), g(o)lje g(ospo)di · ne postavi [i]mъ grîha (P12: 49, 2), bolše že m(o)li se vî(a)d(al)cêm [m]ojemu (P12: 49, 3). U 14. stoljeću oprimjereno je i 1. lice množine s nastavkom *-mo*: da ne branimo ni zlo učinimo tomui človêku (P13: 55, 31). Imperativ je u 2. licu množine zabilježen kao primjer s nastavkom *-e*: po nasъ molu kako gospodina i brata sega pisaniê ne potvorite (P17: 75, 22). Nastavci za 3. lice množine raznovrsni su zbog svoga načina tvorbe (*da* + prezent).

U 3. licu množine najčešće nalazimo nastavak *-e*: a tozi biesmo iskali ôd nihъ *da* namъ učine (P15: 67, 9/10) ili nastavak *-u*: za stonъ da ôdъbiêju dotole dokoli se isplati v(ъ)sъ dugъ zgora rčenêi (P16: 70, 12), a isplativše se rčenoga duga *da daju* kraljevstvu mi tai dohodakъ (P16: 70, 14), go)spodê dubrovčkoi

¹⁵ 2. i 3. jd.: *-j*: nastao fonologizacijom nastavka *-i* (> *j*) dodanog osnovama na samoglasnik: *zna*, *pi*, *ču*, *kupu*, *miru*, *imaj/imij* u ČAK. starim tekstovima *hotij*; (Lukežić 2015: 328)

mole i prose *da pošlju* poklisare ~ g(ospo)d(i)nu kralu (85, 8/9), za sizi *dohodъkъ* koi *imaju davati* kraljevstvu mi. (P10:42, 23).

Imperativ je u 15. stoljeću specifičan u 3. licu jednine, jer se pored već ustaljenoga načina tvorbe *da* + prezent, javlja i u obliku imperativa glagola *imati* + infinitiv: esu dubrovniku s primorјemъ dani i zato **ima biti** vlastelъ i ôpјine dubrovč(ъ)kev (P20: 92, 24), da estъ i da **ima biti** vlastelъ (P20: 92, 25), da se **ima** dubrovčaninu vratiti platiti (P20: 92, 29/30). Ovakav način tvorbe imperativa nalazimo i u 3. licu množine: **da imaju doiti** ôvi rečeni sudje naibrije ţo mogu na rečenomъ mѣstu (P20: 93, 39/40). I dalje se u 3. licu jednine javlja konstrukcija *da* + prezent: da dubrovčniku za to **ne udi** (P20: 92, 23), da nitko **ne usmože** ni smiti bude uspomenuti ni iskati krъvi ni [i]ne ôsvete ni vrađe (P20: 93, 31/32), da e gospostvo mi neviranj i **da se raspe** (P20: 93, 32), da e sudje knezъ vљkacъ hranijъ I š nimb vlastelinъ drugi bosanski (P20: 93, 34). Treće lice množine se također javlja u obliku konstrukcije *da* + prezent: **da imъ se u ôvoizi poveli upišu** potvrđde i ustanovite na vičnu pametъ (P20: 92, 27).

U 15. je stoljeću zabilježen imperativ i u 2. licu množine: **da imъ se u ôvoizi poveli upišu** potvrđde i **ustanovite** na vičnu pametъ (P20: 92, 27), i vamъ ôv listъ budи za espeditoriju **prizovite** gôsti ludи da budu vamъ *svidoci* (P21: 99, 7/8).

Ovisno o uporabi i namjeni imperativa, u poveljama se pojavljuju i određena lica i brojevi. Ovo je razlog što također ne nalazimo dvojinu imperativa u poveljama.

“Molba ili zahtjev najčešće se usmjeravaju prema 2. licu i zato su upravo oblici toga lica najčešći, ali tu je razlika u čestoći pojavljivanja različita u različitim gramatičkim brojevima. Kako dvojina obuhvaća mali dio stvarnih situacija, oblici 2. lica dvojine znatno su rjeđi od 2. lica jednine i množine. Velika većina primjera uporabe imperativa otpada upravo na ta dva oblika.” (Gadžijeva et. al. 2014: 219)

Belić (1969) u poglavlju *Iz istorije imperativa* daje pregled razvoja imperativa kroz stoljeća pa će nam izneseno u ovome poglavlju poslužiti za usporedbu primjera koje nalazimo u našem korpusu. Na samom početku autor ističe da i kod Daničića u *Istoriji oblika* nalazimo dosta primjera s ē, ali da oni nisu pouzdani, jer se po njihovim nastavcima vidi da su nastali pod utjecajem crkvenoga jezika.

Osim ovoga Belić daje prikaz razvoja imperativa kroz stoljeća te tvrdi da od XIV. stoljeća nalazimo znatan broj primjera s i u množini m. ē, npr. *recite, budite* itd.

Ovakve primjere u poveljama nalazimo u 12. stoljeću, ali su frekventniji od 13. stoljeća. Također autor ističe da u ovome stoljeću nalazimo primjere – *ne moi*, *ne moite* itd. U 15. stoljeću imamo pojavu ispuštanja *i*: *pod*, *ne brin se*. Primjere kao što su – *uzdaji* : *uzdajimo* nalazimo u spomenicima XVII. stoljeća, ali autor naglašava da bi ovakvih oblika trebalo biti i ranije, a to smo i potvrdili primjerima iz povelja gdje ovakve oblike nalazimo i u 14. stoljeću.

Tablica 2. Imperativne paradigmе u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Imperativ u poveljama									
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	Mn	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-mo	-
2.	-i (j)	-i (j)	-i	-	2.	-	-e (te)	- e	-e
3.	-	-e, -i, -a, -ê	-e, -i, - a,	-ê, -i	3.	-e ¹⁶	-e, -u	- e, -i, -u	-u

Dakle, inovacije su najmanje vidljive u 2. licu jednine, jer u 12., 13. i 14. stoljeću nalazimo nastavak *-i¹⁷* koji se razvio prema stanju u atematskim praslavenskim glagolima (dasi, jesi itd.). Osnovna razlika između imperativa u evanđeljima i imperativa u poveljama leži u tome što je u poveljama daleko veći broj primjera s konstrukcijom *da* + prezent. Zbog ovoga u 3. licu jednine i 3. licu množine imamo nastavke koji su isti kao u prezentu. Ovo je uočio i Daničić u *Historiji oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika* (D. Daničić 1874). On je upozorio da su osnove iste kao u sadašnjem vremenu i da se njima dodaje *ja* koji se sažima u *i*. Prvo lice množine nije oprimjereno sve do 14. stoljeća. Imperativ je u praslavenskom imao i 1. lice jednine, ali se rijetko rabio (Hamm 1974) pa je razumljivo što u ovome licu nije zabilježen u poveljama. U 1. licu množine u 14. stoljeću inovaciju nalazimo u nastavku

¹⁶ Oblik je imperativa zabilježen kao *da* + prezent pomoćnog glagola *biti*.

¹⁷ 2: *-i* (< stari nastavak *-i*) u sva tri narječja u glagola poput (*od)nesi*, *budi*, *hvali*, *reci*; (Lukežić 2015: 328)

-mo, kao i u 15. stoljeću. U evanđeljima je oblik 2. lica množine očuvan i u 13. i 14. stoljeću (-e) pa u 2. licu množine ne nalazimo inovacije. Zaključujemo da imperativ nema mnogo inovacija. Istu ovakvu sliku nalazimo u evanđeljima, što možemo potvrditi riječima V. Jerković:

„Izloženo jasno potvrđuje da se u imperativu čuva staroslovensko¹⁸ stanje koje se u nekim slučajevima podudara sa onim iz narodnog jezika. U literaturi nema podataka koji bi omogućili širu komparaciju, ali i ovi oskudni potvrđuju istu situaciju.” (Jerković 1975: 176)

Dvojinski oblici imperativa u evanđeljima nisu posebno obrađeni pa na osnovi gornje konstatacije zaključujemo da je u ovome broju stanje isto kao u crkvenoslavenskome jeziku.

3.1.3. Aorist

Aorist predstavlja najfrekventniji oblik prošloga vremena u poveljama, kao što je slučaj i u evanđeljima. Aorist se u prošlosti razlikovalo u svoja tri oblika pa smo imali asigmatski, sigmatski prvi i sigmatski drugi aorist. Staroslavenski je asigmatski aorist nastavak praslavenskoga asigmatskog aorista koji je nastao od praindoevropskoga aorista od kojeg se razlikuje samo u stupnju prijevoja (Hamm 1974), stoga ćemo ostatke ovoga aorista pokušati potvrditi primjerima iz povelja. Aorist je u staroslavenskom jeziku označavao prošlu svršenu radnju i da se mogao tvoriti od svršenih (češće), ali i od nesvršenih (rjeđe) glagola (Damjanović 2003) dok u suvremenom jeziku aorist tvorimo samo od svršenih glagola. Kakvo je stanje u poveljama, ostaje nam da vidimo nakon analize. Jedan od zadataka analize aorista u poveljama jeste da utvrdimo do koje je mjere išao proces inovacija i jesu li se ova tri oblika aorista uopće očuvali. Poznato je da asigmatski aorist još u staroslavensko doba neplodan i rijedak.

Belić (1969) pri opisu aorista ističe da su se u prvim pisanim spomenicima, od starih tvorbi aorista, dva načina sačuvala u punoj uporabi, a jedan je sačuvao samo minimalne ostatke.

¹⁸ Pod pojmom „staroslovenski“ Jerković podrazumijeva „praslavenski“.

„U aoristu smo imali ove nastavke:

- h	- sh	- hsmo, - hmo, - smo - ohomo, - ohmo, - osmo
—	—	- ste
—	—	- še

Ako usporedimo te nastavke sa staroslovenskim koji predstavljaju nesumnjivo opšteslovenske, imaćemo neslaganje jedino u 1. l. mn., gde u stsl. ima uvek *-хомъ* ili *-охомъ*.“ (Belić 1969: 63, 64)

O nastavcima *-smo* i *-osmo* (najvjerojatnije i *-hmo* i *-ohmo*) autor konstatira da su se oni razvili pod utjecajem 2. lica množine te da su se oni u kosovsko-resavskome i štokavskome zadržali do danas. Za razliku od ovih primjera, primjeri s *-homo* su vrlo rijetki u našim spomenicima (autor navodi svega nekoliko primjera koje nalazimo u pisanim tragovima iz XIV. stoljeća). Međutim, nastavak *-smo* drugačiji je jer on potiskuje sve gore navedene nastavke, što se pokazalo i na našem korpusu (nismo pronašli nijedan primjer s nastavkom *-homъ* ili *-ohomъ* u 1. licu množine).

Iako je aorist u našim tekstovima najfrekventniji glagolski oblik, pronašli smo samo jedan primjer za 2. lice, i to množine. U 12. stoljeću je aorist zabilježen u samo dva primjera: mine (P1: 14, 10) i pisah _{siju} knigu (P1: 16, 20), dok je u 13. stoljeću puno bolje zastupljen. Tako u 1. licu jednine imamo raznovrsne nastavke (kao što je vidljivo u tablici br. 3), a dijapazon nastavaka ovisi o osnovi i samome tipu aorista: a ê kûdê **oblada**¹⁹: tûdê si hodite : prostrano i z[d]ravo (P3: 19, 4/5), **pridohъ** si u dubrovnikъ (P4: 21, 3), **klehъ** sê knezu (P4: 21, 7).

U 1. licu množine imamo najčešće nastavak *-осъмо*: i ôbretosъmo bolarina kneza dubrovčkoga (P4: 21, 6). Drugo je lice oprimjereno samo u množini: ako sê razъratitê sъ kralêmъ raški (P4: 22, 17). Treće je lice jednine dobro oprimjereno pa imamo nastavke *-e*, *-i*: a vašъ človêkъ ki pride (P2: 18, 10), doku poide u svoe mѣsto (P2: 18, 13), I kъto sie prilomi (P4: str, 26), dok 3. lice množine ima nastavak *-še*: Si su vlastelê he[l]mьski. ki se · kleše. (P6: 31, 35/36). Ostala lica nisu oprimjerena, a u 13. stoljeću nalazimo najmanje primjera aorista u odnosu na ostala stoljeća.

U 14. stoljeću u 1. licu jednine imamo nastavke *-hъ*, *-h* (*dah*), *-ohъ*: g(ospo)d(i)nъ **stvorihъ** milostъ svoju gospodâsku (P7: 34, 4), I **idohъ** въ сръбъскују земљу želaje (P10: 41, 6), i **potomъ**

¹⁹ U ovome primjeru pretpostavljamo (h): oblada(h).

načehъ *sъ bogomъ kraljevali i praviti prištolъ srъбъските zemlje* (P10: 41, 7/8), **i zapisahъ** *i obnovihiъ i bol(ъ)še isplenihiъ vъ vsaku svobodu i čistotu* (P10: 41, 15), **I togda prizvahъ** *na pom(o)čo g(ospo)da b(o)ga* (P12: 49, 8), **i vyše rekôhъ** (P12: 49, 9), **i vъ ime · jego Szczodra** *gradъ na reč(e)nnom(ъ) městě* (P12: 49, 9), **prisegohъ i kleh[ъ]** *se Azъ r[e]čeni kralь Stepanъ Ostojě* (P18: 79, 22) itd. Prvo lice množine ima nastavke **-smo** (dasmo), **-osmo**: *mi tvrđko milostiju b(o)žiomъ banъ bosnъski pridosmo u našu kuju* (P8: 36, 2), s nimi našъ stricъ g(ospo)d(i)ny banъ stêpanъ ôneizi vêre **potvrđismo** *mi* (P8: 37, 4), *sija* bolše **potvrđdajuće** **prisegôsmo** *prêdъ s(ve)rymъ E(van)g(e)lijemъ* (P10: 44, 38), **I takozи se ôbečasmo** *i* **prisegosmo** *vъ vsa više upisana.* (P10: 45, 41), **i poveljahъ za něhъ srđčanstvo potvrđismo** *imъ vse povelje reč(e)ne* (P14: 59, 15/16). U drugom licu jednine i množine u poveljama nismo pronašli zabilježene primjere. Za razliku od 2. lica u 3. licu jednine smo pronašli sljedeće nastavke: **-e, -i, -a.** To nam pokazuju primjeri: *ônъdazi mi voevoda vlykъsъ vêtъno posluži* (P7: 34, 7/8), *judê skariôtskomu koi prêda* *sina b(o)žiê na raspetie za* (P7: 35, 24), *kako stv[o]ri mil(o)stъ g(ospo)d(i)ny tvrđko mil(o)stiju b(o)žiomъ banъ bosanski* (P9: 39, 1), *zato kraljevstvo mi zapisa i potvrđdi* i bolše ispravi vsake zakone (P10: 41, 12/13), *Po sem[ъ] že slovu i potvrđdeniju kraljevstva mi ôbeča se* (P10: 42, 16), *g(o)sp[o]da dubrovčka primiše za svetъ bra(a) svoego radiča* (P19: 85, 9) *I tui g(ospo)d(i)ny kralь vide* *krasnu lubjuv* (P19: 85, 10). Treće lice množine također je dobro sačuvano, a nastavak je: **-oše i -še,** npr. *koju pokazaše i vъsegda ukazuju* (P19: 85, 3/4) *koi izliha upibše propni: propni krjuv na nemъ i na čeděhъ ego* (P7: 35, 25), **I tu izidoše** *pridъ kraljev(b)ystvo* (P10: 41, 8/9), *kada dohodiše poklisari dubrovačci u ime knezъ vitko gučetijъ* (39, 2), *I zato uzgovoriše s kraljevstvomъ* (P10: 41, 10), *I po sihъ vsehъ više svršenyhъ* **priidoše** *vse počteni vlastele dubrov[a]čci* (P10: 44, 37), *zařô · poslaše kraljevstvu mi vlastelina* (P12: 49, 11), *tb[g]da gospoda raščka i humčka u tei dni krivinomъ posêdoše* (P13: 54, 5/6), *i g(o)sp[o]da dubrovčka primiše za svetъ bra(a) svoego radiča* (P19: 85, 9),

Prvo lice jednine u 15. stoljeću ima nastavak **-hъ:** *i knezomъ donihъ krai i s knezomъ pavlomъ radinov[i]jemъ* (P20: 89, 5), **A è g(ospo)d(i)ny kralь učinihъ** (P20: 92, 27); *knezu i vastelemъ i ôpjini dubrovačkoi da znat/e/ vastele erъ k(ъ) vamъ poslahъ moga slugu* (P21: 99, 2/3). Prvo lice množine ima nastavke **-smo i -osmo:** *cilo svršeno naidosmo i ôbъnaidosmo* *kako gradъ dubrov(b)nikъ* (P20: 89, 6), **ôbъnaidosmo** *da imъ e vse suprotivъ b(o)gu i pravđi* (P20: 89, 8), *i lubimo i milosrdno primamo i primismo* *ôd(b) danasъ naprida do- koli svitъ Stoi vlastele i vsoju ôprijinu grada dubrov'nika* (P20: 89, 12), *kako gospodstvo mi sa vsimi edinosrđ(n)o ponovismo potvrđismo i bole utvrđismo i uviše*

ustanovitismo gradu dubrovniku i negovimъ vlastelемь (P20: 89, 14), ôboi ôbylubismo ere g(ospo)d(i)нъ herьсegь tozi meju nami napravi (P20: 92, 30), i ednosрьd(n)o prostismo i blagoslovismo (P20: 93, 31), i zemle koe primismo ôd(ь) kralevstva bosan's'koga (P23: 109, 3). Drugo lice jednine se javlja s nastavkom -i: ôboi ôbylubismo ere g(ospo)d(i)нъ herьсegь tozi meju nami napravi (P20: 92, 30). Raznovrsne nastavke nalazimo u 3. licu jednine -e, -i, -a: na nebesa vazvede tim(ь)že v(ь)sa ôt(ь) nebitъ (P20: 88, 2), i k tomu чо imъ ratъ zada i mirъ privrъже (P20: 89, 7/8), i zato da e vidomo vsakomu komu se podoba kako ed'nosрьd[n]o (P20: 89, 11/12), do koga imъ mirъ privrъже ôstoê bivъsi kralъ (P20: 89, 13), tko li se ôbrite se potvor'ivъ (P20: 93, 32), tko li drъzъne i potvorii slovo gospostva mi da sju v(ь)se kletvi pale na nemъ (P20: 94, 44/45). U 3. licu množine nalazimo nastavak -še: i vse ôpjine grada dubrovnika koju vazda mnogomilosrdno i bezъ mire u vsakoemъ počtenju prostriše i pokazaše (P23: 110, 8)

Dvojinski oblici aorista su dosta rijetki: svojeju voljeju ôsnova za milosрьde (P14: 58, 2).

„Sporadično se i nastavak 1. lica dvojine -vē zamjenjuje sa -va. To pokazuje tendenciju da završno -a postane oznaka dvojine. Treba istaknuti i to da su dvojinski oblici znatno rjeđi od onih množinskih i, osobito, jedninskih. Tako primjerice u fragmentima iz 12. i 13. st. nije pronađen ni jedan primjer 1. lica dvojine aorista.” (Gadžijeva i etc. 2014: 235)

Nakon ovoga pregleda vidjet ćemo koji su nastavci ostaci staroga aorista, a koji predstavljaju inovacije. Već je u kanonskim staroslavenskim tekstovima asigmatski aorist bio arhaičan oblik, jer je postojala izrazita tendencija da se zamijeni sigmatskim aoristom. Dokaz je tomu samo jedan pronađeni primjer u *Suprasaljskom zborniku*. Ova je tendencija karakteristična za kanonske staroslavenske tekstove i tako nije u drugim tekstovima, ali i u njima je vidljiva (Hamm 1974, Damjanović 2003).

. U primjećujemo da u listinama nemamo primjera asigmatskoga aorista. Svi aoristi su sigmatski, npr. ako li sije preštoplju da me sъpne b(ог)ь (P2: 18, 15), pridohъ si u dubrovnikъ (P4: 21, 3), g(ospo)d(i)нъ stvorihъ milostъ svoju gospodâsku (P7: 34, 4), mi tvrъtko milostiju b(o)žiômъ banъ bosnâski pridosmo u našu kuju (P8: 36, 2), I više toga sъtvorismo mu milostъ (P11: 46, 9/10), dasmo mu i zapisasmo u lašvvi naša tri sela (P11: 46, 10), i vyše rekôhъ (P12: 49, 9), I na to više pisanno prîsegohъ azъ reč(e)ni kral(ь) stefanъ dabiša (P14: 61, 22/23), g(o)sp[о]da dubrovčka primiše za svѣtъ bra(a) svoego radiča (P19: 85, 9) itd.

Tablica 3. Aorist u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Aorist u poveljama ²⁰										
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	Mn	.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-h	-h, -hъ, -ohъ	-hъ, -h, -ohъ,	-hъ	1.	-	-osъто	-smo (dasm o), -osmo	-smo, -osmo	
2.	-	-	-	-i	2.	-	-	-	-	-
3.	-e	-e, -i	-e, -i, -a,	-e, -i, -a	3.	-	-še	-oše, -še	-še	

Jerković (1957) je uočila da se u crkvenim tekstovima kao najfrekventniji oblik prošloga vremena javlja aorist. Takvo je stanje i u poveljama, aorist je općenito najfrekventniji oblik. U evanđeljima imamo sačuvane primjere asigmatskoga aorista²¹, npr.: u 1. l. jd. ne pridъ, u 1. l. mn. ne въzmогомъ, u 3. l. mn. pridi/изди. Ovo su samo izdvojeni primjeri, ali na osnovi frekventnosti možemo zaključiti da su mnogo češće javljaju u evanđeljima nego u poveljama. Jerković opisuje i I. i II. sigmatski aorist: sigmatski aorist novijeg tipa i sigmatski aorist starijeg tipa. Pod sigmatskim aoristom novijeg tipa podrazumijeva aorist glagola infinitivne vrste s osnovom na suglasnik i glagole s tematskim -nu- pred suglasnikom. U evanđeljima npr. pronalazi sljedeće primjere: 1. l. jd. pridohъ, 1. l. mn. въzmогохомъ, 2. l. mn. pridoste, 3. l. mn. vedоše, 3. l. dv. idosta. Aorist starijeg tipa grade glagoli s infinitivnom osnovom na samoglasnik, ali ih autorica nije obradila, jer se za njih druga mogućnost ne može ni prepostaviti. Možemo zaključiti da povelje dobro odražavaju narodne govore, što se ogleda u malome omjeru zastupljenosti asigmatskog aorista

²⁰ U tablici su prikazani svi nastavci bez obzira na osnovu. Nakon tablice nudimo klasifikaciju i objašnjenje.

²¹ Za svako lice navest ćemo po jedan primjer radi usporedbe.

te u inovacijama u pojedinim nastavcima, npr. u poveljama za razliku od evanđelja u 14. stoljeću ne nalazimo primjere u 1. licu množine s nastavcima *-ohomъ* ili *-ohomo* koji su prisutni u evanđeljima. U korpusu nismo pronašli oblike aorista koji su u 3. licu jednine po obliku izjednačeni s prezentom (kao u stsl. *bystъ*, *dastъ*), ali smo pronašli primjere prezenta i imperativa u 3. licu jednine koji su po obliku isti (zbog tvorbe *da* + prezent).

3.1.4. Imperfekt

U suvremenome jeziku imperfektom se obilježava radnja koja je neograničeno trajala u prošlosti i tvori se od glagola nesvršenoga vida. Jedni su mišljenja da se u najstarijem slavenskom književnom jeziku imperfekt mogao tvoriti od svih glagola, ali se najčešće tvorio od trajnih, dok drugi smatraju da se već u praslavenskom tvorio od nesvršenih (trajnih i učestalih) glagola (Hamm 1974, Damjanović 2003). Dalje, ako promatramo imperfekt, glavno pitanje odnosi se na pojavu stegnutih ili nestegnutih oblika. O ovome na srpskohrvatskome prostoru piše Belić (1969). Kod opisa imperfekta autor izvodi zaključak da imamo dva nastavka za osnovu imperfekta:

- ā*-, s ili bez umekšanosti prethodnoga suglasnika,
- ijā-*, (isp. *bějāh*).

Zanimljivo je da su oblici s nastavkom *ā* stari, jer je *ā* nastalo od *āā* zajedničkoslavenskog jezika, ističe Belić.

„Ali u starom jeziku imali smo kod ovih glagola i samo ѣ: *imih*, *caftijeh*, *sjediše* i sl. koje, preneseno u starim epohama na glag. I vrste, daje *pěčāh* i sl.“ (Belić 1969: 60)

„Za razliku od ovih primjera, stare tvorbe imperfekta, u staroslavenskome jeziku, znale su za dvije varijante:

- a) ili nastavak *-aahъ* kod glagola kao *dѣlati* : *dѣlaahъ* ili
- b) *-éahъ* kod glagola *nesti* : *neséahъ* (iza guturala *tečah* i sl.)

Odavde se vidi:

1) da je ѣ postalo od é, tako da je stara tvorba *pěčāh* = **peké-ah*, a ne *pěcijāh*; 2) pitanje je jesmo li u našem jeziku dobili glasovnim putem dobili *-éh-* pored *éjah*, koje je davalо *-ijah*. Mislim da su ova stvaranja tipa éh nova u našem jeziku, tj. smatram da smo iz ranijih vremena dobili dva tipa:

tresējah : *umējah*

(*pēvajah* : *pečajah*)

pēvāh : *pečāh.*“ (Belić 1969: 61)

Vremensko razdoblje „javljanja“ oblika s *ēh* autor ograničava na jedno vrijeme razvoja jezika, tj. na razdoblje od XV. do XVIII. stoljeća te daje pregled nastavaka u pojedinim razdobljima (o kojima ćemo detaljno govoriti prilikom analize nešto kasnije). Izdvojiti ćemo samo nekadašnje „stare“ nastavke imperfekta:

1. mn. -homo,	-hmo	-hmo
2.	-hote,	-ste
3.	-hu,	-hu

Nastavak je *-homo*, kako je objašnjeno, prerađen u *-hmo* po utjecajem aoristnih nastavaka *-ste*, *-smo* čije je širenje zabilježeno od XIV. stoljeća u našim govorima. Ovu pojavu autor opisuje pomoću starih množinskih nastavaka aorista (*-homo*, *-ste*, *-še*), jer smo pod utjecajem *ste* dobili *-hmo* u 1. licu množine, dok je *s* iz 2. lica prešlo u 1. lice množine. Zbog ovoga vrlo rano (XIV. stoljeće) imamo u 1. licu množine *-smo*. Nastavak *-smo* nalazimo i u aoristu u štokavskim dijalektima. Ovo je ujedno autoru poslužilo kao uvod u opis aorista. U prvim pisanim spomenicima, istaknuto je, od starih tvorbi aorista, dva su se načina sačuvala u punoj uporabi, a jedan je sačuvaо samo minimalne ostatke.

Pred kraj 14. stoljeća imperfekt se javlja samo kao pisarska tradicija na kraju povelja u vidu svojevrsnoga potpisa dijaka (prepisivača). Dajemo pregled nastavaka kroz stoljeća:

U 12. stoljeću imamo zapisan samo jedan primjer imperfekta, i to u 1. licu jednine: **pisah** siju knigu (P1: 16, 20).

Imperfekt u 13. stoljeću nalazimo samo u 1. licu jednine: **a se pisahъ im(e)nemъ** (P3:19, 6), **klehъ sê knezu** (P4: 21, 7), **azъ rabъ : b(o)ž(i)i matêi : a od(b) mêmomъ: ninosl(a)vъ : banъ bos(b)nyški : veliki : kle se knezû** (P3: 19, 2).

U 14. stoljeću nalazimo oprimjereno samo 1. lice jednine. Prvo lice jednine ima nastavak *-hъ*: **va te bo krъsTihъ se** (P17: 71, 1). Imperfekt nismo pronašli u poveljama iz 15. stoljeća, ali to ne mora značiti da ga tada nije bilo.

Na osnovi ovih primjera možemo zaključiti da je došlo do kontrakcije nastavaka jer ne nalazimo nijedan nekontrahirani oblik pa samo proučavanje imperfekta ovdje staje jer nam ne nudi ništa novo. Dvojinski oblici imperfekta, također, nisu zabilježeni.

U poveljama imperfekt je mnogo manje zastupljen nego aorist pa zaključujemo da je vrlo rano zamijenjen perfektom.

„Od 14. st. izvorni imperfektni nastavci u 1. i 2. mn. zamijenjeni su aoristima (..). Imperfekt je u suvremenom standardnom jeziku stilski obilježen.” (Lukežić 2015: 326)

Sve češćom uporabom perfekta imperfekt, a kasnije i aorist, postaju stilski obilježeni i rijetko se rabe. Matasović (Matasović 2009) navodi da je u opčeslavenskome osim sintetički tvorenih prošlih vremena (aorista i imperfekta) postojao i analitički perfekt tvoren od participa *-la- i prezenta glagola „biti”. Ovakav je proces gramatikalizacije tvorbi u stsl. bio u nastanku, ali se u opčeslavenskom razdoblju ovakvi perfekti šire. Matasović zaključuje da je ovakva tvorba perfekta u hrvatskome očuvana te da s postupnim nestankom aorista i imperfekta u govornom jeziku perfekt postaje općim prošlim vremenom (kao u ruskom).

Tablica 4. Imperfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Imperfekt u poveljama										
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	Mn	.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-h	-hъ	-hъ	-	1.	-	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	-	-	-	-

U Čajničkome se evanđelju (Jerković 1975) javljaju dva tipa gađenja imperfekta:

- primjeri s -ēa- ili -ēja-: ne imēaše, želēaše, imēahu, ne vidēaho, imējaše, ne imējahu,
- primjeri u kojima je izvršeno sažimanje, a koji u imperfektu imaju -ēa-: ne imēše, vidēše, hotiše, imēhu, ne dadēše, idēhu, stidēho itd. Dakle, u evanđeljima nalazimo daleko veći broj primjera imperfekta nego u poveljama.

3.1.5. Infinitiv i supin

U staroslavenskoj literaturi razlika se između infinitiva i supina ogleda u nastavku. Infinitiv za razliku od supina ima nastavak *-ti*, dok supin ima nastavak *-tъ*. Ispred infinitivnoga nastavka *-ti*, u staroslavenskom i praslavenskom, došlo je do ispadanja labijala, npr. greti od *greb-ti. Većina istraživača u infinitivu i supinu vide okamenjene padežne oblike starih glagolskih imenica i pojavu da se tvore od indoeuropskog sufiksa poimeničavanja (-t-) i nastavka (dativnoga za infinitiv, akuzativnoga za supin). Osnovni se problem javlja kod razlikovanja ova dva oblika. Oba su neosobna, ali infinitiv služi kao dopuna nekom glagolu, dok supin najčešće stoji uz glagole kretanja. Njegove su dopune redovito u genitivu, a ne u akuzativu. Gubitkom dočetnoga *-i* u infinitivu, nestaje i supin kao posebna kategorija (Hamm 1974, Damjanović 2003),

Prilikom analize uočili smo nejednaku uporabu i zastupljenost infinitiva u odnosu na ostale glagolske oblike. Naime, infinitiv je daleko manje zastupljen u odnosu na ostale jednostavne glagolske oblike, a tu slabu zastupljenost vjerojatno možemo gledati u samoj namjeni korpusa tekstova. Također smo uočili da se supin gubi i izjednačava s infinitivom.

„Gubljenje supina i izjednačavanje njegova oblika s oblikom infinitiva i prevladavanje apokopiranog lika infinitiva u ČAK. i ŠTOK. s jedne strane, te opstanak supina i infinitiva u KAJK. pojave su nastale na istom jezičnopovijesnom vremenu i kontekstu. Početak im seže u vrijeme jotacije dentala u mlađem, opčeslavenskom razdoblju praslavenskoga, kad se glagolima s infinitivnom osnovom bez sufiksa, kojima je korijen završavao na velar, skupina *-kt- (*-gt-) palatalizirala (jotirala) ispred krajnjeg samoglasnika.” (Lukežić 2015: 331)

Infinitiv je u ovome korpusu služio za analitičku tvorbu imperativa i za izražavanje budućnosti.

U 12. stoljeću nismo našli zabilježen infinitiv bez dočetnoga *-i*. U svim primjerima se pravilno javlja infinitiv s nastavkom *-ti*: *byti* (P1: 14, 4), *držati* (P1: 14, 6), *dokole u mene budu, dati* *imbъ sъvѣтъ* (P1: 16, 15). Također nismo pronašli nijedan supin.

Cijelo 13. stoljeće također čuva nastavak *-ti*: *kelьnu sê večьni mirъ i ljudbê imeti* *sъ dubrovčanomъ* (P4: str. 30-31), i koi uč[e]nu *imetи*. da spasemo i strezēmo (P6: 30, 11/12). U primjerima koji pripadaju ovome stoljeću primjećujemo da se infinitiv rabi i u tvorbi složenih glagolskih vremena, ali o tome ćemo opširnije govoriti prilikom obrade istih.

U 14. stoljeću infinitiv se u najvećem broju slučajeva javlja bez otpadanja dočetnoga

-i: Bl(a)gočestivno i dostolēpno **pohvaliti** *isťin'noju* (P10: 40, 1), I želanoje Slovo **prinesti** (P12: 49, 1), da su voljni vlastele i opjina dubrovačka **učiniti i stvoriti i gospodovati** *gradb* i župu (P13: 55, 20/21), i vlastelemb grada dubrovnika **čuvati** *vola* (P13: 55, 26/27), za stonъ da ôdъbiěju dotole dokoli se **isplati** v(b)sъ dugъ zgora rčeněi (P16: 70, 12).

Međutim, u 14. stoljeću imamo i nekoliko primjera gdje se javlja infinitiv bez dočetnoga -i pa pretpostavljamo da se radi o ostacima staroga supina: *f Sie ubo · bl(a)goč(a)stnô I zélô prijetno · i · dostolēpno · pohvalit* (P12: 49, 1), se [e]go ne vêdet bo čtô [ô]tvoretъ. Nismo pronašli primjere u kojima se pravilno dokida dočetno -i s obzirom na poziciju u rečenici. Dakle, dočetno -i se dokida nepravilno i ne ovisi o poziciji u rečenici.

U 15. stoljeću infinitiv potpuno prevladava i javlja se bez ispadanja dočetnoga -i: I k tomju spodoblenъ bêhъ **kralevati** (P20: 88-89, 4/5), i pravimy nimъ veliku zlobu i êetu **učiniti** poveli (P20: 89, 8), da se ima platiti i **vratiti** (P20: 93, 37), ôbičnomъ pečatiju povelihъ **zapečatitî** (P21: 99, 12).

Tablica 5. Infinitiv u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Infinitiv u poveljama			
12. st.	13. st	14. st.	15. st
-ti	-ti	-t, -ti, -ći	-ti

“U spomenicima našim oblici bez *i* počinju se upotrebljavati od XIV v. (...) Ja mislim da u oblicima bez *i* imamo stare oblike supina: *idq koupitъ* i *hoštq koupiti* učinilo je te smo u našem jeziku dobili podjednako *idem kupit*, *hoću kupit* i *idem kupiti* i *hoću kupiti*.” (Belić 1969: 80)

Važno je istaknuti da kronološki glasovna skupina -jt- daje -ć u 14. vijeku, što nam dokazuju i primjeri infinitiva koje smo pronašli u poveljama iz toga razdoblja: *koi se te porejî i potvoriti* semu zapisanju (P13: 57, 45), i pakъ slobodno **pojî** sa vsiemъ beza vsake zabave sabludeni (P15: 67, 18/19). Zaključujemo da infinitiv bez dočetnoga -i nalazimo samo u 14. stoljeću.

U poveljama smo pronašli samo jedan primjer supina, i to u 14. stoljeću: *tere pošalb vola* priseliv se **stat[ь]** u konavaljsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30), gdje vidimo da se on javlja iza glagola kretanja, u ovome slučaju iza glagola *pošalb*. U 15. stoljeću također ne nalazimo

supin. Nismo pronašli druge primjere supina pa na osnovi jednoga primjera ne možemo govoriti o „čuvanju” razlike između supina i infinitiva.

Tablica 6. Supin u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Supin u poveljama			
12. st.	13. st	14. st.	15. st
----	----	?	----

Ponovno ćemo se ”poslužiti” stanjem u evanđeljima. Jerković (1975) naglašava de je prisustvo, odnosno odsustvo supina u „bosanskoj skupini” evanđelja, dosta neujednačeno. Naime, u Čajničkome evanđelju supin nije zabilježen, dok je I. Grickat u Divoševom evanđelju pronašla supin koji se čuva. Infinitiv u evanđeljima ne pokazuje veliki stupanj inovacija pa je Jerković u Čajničkome evanđelju pronašla samo jedan primjer koji je nastao pod utjecajem narodnih govora: *reći s č* iz narodnih govora.

3.1.6. Glagoli *jesam, biti* i *htjeti*

U poveljama se glagoli *jesam, biti* i *htjeti* javljaju samostalno, ali i služe za građenje složenih glagolskih oblika. Zbog ovoga ćemo spomenute glagole razvrstati na one koji stoje samostalno i na one koji kao pomoćni glagoli, zajedno s punim oblikom glagola, tvore neki složeni glagolski oblik. Ovakvu podjelu bismo opravdali funkcionalnom razlikom jer različite funkcije dovode često i do morfoloških posebnosti.

Poznate su ranije spoznaje da glagol *biti* ima prezent *budem* i da se rabio kao perf. glagol s značenjem *biti* : *jesam* i, također, kao pomoćni glagol za tvorenje egzaktnog futura (predbudućeg vremena). Sve ove glagola povezuje jedna osobina – razvitak punih, odričnih i enklitičkih oblika (Belić 1969).

Pomoćni glagol *jesam* ima naglašene i nenaglašene oblike prezenta i javlja se u tvorbi sljedećih složenih glagolskih oblika: takomъ s(a)mъ se kletvju klelъ (19, 3), kakomъ se e bany kulin klelъ da hode vlasti (19, 3), tako kako s /û/ u bana kulinu hodili (19, 4), s vlasteli sъ dubrovčkim u koiõi e vêre bîlъ: (36, 3), ako li bi tko ponesalъ ponosъ človêkъ g(ospo)d(i)na bana da *je* platiłъ (39, 5/6), i koi su zakonъ imali s našimъ s(b)t(b)ricemъ sъ g(ospo)d(i)nomъ z banomъ stêpanomъ, (37, 8/9), ëo su imeli . dubrovčane (49, 15), koi *jestb* megli dubrovčki gradb (31, 28/29), õdb koih luđi staroga grada esu se rodili (54, 7/8), ëo *jes(i)* namъ rîčiju rekylъ i ôbetovalъ (86, 13).

Odmah možemo uočiti razliku prema naglašenosti (puni oblik imaju naglašeni glagoli).

Tablica 7. Prezent pomoćnog glagola *jesam* u povijesama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Prezent pomoćnoga glagola <i>jesam</i>										
Jd .	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	
1.	-	s(a)mъ	-	-	1.	-	-	smo	-	
2.	-	-	<i>jes(i)</i>	-	2.	-	-	-	-	
3.	-	e	estb, e, <i>jes(tb)</i> , je	-	3.	-	su, s /û/	su, esu	-	

Glagoj *jesam* se javlja u sljedećim primjerima: da vy je ôtvorena (18, 9), a pravina da estb (18, 9), komu e iskana pravi na (18, 10-11), de ja smb radb pravbdu učine (23, 20), kako ë sde prepisano – (23, 31-32), ki sû zdë podpisani . klinemo se knezû dûdubrovčkomû (str, 3-4), koi *jestb* megli dubrovčki gradb (31, 28/29), ôt(l) zemle esmo i u zemlu – (38, 13), da *jes(tb)* vêdomo vsakomu človêku (39, 1),

koi **estъ** i danasъ božьомъ milostiju počtenъ (54, 7), da **samъ** dubrovniku priêtelъ viranъ (67, 13), i misle i hotêe da svêt(ъ) ne r(e)če **da smo** neharni dubrovniku (86, 15/16), ôbъnaidosmo da imъ **е** vse suprotivъ b(o)gu i pravъdi (P20: 89, 8), da **estъ** i da ima biti vlastelъ (P20: 92, 25), i **estъ** vse sa vsimъ dasmo i darovasmo sa vsimi seli (P23: 110, 15), i vsoi ôpjini va viki vika **da su** volni i slobodni (P23: 110, 17).

Tablica 8. Prezent glagola *jesam* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Prezent glagola <i>jesam</i>									
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	smъ	samъ	-	1.	-	-	esmo, smo	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	je, estъ, e, ê, <i>jestъ</i>	e, <i>jes(tъ)</i> , estъ	e estъ	3.	-	sû, su,	su	esu su

Već u 13. stoljeću primjećujemo da su brojniji enklitički oblici pomoćnoga glagola *jesam*, što je najvjerojatnije utjecaj narodnoga jezika. Također smo prilikom analize uočili da se u našem korpusu (od 13. stoljeća) oblici tipa *smъ* koji su sukladni staroj praksi javljaju samo kao prezenti glagola *jesam* (uz ovaj oblik se javlja i oblik *samъ*), dok se prilikom tvorbe složenih glagolskih oblika javlja samo „noviji” oblik *samъ*.

Iako nemamo sačuvana sva lica pomoćnoga glagola *biti*, ipak možemo reći da se pomoćni glagol *biti* čuva bolje nego drugi pomoćni glagoli, a to ćemo pokazati sljedećim

primjerima: ako li *ja* samъ.. ili moi *judi* бісьмо nečo pakostili (30, 14), ako li ne bihъ. moglo činiti /..../ **vratiti.** (30, 16/17), *vratiti.* to ôdь ônehъ koi bihu imъ pakostili (30, 17), I ako bi bila nekoja s[r]amota (31, 32), bez nihъ zloga početiê ôtloživъše ão bi ne bilo na nevêru (38, 12), Ako li bi tko ôd(ъ) nih(ъ) koju neviru namъ učinilъ (46, 12), kako da bismo i miř po ôbičaju rečene gospode nêmъ potvrđdili i ustanovili prъvihъ naših(ъ) svobodъćine zakone i uvête i povelje (59, 11/12), kako bih(ъ) dubrov'niku veliku *Jubъvъ* i srđdčanu prijazњvъ dobrimi deli i tvoromъ pokazalъ (85, 5) itd.

U poveljama nismo pronašli prezent i imperativ pomoćnoga glagola *biti.*

Tablica 9. Pomoćni glagol *biti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Pomoćni glagol <i>biti</i>									
Aorist									
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	bihъ		bih(ъ)	1.	-	bismo	bismo	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	bi	bi	bi	3.	-	-	-	-
Imperfekt									
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	bihu	-	-

U poveljama smo pronašli glagol *biti* u sljedećim primjerima: i ne isplnena mu bude (18, 11), a inomu vlahu da ne bude izma (20, 9), bi hъtēnie (21, 2), i neisplnena bûde (str, 13), ili koi

budu moi *ljudi* (31, 26), ske *zanje bo ti bêhu* moi prêroditelje (41, 5), *byhъ* b(o)gomъ *darovannim(b)* mi vêncemъ na kraljev(b)stvo prîroditelъ moihs (41, 6), Thimъ že vsa ôd(b) nebitija va bitije sastaljena **biše** (58, 3) itd.

Ako pogledamo cjelokupnu zastupljenost glagola *biti*, možemo zaključiti da se pri tvorbi složenih glagolskih oblika javlja u obliku aorista ili imperfekta (jer tvori perfekt ili pluskvamperfekt), a ako se javljaju samostalno dolazi u gotovo svim oblicima:

bi hâtēnie (21, 2), Thimъ že vsa ôd(b) nebitija va bitije sastaljena **biše** (58, 3), *kadî biesmo* u konavlahъ na lutoi (67, 27/28), i sr(b)čanu prijazъп nerazdêlimu koê **bi(smo)** megu gradomъ dubrovnikom(b) i s(b) praroditelim(b) našim(b) (85, 2), ê pače **da bude** tverđdb u veki (23, 24), **da bude** [de]rъžanъ čini/ti/ rat[b] kralju urošu i *jegovi ljudimъ* (30, 9/10), a inomu vlahu da **ne bude** izma (20, 9).

Tablica 10. Glagol *biti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Glagol <i>biti</i>									
Prezent									
Jd.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	bude	bude	bude	3.	buđu	buđu	buđu	-
Imperativ									
Jd.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	budi	2.	-	-	-	-
3.	-	da+ bude	da+ budetъ da + bude	-	3.	-	-	-	da + bude

Aorist

Jd .	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	byhь bih(ь)	bihь	1.	-	-	bismo biesmo	-
2.	-	-	-		2.	-	-		
3.	-	bi	-	bi	3.	-	-	byše biše bēše	biše

Imperfekt

Jd .	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	bēhь	bēhь	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	bēše	-	3.	-	-	bēhu bihu	bihu

U poveljama imamo sačuvan i pomoćni glagol htjeti. Kod analize ovoga pomoćnog glagola uočili smo da se pojedini rezultati, koje iznosi Belić (Belić 1969) u odjeljku *Pomoćni glagoli*, razlikuju od rezultata do kojih smo mi došli. Naime, Belić tvrdi da se enklitički oblici *sam* i *ću* javljaju tek krajem 13. stoljeća, a mi smo oblik *sam* pronašli već u 1232. godini: takomъ s(a)mъ se kletvju klelъ (19, 3). Ako pogledamo s druge strane, enklitički je oblik *je* mnogo češći u poveljama i također je oprimjerjen u 13. stoljeću: komu e iskana pravi na (18, 10-11). Belić tvrdi da je ovaj enklitički oblik bio prisutan i prije prvih pisanih spomenika i da predstavlja duplet oblika *jest*:

„Ovi se oblici, bar kod glagola *jesam* svi, a kod glagola *hteti* odrični, - nahode u prvim našim spomenicima; enklitički oblici *sam* i *ću* nahode se u štokavskim prvim spomenicima, dakle od kraja XIII veka, a u čakavskim dijalektima nešto docnije.“ (Belić 1969: 36)

Činjenica je i da su enklitički oblici imali drugačiju službu i da su se sve promjene, koje su u vezi s ovim glagolima, izvršile prije pojave prvih pisanih spomenika. Ako pogledamo prikaz pomoćnih glagola kroz paradigmе, uočit ćemo da se enklitički oblici, kako tvrdi i Belić, najčeće javljaju u 3. licu množine pa ćemo shodno tome zaključiti da su oni utjecali i na pojavu enklitičkih oblika u drugim licima (prepostavljamo prvo 3. l. mn. uticalo na 2. lice jednine, jer se u ovome licu enklitički oblici pomoćnih glagola javljaju već od 13. stoljeća).

U 12. stoljeću pomoćni glagol *htjeti* pronašli smo u 3. licu jednine prezenta: hoke krêvati (P1: 14, 9). Trinaesto stoljeće bolje je oprimjereno pa nalazimo primjer prezenta u 1. licu jednine: *i pače moimъ ljudi hoću povelevati* da ne pridu. na vasъ. (31, 25). Treće je lice oprimjereno samo u jednini: *kъто hoće isъkati iči* (23, 19-20).

U 14. je stoljeću oprimjerena samo množina pa u 1. licu množine nalazimo: da ne hoćemo *dubrovnikâ ôstaviti* (38, 11), dok drugo lice nije zabilježeno. Treće lice množine nalazimo u sljedećem primjeru: *i hote ukrêpiti* *priostolъ roditelъ moiхъ* (41, 6). Također smo pronašli aorist pomoćnog glagola *htjeti* u 14. stoljeću u 1. licu množine: *hotêsmo nimbъ vratiti* (54, 11).

U našem korpusu nismo pronašli imperativ i imperfekt pomoćnoga glagola *htjeti*.

Tablica 11. Pomoćni glagol *htjeti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Pomoćni glagol <i>htjeti</i>									
Prezent									
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	hoću	-	-	1.	-	-	hoćemo	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	hoke	hoće	-	-	3.	-	-	hote	-

Aorist									
Jd	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	1.	-	-	hotēsmo	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	-	-	-

U 12. stoljeću u poveljama u 1. licu jednine i množine nismo našli primjere za glagol *htjeti*, a isto je stanje i u 2. i 3. licu jednine i množine.

Već u 13. stopeću nalazimo 1. lice jednine prezenta: *n I hoču* da v̄sē se ēo zde pisano (23, 24), dok 1. lice jednine nije zabilježeno.

Nismo pronašli primjere glagola *htjeti* u 14. stoljeću.

Pronašli smo i jedan primjer imperativa glagola *htjeti* u 14. stoljeću, i to 2. lice jednine: *ne hoti kraljevstvo mi · potvoriti* zakone Stare (51, 16/17) te aorist pomoćnog glagola *htjeti* u 15. stoljeću u 3. licu množine: *i hotiše bezpravđeno da nimb pomete i potvorfi a bezъ niednoga nihъ zloga uzroka* (P20: 89, 10). U 15. stoljeću nalazimo oprimjereno 1. lice množine: *hojemo i lubimo da su vse kletvi i rote i proklectva pala s vrhu nasъ* (P23: 113, 47).

Imperfekt glagola *htjeti* nije zabilježen u našem korpusu.

Tablica 12. Glagol *htjeti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Glagol <i>htjeti</i>									
Prezent									
Jd	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	hoču	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	3.	-	-	-	-

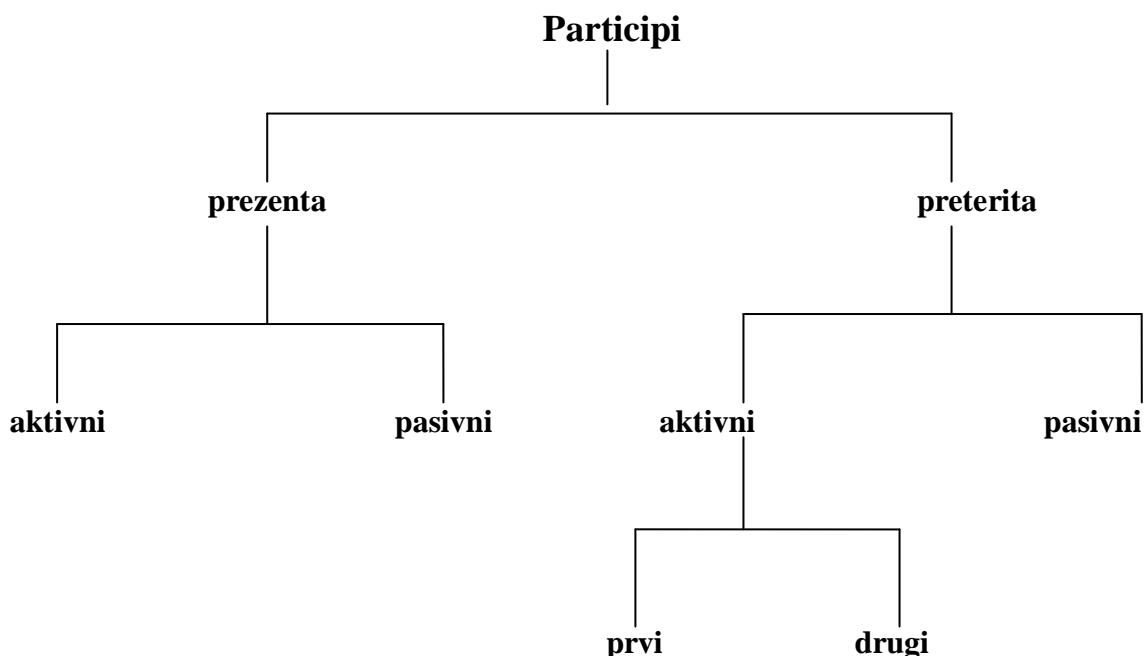
Imperativ										
Jd	.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	-	1.	-	-	-	hojemo
2.	-	-	hoti	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	3.	-	-	-	-
Aorist										
Jd	.	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	-	-	1.	-	-	-	-
2.	-	-	-	-	-	2.	-	-	-	-
3.	-	-	-	-	-	3.	-	-	-	hotiše

Od svih spomenutih glagola najslabije je zastupljen ili sačuvan pomoćni glagol *htjeti* zbog toga što se u poveljama koje smo analizirali češće koriste glagolski oblici kojima se izražava budućnost pa se zbog toga i češće koriste pomoći glagoli *jesam* i *biti* jer se oni često rabe za tvorbu složenih prošlih glagolskih vremena. Drugi bi razlog bio i tvorba futura I, koji se većinom ne tvori kao u suvremenom jeziku²².

²² Ovo ćemo obrazložiti i dokazati u drugome dijelu rada prilikom opisa složenih glagolskih oblika.

3.1.7. Participi

Participi²³ su gramatički oblici koji pripadaju glagolima jer imaju rekciju i izražavaju vrijeme i stanje, ali i imenima, jer imaju kategoriju padeža i roda. U praslavenskom i crkvenoslavenskom imali smo pet²⁴ participa od kojih su se dva koristila za izražavanje istovremenosti i tvorila su se od prezentske osnove, a ostala tri koristila su se za izražavanje prošlosti i tvorila od infinitivne osnove (Hamm 1974, Damjanović 2003). Ovu podjelu participa (Damjanović 2003) prikazujemo ovako:

Aktivni particip prezenta u suvremenom je jeziku dao glagolski prilog sadašnji, a tvorio se od *prezentske osnove* i tri skupine nastavaka (Hamm 1974, Damjanović 2003):

- 1) -y (za muški i srednji rod) i -q̄i (za ženski rod)
- 2) -e (za muški i srednji rod) i -q̄i (za ženski rod)

²³ Damjanović napominje da su participe imenovali antički gramatičari.

²⁴ Obradit ćemo četiri najzastupljenija participa: aktivni particip prezenta, aktivni particip preterita prvi, aktivni particip preterita drugi i pasivni particip preterita.

3) -*ę* (za muški i srednji rod) i -*ęči* (za ženski rod).

U poveljama nalazimo sljedeće primjere aktivnog participa:

U 12. stoljeću nismo pronašli nijedan primjer aktivnoga participa prezenta.

Kroz cijelo 13. stoljeće nalazimo samo jedan primjer aktivnoga participa prezenta: *isъhodeče . . . є župанъ. radoslavъ. sin(овъc)ъ.* (P6: 29, 1), a u 14. stoljeću nalazimo sljedeće primjere: *kъnuјe se* kako da e naša kuja sъ dubrovnikomъ ed(ъ)na kuja do vѣka (P8: 37, 5/6), i *ne imuču* svojeg pastira (P10: 41, 5/6), i *isplъnajuču* kraljevstvu mi přidъnjuju ljbôv(ъ) (P10: 41, 14), i *sija* bolše *potvrъždajuče* prisegôsmo prêdъ s(ve)tymъ E(van)g(e)lijemъ (P10: 44, 38), i *kraseče se* slavetъ boga vsedrъžitela (P11: 46, 4), *te i prizivajuča* · i *ispovêdajuča te* (P12: 49, 4), *vsa bl(a)ga tvoreča* ô g(ospo)di mojemъ (P12: 49, 4), I *vъ sihъ* · *prêbyvajuču* mi (P12: 49, 7), i *kraseče se* slavetъ b(o)ga vsedrъžitelja (P14: 59, 5), ime žunъ žurkoviјь i mihočъ rastijъ *govoreјe* razumno i čъsno (P16: 68, 3/4), slatko prosiše i moliše *govoreјe* da bi imъ platilo kralestvo mi (P16: 68, 4/5), koi u to vrîme bêhu pri nasъ v(ъ)si s nami edinosrđno *naslidujuјe* c(a)r(stv)a neb(e)s(ъ)kago (P16: 69, 8), po nihih ôstavalšiju a ne *imuču* svoego pastira (P17: 71, 3), i kupatri carъsci po vsoi veselenoi utvrъždajutъ se i *kraseče se* Slavetъ b(o)ga vsedrъžitelja (P18: 78, 4).

U 15. stoljeću nalazimo ove primjere aktivnoga participa prezenta: i skipetriê car(ъ)skaê po vsoi vaselenoi utvrъždajutъ se i *kraeče se* slavetiъ (P20: 88, 3), Va ime ôt(ъ)ca i sina i svetoga duha aminъ MI g(ospo)d(i)nъ voevoda sandalъ hraniјь milostiju božiomъ veliki voevoda bosan'ski *buduјi* (P23: 109, 1). Iz primjera vidimo da su participi vrlo rano postali glagolskim prilozima sadašnjim. Međutim, i dalje je vidljivo da imamo nekoliko grupa nastavaka: -*uči*, -*uјe*, -*juču*, -*eče*, -*uču*, -*eјe*, -*uјe i -eča*.

Na osnovi ovih nastavaka možemo pretpostaviti da je ovaj oblik u 12., 13., 14. i 15. stoljeću imao funkciju participa, jer se i dalje mogao deklinirati. Tako nastavak -*uјe* u primjeru *kъnuјe* predstavlja G jednine ženskoga roda, nastavak -*uču* u primjeru *prêbyvajuču* D jednine muškoga roda, nastavak -*uјe* u primjeru *naslidujuјe* se nalazi u A jednine srednjega roda i u A množine ženskoga roda.

Inovacije primjećujemo u „očuvanosti“ padežnog sustava. To možemo vidjeti u sljedećoj tablici:

Tablica 13. Sklonidba aktivnog participa prezenta u 14. i 15. stoljeću

Sklonidba aktivnog participa prezenta u 14. i 15. stoljeću									
Jd.	m. r.	s. r.	ž. r.	mn	m. r.	s. r.	ž. r.		
N				N	govoreće ²⁵	tvoreća	buđi		
G			kљnuće se	G					
D		prêbyvajuću		D					
A			ne imuću	A	kraseće se		naslidujuće se		
V				V					
L				L					
I				I					
dv.	m. r.		s. r.		ž. r.				
NAV									
GL	imuću								
DI									

Naime u poveljama su nam se sačuvali samo pojedini padeži aktivnoga participa prezenta. Inovacije su ponajbolje vidljive na fonetskoj razini, jer *q>u*, *q>e* i *y>i*. Aktivni particip prezenta, ističe Damjanović (Damjanović 2003), u općeslavenskome književnom jeziku označava glagolsku radnju usporednu s predikatnom radnjom ili s radnjom finitivnog glagolskog oblika, a taj particip u hrvatski prenosimo ili glagolskim prilogom sadašnjim ili zavisnom rečenicom.

„Za sklonidbu je aktivnih participa (aktivnoga participa prezenta i prvog participa preterita) svojstveno da čuva ostatke suglasničke sklonidbe u nominativu jednine, akuzativu jednine i nominativu množine muškoga roda. Ostali su padežni nastavci podudarni onima kod pridjeva mekoga završetka, s nastavkom *-i* u nominativu jednine ženskoga roda.” (Gadžijeva et. al. 2014: 185)

²⁵U našem korpusu *j* s kapicom označava đerv koji se u ovim prilikama čitao kao /ć/. To svakako nije najsretnije rješenje, jer đerv tu nema puno veze s glasom /j/.

Gadžijeva i et al. obrađuju particip u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, odnosno u hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika, ali znatne podudarnosti nalazimo i u našem korpusu, npr. A jednine u poveljama *imuću* podudaran je sa stanjem u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku: *hvaleću*. Iste podudarnosti nalazimo u N množine muškoga roda, npr. u poveljama imamo *govoreće*, a u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku *hvaleće*.

Stanje je u evanđeljima drugačije. Većina padeža participa prezenta aktivnoga dobro je očuvana, a inovacije su gotovo neprimjetne. O ovome participu u Čajničkome evanđelju Jerković je konstatirala:

„U građenju participa prezenta aktivnog nismo našli nepravilnosti. Inovacija u padežnim nastavcima nema, ali postoje tipična ujednačavanja nastavaka koja se javljaju i kod prideva. Nepravilnosti u upotrebi refleksa nazala postoji samo u primerima: Mr. – *negasuća* 9/43, 45 mesto *e* od nazala *q*, Lk. – ždeće 1/21 mesto refleksa nazala *q* i Lk. – *vladćeu* 2/2 mesto refleksa nazala *q*.“ (Jerković 1975: 160)

Aktivni particip preterita prvi tvorio se od infinitivne osnove, tako da se toj osnovi dodavao sufik *jor* (ъ), a potom nulti morfem za muški i srednji rod, a za ženski rod nastavak -*ši* (*rekъ/rekъši*). Zanimljivo je da su u pojedinim spomenicima sačuvani mlađi nastavci -*ivъ*, -*ivъši* (hvalivъ, hvalivъši) koji su nastali analoški prema drugim glagolima čija je infinitivna osnova završavala na samoglasnik (npr. nositi – nošь) (Hamm 1974).

„Taj particip označuje prijevremenost zavisne radnje u odnosu na glavnu. Uglavnom se rabio apozitivno, a rjeđe u atributnoj ili predikatnoj službi.“ (Gadžijeva i etc. 2014: 247)

Povelja Kulina bana iz 12. stoljeća nema sačuvan particip preterita prvi, a u 13. stoljeću sačuvan je samo jedan primjer: /[i] v[ъ]/ vъsi s(ve)ti **ugodivъše** b(og)u ôdb vêka. (P6: 30, 7). Povelje iz 14. stoljeća čuvaju mnogo veći broj primjera, npr.: **i** zъ banimi b(o)žimi i vъsеми : b(o)gu: **ugodivъши** mi u si vêkъ i u pridući aminъ (P7: 35, 23), bez nihъ zloga početiê **ôtloživъše** ço bi ne bilo na nevêru (P8: 38, 12), **potom(ъ)** že gospodu mojemu bogu **spod[o]blъšu** me naslêdovati pristolъ (P10: 41, 4), **došьdšu** mi zemlje pomorskiye (P10: 41, 8), **i i tu prišьdšu** mi přidъ slavni i dobronarociti gradъ dubrovnik(ъ) (P10: 41, 8), **I ja g(o)sp(o)gja** kîru Elena i gospo(g)ja kralica kîra dorothеja **vidêvъše** ôbeçanija (P10: 44, 37/38), za h(risto)sa b(o)ga **postrad(a)vša** (P12: 49, 4), Da kraljevstvo mi · razumivъši · zakone prve (P12: 49, 15), i **poznavъše** čti i službe koe gradъ dubrovnikъ vazъda estъ učinilъ (P13: 54, 9), tere pošalb vola **priseliv** se **stat[ъ]** u konavaljsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30), I miñ **slišavъče** i razumivъše nêhъ podobne razumne (P14: 59, 13), I miñ slišavъče i **razumivъše** nêhъ podobne razumne (P14: 59, 13), i mi

vêdivьše prošenie prav(ь)dn)o i dostoino govorenje (P16: 69, 5/6), a pače i dêlom(ь) *ljubъvь* pokazati dubrov(ь)niku i v'soi ôpkini **smislivь i smotrivь** vь moemь srъdci (P19: 85, 4/5).

I u 15. stoljeću nalazimo veliki broj primjera pa čemo navesti samo neke: i tozi **čuvьše** kralstvo mi **imavьše** svitъ i cilъ zgovorъ z gospod(i)nomъ herьsegomъ hrьvoemъ (P20: 92, 22)...

U ovome participu također nalazimo očuvanost padežnog sustava:

Tablica 14. Sklonidba aktivnog participa preterita u 14. i 15. stoljeću

Sklonidba aktivnog participa preterita prvog u 14. i 15. stoljeću													
Jd.	m. r.	s. r.	ž. r.	mn	m. r.	s. r.	ž. r.						
N		ôtloživьše		N			vidêvše						
G		postrad(a)vša		G									
D		spod[o]blъšu		D									
A				A			poznavše						
V				V									
L		razumivьši		L									
I				I									
dv.	m. r.			s. r.			ž. r.						
NAV													
GL	došđdšu												
DI													

Zanimljiv je npr. oblik koji se javlja u 13. stoljeću: /i/ v[ь]/ vьsi s(ve)ti **ugodivьše** b(og)u ôdь vêka. (P6: 30, 7), jer imamo pojavu hijatskoga *v*. Naime, hijatsko *v* javlja se samo ako infinitivna osnova završava na samoglasnik, što prikazujemo ovako:

ugodi - *v* - *ь* - *ø* > *ugodivь* (muški i srednji rod)

ugodi - *v* - *ь* - *ø* - *ši* > *ugodivьši* (ženski rod).

Hijatsko *v* se ne umeće u nekoliko primjera iz 14. stoljeća: *I ja g(o)sp(o)gja* kîru Elena i gospo(g)ja kralica kîra *dorotheja* **vidêvše** ôbeçanija (P10: 44, 37/38); i **poznavše** *čti* i službabe koe *gradь* *dubrovnikь*

vazbda estъ učinilъ (P13: 54, 9), što predstavlja inovaciju. Uočili smo još jednu sličnu inovaciju u 14. i 15. stoljeću u primjeru kod glagola i-tipa: *tere pošalъ vola priseliv se stat[ъ]* u konavaljsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30), i u plemenito въ sihъ vsihъ *vidivъ* i *razmislivъ* (P23: 110, 7). Ova inovacija je vidljiva na fonetskoj razini, jer se npr. oblik *preseliv* javlja bez dočetnoga *и*. Ostale inovacije nisu vidljive i stanje je slično onome u evanđeljima. Većina primjera pasivnoga participa prezenta tvori se od infinitivne osnove koja završava na *-i-*, a do 15. stoljeća nismo pronašli nijedan primjer čija infinitivna osnova završava na *-u-*. Kao i u evanđeljima, ovakvi participi imaju stariji i mlađi tip građenja u muškome rodu. Mlađi tip građenja u evanđeljima se podudara s mlađim tipom građenja ovoga participa u poveljama. Dajemo pregled ovih tipova u poveljama (naš korpus) i u Čajničkome evanđelju prema V. Jerković (Jerković 1975):

Povelje	Evanđelja
Mlađi tip (m. r.)	Mlađi tip (m. r.)
smislivъ	polomivъ
smotrivъ	blgsvivъ
priseliv	vrêdivъ

Ovakvo je stanje i u srednjem i ženskom rodu – nema nepravilnosti u građenju u poveljama, kao ni u evanđeljima:

Povelje		Evanđelja	
Ženski rod	Srednji rod	Ženski rod	Srednji rod
ugodivši	ugodivše	pristuplši	bivše
razumivši	vidêvše	vâšbdši	nošvše
-	čuvvše	izdavši	-

U suvremenome jeziku nominativni oblik aktivnoga participa preterita prvog dao glagolski prilog prošli.

„Aktivni particip preterita prvi označava radnju koja se izvršila prije predikatske radnje ili radnje finitivnoga glagola. Kad je u nominativu, taj se particip može prevesti na hrvatski glagolskim prilogom prošlim ili nezavisnom rečenicom, a kad je u kosim padežima, obavezno se prevodi zavisnom rečenicom (...).“ (Damjanović 2003: 142)

Aktivni particip preterita drugi dobijamo tako da se infinitivnoj osnovi doda sufiks *-l-*, a potom oznake za rod: *-u / -a / -o*.

„Taj oblik izražava stanje u kojem se nalazio subjekt. Katkad se zove i rezultativni ili l-particip.“ (Gadžijeva et. al. 2014: 248)

Ako se mijenjao, imao je samo neke imenske oblike, ali je bio glavni nosilac složenih glagolskih oblika (ak. particip preterita drugi: *s jesť* = perfekt; *s běhъ* ili *běahъ* = pluskvamperfekt; *s bědq* = drugi futur; *s bimъ* kondicional) (Hamm 1974, Damjanović 2003). Ovaj particip nismo pronašli u Povelji Kulina iz 12. stoljeća.

U 13. stoljeću smo pronašli sljedeće primjere aktivnoga participa preterita drugog: *i ēo se činilo* pre i poslē (P4: 23, 18), *jedъnu knigu uzelъ* ванъ veliki ninoslavъ (P4: str, 28), *azъ borislavъ voisilikъ kelъnu sê* večьни mirъ (P4: str, 30), + сътънкъ имотъски *kleль se.* за вълсе ludie radoslavle (P6: 31, 40/41). Sljedeće smo primjere pronašli u poveljama iz 14. stoljeća: *i na n(e)b(e)snoje crъstvo priselili se* (P10: 41, 5), *u koje se smo obeчали i zapisali* (P10: 44, 33), *i molju i zaprѣчамъ jegoze b(o)gъ izvoli* po mnê (P10: 44, 34/35), tada mi ī vidivъše da *se* ni njegovo sime *izrodilo* (P11: 46, 8), *i naslêdili* vlastele grada dubrovnika (P13: 54, 8), *tere pošalъ* vola priseliв se stat[ъ] u konavalъsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30), *tere se priselilъ* i pošalъ u našu zemъlu (P13: 55, 32), ini *potvorilъ* vola porekalъ ali nêkoe zlo učinilъ (P13: 57, 41/42), ini *potvorilъ* vola porekalъ ali nêkoe zlo učinilъ (P13: 57, 41/42), ini *potvorilъ* vola porekalъ ali nêkoe zlo učinilъ (P13: 57, 41/42), povelê koju smo potrdili i našemi pečati [pe]čatili (P13: 57, 46), *i zapisalъ* reč(e)ni g(ospo)d(i)nъ kral(ъ) stefanъ Tvrъtko (P14: 59, 18), *tko li bi sie potvorilъ ali porekalъ* (P14: 61, 28), *i na neb[e]snoe carъstvo priselilē se* (P17: 71, 3), kako da bismo i mei po ôbičaju r[e]čene gospode nimъ potvrđili i *ustanovitili* (P18: 78, 11), i vse ine povele i zapisaniê i svobodъćine zakone i uvetê pridbne i poslignee koe imъ estъ učinilъ i *zapisalъ* r[e]čeni kralъ stepanъ tvrtko (P18: 79, 17), tko li bi se potvorilъ ili porekalъ (P18: 82, 27), a *pisa* po zapovêdi kralevъstva mi hrъvatинъ diêkъ (P18: 82, 29), *co jes(i) namъ ričiju rekъlъ i ôbêtovalъ* (P19: 86, 13).

I u 15. stoljeću nalazimo veliki broj primjera aktivnoga participa preterita drugoga: *zli učinilъ* i velike kletvi *pobilъ* (P20: 89, 8/9), i zapise koe su učinili i *zapisali* gospoda prъva bosanska

raška i srpska gradu dubrovniku (P20: 89, 9), naši roditelje i praroditelje i vse veljmožje bosanske potvrdili (P20: 89, 9/10), komu godi dubrovčaninu vola poklads *imalj* od(b) dubrovčanina (P20: 92, 28/29), ako li knez vuk(a)ć i drugi vlastelin bosanski rečeni sudje **ne došli** na ôvomъzi roku (P20: 93, 38), ali ôna v(b) vlastelina dubrovčka **ne došla** za niku potrību dubrovč(b)ku (P20: 93, 39)...

Jerković (Jerković 1975) je utvrdila da u evanđeljima nema nepravilnosti kod ovoga participa pa ćemo primjere aktivnoga participa preterita drugog iz povelja usporediti s primjerima koje je naveo Belić (Belić 1969). Oblici su se s -o na kraju razvili u dijelu štokavskoga dijalekta krajem XIV. stoljeća, ističe Belić, a ovu pojavu u poveljama ne nalazimo u ovome stoljeću, a sví su primjeri muškoga roda pravilni s dočenim -lъ: *pošalj*, *priselilj*, *učinilj* itd.

Belić također primjećuje da se u starijim štokavskim govorima, duduše s malim odstupanjima, čuva -l u nastavcima muškoga roda jednine, kao i u većini čakavskih govora i starijih ikavskih štokavskih govora. To nam dokazuju i primjeri iz 15. stoljeća: *učinilj*, *imalj*, *pobilj*.

Tablica 15. Aktivni particip preterita drugi u poveljama 13., 14. i 15. stoljeća

Aktivni particip preterita drugi ²⁶ u poveljama									
Muški rod			Ženski rod			Srednji rod			
13. st.	14. st.	15. st.	13. st.	14. st.	15. st.	13. st.	14. st.	15. st.	
uzelj	pošalj	učinilj	-	-	-	činilo	izrodilo	bilo	
klelj	priselilj	imalj	-	-	-	-	-	-	
-	učinilj	pobilj	-	-	-	-	-	-	
-	zapisalj	-	-	-	-	-	-	-	

Iz tablice je vidljivo da u poveljama nije sačuvan nijedan primjer aktivnoga participa preterita drugog u ženskome rodu. Isto je stanje uočila i V. Jerković u Čajničkom evanđelju (Jerković 1975). Ovaj ćemo particip podrobnije analizirati prilikom opisa tvorbe perfekta, pluskvamperfekta i potencijala. Aktivni particip preterita drugi u suvremenom jeziku čini glagolski pridjev radni.

²⁶ Navodimo primjere iz 13., 14. i 15. stoljeća, jer u 12. stoljeću nismo pronašli zabilježen aktivni particip preterita drugi.

Pasivni particip preterita dobije se tako da infinitivnoj osnovi dodamo sufikse *-n-* ili *-en-* ili *-t-*, a toj se osnovi dodaju oznake za rod *-v-* / *-a-* / *-o-*. Ovaj je particip imao pridjevsku promjenu i s pomoćnim je glagolom *byti* tvorio složene pasivne glagolske oblike (Hamm 1974, Damjanović 2003).

U 12. stoljeću nije zabilježen pasivni particip preterita. U poveljama iz 13. stoljeća pronašli smo sljedeće primjere: da vy je ôtvorena (P2: 18, 9), komu e iskana pravi na (P2: 18, 10-11), i ne ispljenena mu bude (P2: 18, 11), n I hoću da vѣsѣ se ĉo zde pisano (P4: 23, 24), ki sū zdê podpisani . klјnemo se knezû dûdubrovčkomû (P5: str, 3-4), da vy e ôtvorena naša zemla (P5: str, 8-9), i sъ svoimi rěčmi . sp(a)seni bûdû (P5: str, 10-11), e iskana pravina (P5: str, 12-13), i neispljenena bûde (P5: str, 13), da bude [de]rъžanъ čini/ti/ rat[ъ] kralju urošu i jegovi ljudimъ (P6: 30, 9/10), da si svobodno. pridu. stoju. i pojdu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31).

Četrnaesto je stoljeće također pružilo niz povelja u kojima smo pronašli pasivni particip preterita, izdvajamo sljedeće: surodnikovъ /...ili/ ino plemenynikъ da e prokletъ ôtсемь i sinomъ (P7: 34, 21), pisano pod bobovcемь (P9: 39, 6), Im(ъ) že vsacъskaja sъtvoren'na i javljen'na byše na hvaloslovie božanstvъ (P10: 40, 1), byhъ b(o)gomъ darovannim(ъ) mi vêncemъ na kraljev(ъ)stvo priroditelъ moihъ (P10: 41, 6), za sije slovo i siju pravdu više upisanьnu ôbeća se kraljevstvo mi (P10: 44, 31), I takozi se ôbećasmo i prisegosmo vѣ vsa više upisana. (P10: 45, 41), da . u prêmoriju ne bude nigdêre postavljenъ . novi trъgъ (P12: 49, 14), i vsemu više pisanimu pristaše i potvrđiše (P13: 55, 32/33), Thimъ že vsa ôd(ъ) nebitija va bitije sastaljena biše (P14: 58, 3), doslanъ ôd kneza vlasteô (P15: 65, 5), naš(e)ga kraljestva dvorški pisaniъ na dumie (P16: 70, 16), i naše reč(e)no selo lisъcь dasmo vlastelom(ъ) i ôpkini grad(a) dubrovnika (P19: 87, 20), jako semu više p(i)sanomu nami i našim(i) poslêdnimi ne biti potvoreno i pokolêbimu do dni i do vêka (P19: 87, 22/23).

Izdvajamo i primjere ovoga participa kojeg smo pronašli u poveljama iz 15. stoljeća: I k tomju spodoblenъ bêhъ kralevati (P20: 88-89, 4/5), esu dubrovniku s primorjemъ dani i zato ima biti vlastelъ i ôryjine dubrovč(ъ)kev (P20: 92, 24), i kotarii ĉo nimъ rečenimъ pristoi (P20: 92, 25), u kojui eće e zapisano vse primorje (P20: 92, 26), takozi i ôvazi tr̄i sela reč(e)na (P20: 92, 26), vola na viri mju uzeto na gosposkoi moge dubrovčinu tozi istinomъ pokazati (P20: 92, 29), a ĉo bude ôt(ъ)lučeno i poznano po ôvihъ četirihъ sudbêhъ (P20: 93, 36), da e krivo uzeto i ne po pravđi ludemъ dubrovč(ъ)cimъ (P20: 93, 36/37), ôd(ъ) kraljevstva bosan's'koga naamъ dan'no i zapisanno u naše plemenito vѣ rusazi i državi

bosan's'koi (P23: 109, 3), i kralevstvomъ i vsimъ rusagomъ bosan'scimъ naamъ **potvrđeno** i **ustanovljeno** (P23: 109, 4).

U poveljama, kao i u evanđeljima nema puno inovacija pa dajemo pregled osobina pasivnoga participa preterita.

Sufiks *-n-* dobijali su glagoli kojima je infinitivna osnova završavala na *a* ili *ē*:

Tablica 16. Pasivni particip preterita u poveljama

Pasivni particip preterita u poveljama		
Muški rod	Ženski rod	Srednji rod
[de]rъžanъ	iskana	pisano
doslanъ	upisana	poznano
pisanъ	-	-

Primjera s osnovom koja završava na *ē* nismo pronašli.

U poveljama je najfrekventniji pasivni particip preterita u N jednine sa sufiksom *-en-*, npr.:

- 13. stoljeće: da vy e **Ôtvorena** naša zemla (P5: 25, 8-9), i sъ svoimi rěčmi · sp(a)seni bûdû (P5: 25, 10-11);
- 14. stoljeće: Im(ъ) že vsačьskaja **sъtvoren'na** i **javljen'na** byše na hvaloslovie božanstvъ (P10: 40, 1), da · u prêmoriju ne bude nigdêre **postavljenъ** · novi trъgb (P12: 49, 14);
- 15. stoljeće: I k tomju **spodoblenъ** bêhъ kralevati (P20: 88-89, 4/5), a čo bude **Ôt(ъ)lučeno** i poznano po ôvihъ četirihъ sudbêhъ (P20: 93, 36).

Pasivni particip preterita u suvremnom jeziku ponekad služi za tvorbu glagolskih imenica.

Budući da su participi imali drugačiju „sudbinu” u suvremenim slavenskim jezicima, potrebno je prikazati njihov razvoj. Daljnji razvoj participa mogli bismo po ugledu na Hamma (Hamm1974) rezimirati ovako:

- aktivni particip prezenta: sasvim je nestalo oblika na *-y* (za muški i srednji rod); ove oblike prvo zamjenjuju oblici na *-ę*, a potom i vitalniji oblici na *-q̄t-*, *-q̄t̄-*;
- pasivni particip prezenta: održao se na sjeverozapadu i na istoku, a na jugu su mu ostali tek neznatni tragovi (npr. pitom);
- aktivni particip preterita prvi: u nekim je jezicima nestao (npr. bug., dluž.), dok je u drugima arhaizam i upotrebljava se tek u službi gerunda (npr. hrv., bos.). U ruskom jeziku češće ima atributnu funkciju;
- aktivni particip preterita drugi: održao se u svim slavenskim jezicima, nosilac je složenih glagolskih oblika;
- pasivni particip preterita: održao se u svim slavenskim jezicima i ponekad služi za tvorbu glagolskih imenica.

3.2. Složeni glagolski oblici

U složene glagolske oblike ubrajamo (osim pasiva): perfekt, pluskvamperfekt, futur I., futur II. i kondicionale.

„Oblici staroslavenskih glagola odavno su već opisani i definirana je njihova načelna klasifikacija. Jednostavni (sintetski) oblici: aorist, imperfekt i prezent, nisu izazivali dvojbu – svi su ih proučavatelji uključivali u sastav glagolskih vremena u svojstvu samostalnih gramatičkih jedinica. Nesuglasica je bilo kod složenih (perifrastičnih) glagolskih oblika za izražavanje vremenskih odnosa: perfekta, pluskvamperfekta, futura prvog i drugog, čija je uporaba u staroslavenskim spomenicima nešto rijeda i koji su još uvijek nedovoljno istraženi.“ (Horvat 1997-1998: 125)

Istraženost glagola u bosanskim pravnim tekstovima je dosta manja u odnosu na glagole u staroslavenskome jeziku. Ipak, smatramo da povelje nude i dosta primjera uporabe i složenih glagolskih oblika, dovoljno za analizu i njihov opis.

3.2.1. Perfekt

Perfekt se tvori od participa perfekta i prezenta pomoćnog glagola *biti* (*byti*) – *jesam* (*jesmъ*). Drugim riječima, tvorio se perifrastički, tako da se drugom aktivnom participu perfekta dodavao prezentski oblik pomoćnog glagola *jesam*. Značenje perfekta jeste da se njime konstatiše u sadašnjosti veza radnje u prošlosti s određenim subjektom i on predstavlja opće prošlo vrijeme. (Belić 1969, Hamm 1974, Barić et. al. 1997, Nikolić 2005).

Ranije je uočeno da kod perfekta nije jasno utvrđeno mjesto pomoćnog glagola i participijalnog oblika u uporabi. Često je pomoćni glagol stajao iza participijalnog oblika, tj. pomoćni glagol se rabi u svojstvu poluenklitike.

Dakle, proces je gramatikalizacije ovakvih tvorbi u staroslavenskom bio u nastanku, no u općeslavenskom se razdoblju takvi perfekti šire. Nestankom aorista i imperfekta u govornom jeziku perfekt sve više postaje opće prošlo vrijeme, kao u ruskom (Matasović 2009).

Prilikom obrade jednostavnih glagolskih oblika, točnije imperfekta, smo naglasili da perfekt preuzima ulogu imperfekta. Iz ovoga je razloga perfekt dobro posvjedočen u poveljama. U 12. stoljeću nismo pronašli perfekt. U 13. stoljeću u 1. licu jednine smo pronašli sljedeće primjere perfekta: *takomъ s(a)mъ se kletvъju klelъ* (P3: 19, 3), *de ja smъ u svoju z[e]mlu seda* (P4: 23, 19), a u 1. licu množine nismo pronašli primjera.

Drugo lice jednine i množine također nisu posvjedočeni.

Najviše primjera perfekta nalazimo u 3. licu jednine: *kakomъ se e banъ kulin klelъ da hode vasi* (P3: 19, 3) te u 3. licu množine: *kako su i moi starâ imali* (P2: 18, 8), tako kako *S /û/ u bana kulinu hodili* (P3: 19, 4), *kako sû imali i naši starâši* (P5: 25, 7-8), *kako si, su bili. u starih d(a)nih.* (P6: 31, 31/32).

U 14. stoljeću, za razliku od 13. stoljeća, nismo pronašli 1. lice jednine, ali smo u množini pronašli sljedeće primjere: *i naših prvihi koju smo imali ôt(b) priva* (P10: 41, 12), ône kletvi *koje smo ôboi my izrekli prêdb s(ve)rymъ e(van)g(e)lijemъ* (P10: 44, 33), *i naši stari i mi imamo i imali smo z gradomъ dubrovačcêmъ* (P13: 54, 11), *na svero pismo hristova e/ ... / vole i s prava srca esmo prisegli našomъ vêromъ* (P13: 57, 37), *povelâ koju smo potrdili i našemi pečati [pe]čatili* (P14: 57, 46).

U 14. stoljeću pronašli smo perfekt i u 2. lice jednine: *eo jes(i) namъ ričiju rekъlb i ôbêtovalъ* (P19: 86, 13), dok 2. lice množine nije posvjedočeno.

Kao i u prethodnom stoljeću, najbolje je oprimjereno 3. lice jednine i množine. U jednini smo pronašli: *s vlasteli sъ dubrovčkimi u koiō e vêrē bilь*: (P8: 36, 3), da e naša kuja sъ dubrovnikomъ ed(ъ)na kuja do vêka kako e ed(ъ)na kuja *bila* s našimъ stricemъ: (P8: 37, 6), i vše zakone i povele i pisaniē koe e imalъ dubrovnikъ (P8: 38, 14), ô uvêtehъ i zakonêhъ i poveljahъ *koje jestъ imalъ gradъ dubrovnik(ъ)* (P10: 41, 14), e na capataē pri mori *estъ bilь gradъ stari dubrovnikъ* (P13: 54, 4), koe gradъ dubrovnikъ vazъda *estъ učinilъ* (P13: 54, 9), i okolo kako e ôryteklo more do molunyta (P13: 54, 15), i povelju g(ospo)d(i)na kralja stefana tvrtka koju e učinilъ (P14: 59, 16), čo imъ e ôstalъ dužanъ kral(ъ) tvrtko (P16: 70, 10), i povelju gospodina krala tvrtka *koju e učinilъ Slavnomu gradu dubrovniku* (P18: 79, 16), i vse ine povele i zapisaniē svobodâcine zakone i uvetê pridne i poslignee koe imъ *estъ učinilъ* i zapisalъ r[e]čeni kralj stepan tvrtko (P18: 79, 17), bl(a)godarismo b(og)a koe mu e ukrîpilъ srъce na tomb (P19: 86, 13), reč(e)nago zapisuju i ukrîplju kakot e *zapisalъ g(ospo)d(i)nъ kralj ôstoē* (P19: 87, 19).

U množini smo pronašli sljedeće primjere: koi su zakonъ imali s našimъ s(ъ)t(ъ)ricemъ sъ g(ospo)d(i)nomъ z banomъ stêpanomъ, (P8: 37, 8/9), i poveljahъ *koje su imali* s praroditeli (P10: 41, 9), povelje i tъgovčke svobode *koje su imali* z gospodomъ bosnjskôm(ъ) (P10: 41, 13), koi su davalı g'ospode srъbjskoi (P10: 42, 17), čo su imeli · dubrovčane (P12: 49, 15), kako su imali · ôtъ prъva · zakone (P12: 51, 18), ôdъ koihъ ludî staroga grada esu se rodili (P13: 54, 7/8), koe su imali u poveljahъ s roditelâ i praroditelâ našimi z gospodomъ srъbjskomъ raškomъ i bosanskomъ (P14: 59, 11), po zakonu i uvitu kako *su davalı našemu bratu sv(e)topočivъšemu g(ospo)d(i)nu kralju stefanu tvrvtku* (P14: 61, 22), da *SU vse kletvi na nemъ pale* (P14: 61, 28), k(a)ko su ga davalı našimъ prvimъ (P16: 70, 14), Ôbitovali imъ se su i zato za nihъ vêrno posluženie (P17: 74, 11), i za Vsake uvête i zakone i za svobodâcine r[e]čenoga grada dubroVnika koe su imali u povelaħb (P18: 78, 10), vsa (i)nna gospoda koē su gospodovala (P18: 79, 18), i razlike prîcêne dare koe *SU primali* (P19: 85, 6).

Što su povelje vremenski bile bliže 15. stoljeću, to se broj perfekta više rabio. U 15. stoljeću je zabilježeno 1. lice množine: i dolnu goru vše sa vsimъ čo **SMO** i danъ **držali** i gospodovali (P23: 110, 14) te 2. lice množine: *erъ mi ste dali r[e]čeni dohodakъ* (P21: 99, 8/9). Perfekt se u 3. licu jednine javio u ovim primjerima: a čo e *uzelъ* voevoda sanđala i knezъ pavaš radinov(i)jъ (P20: 93, 32/33), konaval's'komъ *to čo e naše bilo* (P23: 110, 15), a u 3. licu množine u ovim primjerima: i vlastele dubrovčci ôtъ postanâe bosne i dubrovčnika *bili sju* vazda viryni (P20: 89, 7), i zapise koe su *učinili* i zapisali gospoda prъva bosanska raška i srđrska gradu dubrovniku (P20: 89, 9), i priêteli kako ihъ *sju*

imali пръви наши до [о]ногаизи д(ъ)не (P20: 89, 13), и всакое рane i ubъenъe i zle riči i hotinъe zla koē *sju* bila meju bosаньсими ludъми (P20: 92, 30), tko li drъzъне i potvorii slovo gospostva mi da *sju* v(ъ)se kletvi *pale* na nemъ (P20: 94, 44/45), *estъ* prvo nihъ baćino i plemenito *bilo* (P23: 110, 10/11), i pravo kako i ôni naamъ esu se zapisali *do dni i do vika* (P23: 110-112, 23/24). konaval's'komъ to čo e naše *bilo* (P23: 110, 15)

Tablica 17. Perfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Perfekt u poveljama				
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st
1.	-	s(a)mъ se klelъ	-	-
2.	-	-	<i>jes(i) rekъль</i>	-
3.	-	se e klelъ	e bilъ, e imalъ, <i>jestъ imalъ</i> , e ôрьteklo, estъ učinilъ	e uzelъ estъ bilo
Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	smo imali, smo izrekli, imali smo, esmo prisegli	smo držali
2.	-	-	-	<i>ste dali</i>
3.	-	su imali, s /û/ hodili, su bili	su imali, esu se rodili, su davali, Óbitovali su	bili <i>sju</i> , <i>sju</i> imali, su učinili,

U poveljama perfekt nalazimo već od 13. stoljeća. U evanđeljima je perfekt rijetkost i njegovo je javljanje ili porast broja primjera značio direktni uticaj narodnog jezika.

Jerković (1975) nije ponašla značajniji broj oblika perfekta u Čajničkom evanđelju pa ih je poredila sa stanjem u kanonu. Ono što smo mi uočili jeste da se perfekt u kanonu tvori od punih oblika pomoćnih glagola, npr.: prišl̄ **esi** (Mt. 8 / 29), jesi nedokončal̄ (Mr. 10 / 21), stvoril̄ **esi** (Mt. 20 / 12), **jesi** prišl̄ (Mt. 26 / 50), prišli **sut̄** (Mr. 8 / 3), naučil̄ se **esi** (Lk. 1 / 4), **est̄** svtvoril̄ (Lk. 11 / 40). Dakle, perfekt se javlja vrlo rijetko u evanđeljima i kada se javi čuva starije pune oblike pomoćnih glagola.

Stanje je drugačije u poveljama – perfekt se češće tvori od enklitičkih oblika pomoćnih glagola što predstavlja inovaciju iz narodnog jezika (v. poglavlje o pomoćnim glagolima), npr.: takom̄ s(a)m̄ se kletvju klel̄ (P3: 19, 3), kakom̄ se e bān̄ kūlin klel̄ da hode vlasti (P3: 19, 3) te u 3. l. množine: kako su i moi starē imali (P2: 18, 8), a čo e uzel̄ voevoda sanđdal̄ i knez̄ paval̄ radinov(i)j̄ (P20: 93, 32/33), i vše zakone i povele i pisanī koe e imal̄ dubrovnik̄ (P8: 38, 14).

Dalje, veliki dio primjera čine oblici perfekta kod kojih na prvo mjesto dolazi pomoćni glagol, a na drugo mjesto particip (prezent glagola *byti* + *-l-* particip): tako kako S /û/ u bana kūlina hodili (P3: 19, 4), kako sû imali i naši starēsi (P5: 25, 7-8), kako si su bili. u starih d(a)nih. (P6: 31, 31/32) itd. Evanđelja čuvaju drugačije stanje, na prvo je mjesto najčešće dolazio particip, a na drugo mjesto pomoćni glagol (*-l-* particip + prezent pomoćnog glagola *byti*).

Dakle, iako su oblik pomoćnog glagola i participijalni oblik stajali slobodno, češće je pomoćni glagol stajao iza participa (Horvat 1997-1998).

3.2.2. Pluskvamperfekt

Ovaj složeni glagolski oblik se tvorio tako da se drugom aktivnom participu preterita za perfekt dodavao imperfektni oblik pomoćnog glagola *biti* (*byti*) – *jesam* (*jesmъ*). Analitička je tvorba pluskvamperfekta u slavenskim jezicima nastala još u opčeslavenskom razdoblju. Pluskvamperfekt nije postojao u ie. prajeziku. (Hamm 1974, Matasović 2008, Matasović 2009).

Pluskvamperfekt smo pronašli tek u poveljama koje su nastale polovinom 13. stoljeća. Nakon tog primjera, primjeri pluskvamperfekta rijetki su. Pluskvamperfekt bi se mogao koristiti u pojedinim dijelovima našega korpusa, ali se ne koristi. Dakle, ovaj oblik nije zahvatilo nestajanje kao što je npr. slučaj s imperfektom, nego je njegova uporaba rijetka. Do 15. stoljeća pronašli smo samo tri primjera uključujući ovaj iz povelje koja je nastala polovinom 13. stoljeća: *vratiti. to ôdb ônehb, koi bihu imъ pakostili* (P6: 30, 17), *I tuzi · bêše · reklo · kraljevstvo mi · postavit(i) slanicu* (P12: 49, 10), *a tozi biesmo iskali* *ôd nihb da namъ učine* (P15: 67, 9/10). Zaključujemo da je pluskvamperfekt najmanje oprimjeren glagolski oblik u poveljama, jer se njime izriče davno prošla radnja, absolutna prošlost koja prethodi nekoj drugoj radnji u prošlosti.

Tablica 18. Pluskvamperfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Pluskvamperfekt u poveljama										
Jd	12. st.	13. st	14. st.	15. st	M n.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.	
1.	-	-	-	-	1.	-	-	biesmo iskali	-	
2.	-	-	-	-	2.	-	-	-	-	
3.	-	-	bêše reklo	-	3.	-	bihu pakostili	-	-	

Slika je pluskvamperfekta ista u evanđeljima – javlja se rijetko, točnije rjeđe nego u staroslavenskom kanonu. U evanđeljima su pronađeni sljedeći primjeri pluskvamperfekta (Jerković 1975): *bê sъbralъ se* (Mr. 1 / 33), *vъsѣлъ bê* (Mr. 11 / 2), *izgibalъ by* (Lk. 15 / 32), *bêhu prišli* (Lk. 5 / 17).

3.2.3. Futur

Futur je složeni glagolski oblik koji se u crkvenoslavenskom izražavao prezentom i infinitivom i prezentom: za svršene glagole se izražavao prezentom, a za nesvršene infinitivom i prezentom pomoćnih glagola *byti*, *hotéti*, *iméti* itd. (npr. bqdq nositi, hoštq vidéti, imamъ piti).

Prema trajnom prezentskom *byti – jesmъ* javljala se u crkvenoslavenskom posebna futurska nijansa perfektivnom *byti – bqdq* (npr. živъ jestъ : živъ bqdetъ, dêlalъ bqdq). (Hamm 1974)

„U praslavenskom isprva nije postojao futur. Buduće se značenje izražavalо prezentom svršenog glagola, kao u staroslavenskome (stsl. *pišq* ‘pišem’ >> *napišq* ‘napišem, napisat ёу’). Ako je trebalo izraziti buduću trajnu radnju, mogao se upotrijebiti i nesvršeni prezent (tj. *pišq* je moglo značiti i ‘pisat ёу’), no već u staroslavenskim kanonskim tekstovima nalazimo nekoliko novih konstrukcija za izražavanje futura nesvršenih glagola, npr. *xoštq psati* (dol. ‘hoću pisati’), *imamъ pъsati* (‘imam pisati’).” (Matasović 2009: 96)

Iako je u hrvatskim narječjima u starojezičnom razdoblju uspostavljen futur trojake tvorbe: analitički futur (tip *budete došli*), analitički futur (tip *doći ёу/ ёу doći*) i analitički futur (tip *budem moći*) (Lukežić 2015), u listinama smo pronašli veliki broj futura koji se najčešće javljaju u obliku tipa *doći ёу/ ёу doći*, samo su rijetki primjeri tipa *budem moći*. Ovakvo stanje dokazuju dolje navedeni primjeri.

U 12. stoljeću smo pronašli sljedeće future: *gđdē si kъto hoke krêvati* (P1: 14, 9) – javlja se u 3. lice jednine.

Futur je i dalje rijetkost u 13. stoljeću pa imamo zabilježeno 1. lice jednine: *i pače moimъ ljudi hoću povelevati* da ne pridu. na vasъ. (P6: 31, 25) te 3. l. jednine: *kъto hoće isykatи iči* (P4: 23, 19-20).

U 14. stoljeću imamo 3. l. jednine: *A tko јe sje pretvoriti ali poreji a ili /.../* (P11: 47, 19), *A tko јe sje pretvoriti ali poreji a ili /.../* (P11: 47, 19) 3. licu množine: *i hote ukrépiti* *pŕistolъ roditelъ moiх* (P10: 41, 6), *kъ mnê a mi hote harni biti* (P19: 85, 4), *vlastele dubrovč'ci hoke bit* *vidmo v sakomu* (P19: 85, 7).

U 15. stoljeću smo pronašli: *vsemu tomu hote harni biti i počtenjemъ* (P23: , 11), *i nihъ poslidnimъ hojemo tvrdo* i nepokolibimo i neporočno va viki vikoma *uzdržati* (P23: 113, 45) itd.

Tablica 19. Futur I. u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Futur I. u poveljama				
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st
1.	-	hoću povelevati	-	-
2.	-	-	-	-
3.	hoke krêvati	hoće iskati ići	će pretvoriti	-
Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	-	-	hođemo uzdržati
2.	-	-	-	-
3.	-	-	hote ukrêpiti hote biti	hote biti

Futur tipa *budem moći* pronašli smo u 14. i 15. stoljeću: *i* *nihъ тъгъ ôd vsakoga zla vsudѣ kuđi budu mojî dosejî* (67, 15/16), da nitko ne usmože ni smiti *bude uspomenuti* *ni iskati krъvi ni [i]ne ôsvete ni vražde* (P20: 93, 31/32), i čo godi *budu ôt(ь)lučiti* rečeni sudje s vrъshu togai uzetъ (P20: 93, 37), i kada godi *budu gospodovati* i obladati više r[e]čennomъ (P23: 112, 36). Ovakav je futur Ardelio della Bella držao kao *piu elegante*:

„Analitički futur koji se sastoji od prezenta ili imperfekta glagola ‘biti’ (ili ‘imati’) i infinitiva glagola koji se spreže (koji je Ardelio della Bella u jeziku dubrovačke književnosti držao kao *piu elegante*), u 20. st. je očuvan u južnim ČAK. i ŠTOK. govorima *jema bit, biše ti slušat.*” (Lukežić 2015: 349)

Futur II. ili tzv. egzaktni futur nismo pronašli u poveljama koje su nastale u razdoblju od 12. do 14. stoljeća, iako Belić tvrdi da se ovaj futur pojavljuje u 13. stoljeću.

3.2.4. Kondicional

U crkvenoslavenskom jeziku kondicional se tvorio od drugog aktivnog participa preterita i oblika *bimъ*, *bi*, *bi*; *bimъ*, *biste*, *bо*, tj. od *l*-participa i posebnoga (optativnoga) oblika glagola *byti*. U 2. licu množine bismo očekivali oblik **bite*, ali je sufiksalno *-s-* ovamo prodrlo iz aorista. Kondicionalno *bim* se održalo u pojedinim čakavskim govorima, a nalazimo ga i u slovenačkim Frizinškim listićima. (Hamm 1974, Gadžijeva et. al. 2014)

U 12. stoljeću nije zabilježen nijedan kondicional, dok u 13. stoljeću nalazimo kondicional u 1. licu jednine: *ako li ne bihъ mogълъ* činiti /..../ *vratiti*. (P6: 30, 16/17). Primjer kondicionala pronašli smo i u 3. licu jednine: *I ako bi, bila nekoja s[r]amota* (P6: 31, 32) te u 1. licu množine: *ako li ja samъ.. ili moi ljudi бисъмо нећо pakostili* (P6: 30, 14).

Kako se približavamo 15. stoljeću, broj kondicionala raste, kao što je slučaj i s perfektom pa u 14. stoljeću nalazimo primjer za 1. lice jednine: *kako bih(ь)* dubrov'niku veliku ljubљuv i srđčanu prijazњу dobrimi děli i tvoromъ *pokazалъ* (P19: 85, 5) te za 1. lice množine: *kako da bismo* i miř po ôbičaju rečene gospode nêmъ *potvrđdili* i ustanovili prvihъ naših(ь) svobodъčine zakone i uvête i povelje (P14: 59, 11/12), *kako da bismo* i mei po ôbičaju r[e]čene gospode nímъ *potvrđdili* i ustanovili (P18: 78, 11). U 14. stoljeću je najbolje oprimjereno 3. lice jednine: *bez nihъ zlogа početiê ôtloživъše* ёo *bi ne bilo na nev ru* (P8: 38, 12), *ako li bi tko ponesalъ* ponosъ člov kъ g(ospo)d(i)na bana da *je platilъ* (P9: 39, 5/6), *a e bi koi na kъ  lov kъ vola ôdъ na e zem le* * da salъ* (P13: 55, 29/30), *ako bi koi  lov kъ ôdъ konavli vola ôdъ vitaline* * da salъ* (P13: 55, 31), *ako bi se tko lubo nasъ vola* (P13: 57, 41), *tko li bi sie potvorilъ* ali porekalъ (P14: 61, 28), slatko prosi e i moli e govore e da *bi imъ platilo* kralestvo mi (P16: 68, 4/5), *kako da bi se ne ukratila* krasna lubavъ (P16: 69, 6), i za   st  nihъ tko li *bi se potvorilъ* da e prokletъ ôd(ь) gospoda b(o)ga (P17: 75, 23), *tko li bi se potvorilъ* ili porekalъ (P18: 82, 27), *tko li bi porekъly* da e klet  caremъ nebesnimъ (P19: 86, 14). Tako er je dobro oprimjereno i 3. l. množine: *Ako li bi tko ôd(ь) nih(ь) koju neviru namъ u inilъ* (P11: 46, 12), i *ako bi ne t eli* konavlane i

vitalinane primiti za gospodstvo dubrovačko (P13: 55, 23/24), ako bi se odvrgli (P13: 55, 24/25), tko lubo inoga koi bi hoteli pomesti vola uzeti župu vola gradb (P13: 55, 28).

U 15. stoljeću pronašli smo primjer za 3. lice jednine: ni za niedanъ ini uzrokъ koi bi na sviti mogalъ biti nimъ (P23: 110, 22/23), i ako bi se u mene natražakъ našalъ od(ъ) moega srca čo bi počteno (P23: 112, 33) te za 1. lice množine: kako da bismo imъ i mi po običaju rečene gospode nimъ potvrđili i ustanovitili kripko (P22: 106, 8).

Tablica 20. Kondicional u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljeća

Kondicional u poveljama				
Jd.	12. st.	13. st	14. st.	15. st
1.	-	bihъ. moglъ	bih(ъ) pokazalъ	-
2.	-	-	-	-
3.		bi bila	bi bilo bi moglo	bi mogalъ bi se našalъ
Mn.	12. st.	13. st.	14. st.	15. st.
1.	-	bisъmo pakostili	bismo potvrđili	bismo potvrđili
2.	-	-	-	-
3.	-	-	bi učinilъ	-

Iz prikazanoga vidimo da je kondicional dobro oprimjeren u poveljama, iako ne nalazimo podjednako zastupljena sva lica. Njegova frekventnost nas ne iznenađuje, jer se analiza zasniva na korpusu (pravnim tekstovima) koji izražava potencijalnu radnju. Evandelja nam ne pokazuju takvo stanje.

„Potencijal u jevangelju nije čest oblik. To omogućuje da iznesemo potpun popis i lako utvrdimo način građenja.” (Jerković 1975: 177)

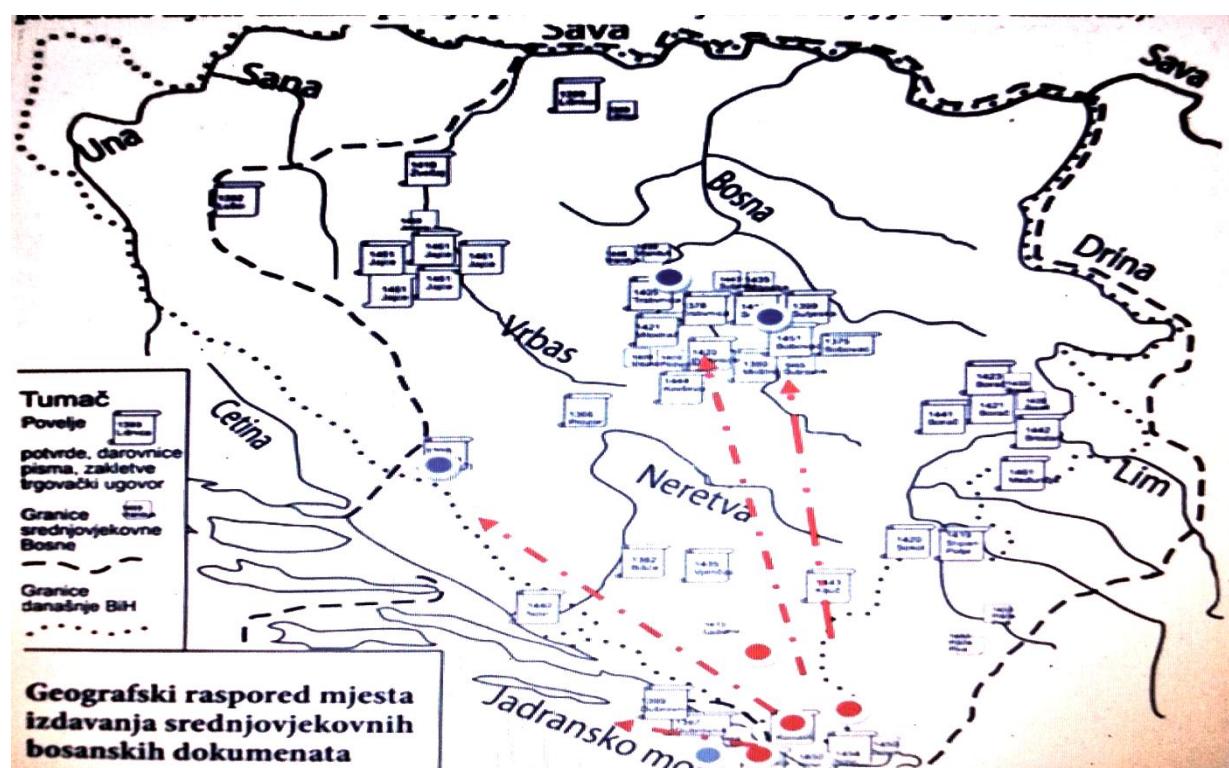
Druga razlika koju uočavamo prilikom poredbe s evandeljima ogleda se u pomoćnim glagolima. Naime, u poveljama imamo inovaciju u 1. lica jednine (*bihb*), dok se kod evandelja i dalje javlja stari oblik pomoćnoga glagola (*bimb*).

Frekventnost složenih glagolskih oblika u poveljama predstavlja inovaciju u glagolskome sustavu, jer ih evandelja rijetko čuvaju i broj primjera je sveden na minimum pa se često ne mogu donijeti uopćeni zaključci o njihovoј uporabi.

„Od složenih glagolskih oblika u slavenskim su se jezicima održali futur, perfekt i kondicional. Kako su se aorist i imperfekt u većini slučajeva prestali upotrebljavati, nestalo je i starih oblika pluskvamperfekta, pa se umjesto njih upotrebljavaju mlađi u kojima se imperfekt pomoćnoga glagola zamjenjuje perfektom (ispor. već u stsl. *neslъ bylъ jesmъ*).”
(Hamm 1974: 180)

4. Pregled inovacija po geografskom položaju (na primjeru prezenta)

Ranije smo naglasili da su listine nastajale na različitim terenima unutar srednjovjekovne Bosne. Pitanje je jesu li i inovacije nastajale na različitim terenima i kako su se širile. Da bismo to objasnili, poslužit ćemo se terminologijom iz poredbenog jezikoslovija. Inovacije se šire do određenih područja, a crtu do koje je doprovod, tj. granicu proširenosti jezične promjene ili svojstva zovemo izoglosom. Postoje i područja gdje se poklapaju dvije ili više izoglosa, tj. granice proširenosti dvaju ili više jezičnih svojstava, a tu pojavu nazivamo snopom izoglosa (Matasović 2001, Mihaljević 2002). Radi otkrivanja izvora inovacija i širenja izoglosa, navest ćemo sva mesta nastanka povelja u kojima je prvi put zabilježena neka inovacija (ako u povelji u kojoj je prvi put zabilježena pojedina inovacija ne pronađemo mjesto nastanka povelje, preći ćemo na sljedeću u kojoj je mjesto naznačeno).

Karta broj 5: Geografski pregled širenja inovacija na primjeru prezenta²⁷

²⁷ Izvor: Turbić-Hadžagić A. (2011) Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, Javna biblioteka "Alija Isaković", Gradačac.

U prezentu je inovacija u 1. licu jednine s nastavkom *-mъ* prvi put zabilježena u povelji iz 14. stoljeća koja je nastala na području Ljuta – današnje Konavle kod Dubrovnika. Prvo je lice množine s nastavkom *-mo* prvi put zabilježeno u poveljama iz 13. stoljeća, a područje nastanka u više povelja se veže za Hum (današnju Hercegovinu). Na početku 14. stoljeća je ova osobina zabilježena i u povelji koja je nastala na Bobovcu kod današnje Kraljeve Sutjeske, zatim u povelji koja je nastala u Žrnovici (srednjovjekovni toponim kod Dubrovnika), zatim se kao mjesto nastanka javlja Duvno (Tomislavgrad).

Treće lice jednine s nastavkom *-e* ili *-i* prvi put nalazimo u 13. stoljeću u povelji koja je nastala u Humu, a u 14. stoljeću u povelji koja je pisana u Žrnovici (srednjovjekovni toponim kod Dubrovnika), a završena u Trstivnici (srednjovjekovni toponim pored rijeke Trstivnice kod Kaknja). Dakle iz geografske slike pojavnosti inovacija vidimo da su inovacije nastajale na području srednjovjekovnog Huma i širile se dalje prema sjeveru i zapadu (v. kartu broj 5²⁸). Također je vidljivo da su inovacije nastajale na području zapadne štokavštine, i to prije velikih migracija.

²⁸ Crvenom bojom su označena mjesta nastanka povelja u kojima se prvi put javlja inovacija, a plavom bojom mjesto nastanka povelja u kojima se inovacija javlja drugi i treći put (idejno rješenje dodano na kartu A. Turbić-Hadžagić).

5. Grafematika u službi morfologije

Pri opisu pojedinih glagola i glagolskih oblika uočili smo pojedine grafematičke osobine koje po njihovoј prirodi nismo mogli uvrstiti u sam opis glagola. Stoga smo odlučiti takve osobine izdvojiti u posebno poglavlje koje će se terminološki oslanjati na *Grafolingvistiku srednjovjekovnih tekstova* M. Žagara (Žagar 2007). Odmah na samome početku, prije opisa pojedinih osobina, potrebno je razdvojiti i objasniti dva bliska termina: grafematika i grafetika. Žagar je temeljne grafolingvističke pojmove razdvojio i definirao drugačije od predstavnika novijih njemačkih i ruskih grafolingvista:

„Grafematici, podređenoj grafolingvistici, a nadređenoj grafemici (jer jezik se ne odražava samo pojedinim slovima), dodijelili smo lingvisičku osnovicu teksta, sva ona pismovna sredstva koja odražavaju jezičnu vrijednost, a u grafetiku, koja također pripada grafolingvistici (premda ne oslikava jezičnu strukturu), uvrstili smo one grafičke segmente koji sudjeluju u vizualnoj organizaciji tekture i koji nemaju svog usmenojezičnog odvjetka, koji su, dakle, prave osebujnosti pisanih tekstova. Do takva razlikovanja nije nas dovodila nužnost teorijskog opravdanja, nego upućenost u datacijsku i ubikacijsku vrijednost pojedinih pismovnih osobina u srednjovjekovnim tekstovima. Pokazat će se, naime, kako se mijene jezičnih i vizualnoorganizacijskih (grafematičkih i grafetičkih) tekstovnih segmenata zbivaju različitim ritmom, pa kako, naprimjer, znatnija pomlađenost kroz uređivanje na prvome planu ne mora pratiti istovjetan odnos na drugome.” (Žagar 2007: 37, 38)

Kod opisa glagola uočili smo pojedine grafematičke osobine koje su nam se činile isuviše značajne, bez obzira što ne pripadaju užem području našeg proučavana:

Pomoćni glagol *biti* u infinitivu čuva y: *jakō byti* mi ôd(b) h(risto)sê isuse (41, 7), ali u 14. stoljeću dolazi do prijelaza y u i pa imamo infinitiv s i: *na kralestvo êko biti* mi va hrista b(o)ga (71, 4).

U 13. stoljeću 3. lice jednine glagola *jesam* grafički se označava kao ē koji se čita kao /je/ i nema indikacija da bi se u ovakvim oblicima mogao čitati ka /i/. Ako pogledamo s druge strane, enklitički je oblik *je* mnogo češći u poveljama, ali se javlja bez početnoga *j* i također je oprimjerен u 13. stoljeću: *komu e* iskana pravi na (18, 10-11).

Ako pogledamo pojavnost jerova u glagolima kroz četiri stoljeća, možemo konstatirati sljedeće:

- 12. stoljeće pokazuje znatna kolebanja, točnije jerovi se čuvaju u pojedinim primjerima: trъgjuke (P1: 14, 8-9), dok se u pojedinim gube: pisah (P1: 16, 20), pisah siju knigu (P1: 16, 20);
- 13. stoljeće pokazuje isto stanje. Navodimo primjere u kojima se jerovi i dalje pišu: pridohь (P4: 21, 3), klehь sê (P4: 21, 7), ôbretosъmo (P4: 21, 6), pisahь (P3:19, 6), klehь (P4: 21, 7);
- 14. stoljeće također čuva primjere bez jerova: dah, pohvaliti (P10: 40, 1), pohvalit (P12: 49, 1) te primjere u kojima se jerovi pišu: prïsegohь i kleh[ь] (P18: 79, 22), krъsTihь (P17: 71, 1);
- 15. stoljeće i dalje se čuvaju jerovi, ali se pišu neujednačeno: potvrъjuju i tvrъju (P20: 89, 15/16), utvrъždaju se (P22: 105, 2/3), poslahь moga slugu (P21: 99, 2/3), ôbъlubismo (P20: 92, 30), privръžе (P20: 89, 7/8).

Zaključujemo da se jerovi u pojedinim primjerima „izgovaraju”, a u pojedinim su samo grafetička sredstva.

6. Dinamičnost na imenskom i glagolskom planu

Budući da je jezik dinamičan i budući da su mu promjene u vremenu jedno od najvažnijih obilježja, a mi smo te promjene kod glagola djelomično opisali u ovome radu, osjetili smo potrebu da tu jezičnu dinamiku povežemo s dinamikom na drugom jezičnom planu – onom imenskom. Budući da je rad svojevrsni nastavak istraživanja na istome korpusu koji je obrađen u doktorskome radu *Deklinabilne riječi bosaničnih pravnih tekstova od 12. do 15. stoljeća* A. Turbić-Hadžagić (Turbić-Hadžagić 2006), jezične promjene koje smo uočili kod glagola usporedit čemo s promjenama koje se dešavaju kod imenica te vidjeti gdje su inovacije vidljivije, ali i dinamičnije!

U ovome radu smo obradili samo jednu vrstu riječi – glagole, dok u doktorskom radu A. Turbić-Hadžagić nalazimo analizu imenica, zamjenica, pridjeva i brojeva.

Imenice u poveljama pokazuju „premoć“ starobosanskih osobina, tj. inovacija:

„Promjenu imenica koju nalazimo u najstarijem slavenskom književnom jeziku držimo polazištem, jer je ona slika onoga što smo imali u završnoj fazi praslavenskoga jezika. Staroslavenski se jezik na morfološkoj razini imenica koje se nisu sklanjale po glavnoj deklinaciji u bosaničnim pravnim tekstovima održavao u srednjovjekovnome razdoblju i supostojao sa starobosanskim, ali ne ravnopravno, jer je starobosanski bio premoćniji.“ (Turbić-Hadžagić 2006: 234)

Ipak, bez obzira na premoć starobosanskih osobina, a na osnovi osobina koje navodi A. Turbić-Hadžagić, zaključujemo da u svim tipovima deklinacija nalazimo i arhaične crte. Kao dokaz ovoj tvrdnji uzimamo imenice srednjeg roda:

„Imenice srednjega roda bosaničnih pravnih tekstova od 12. do 15. st. u usporedbi sa istim imenicama iz Čajničkoga jevandjelja manje čuvaju staroslavensku tradiciju, dok za Divoševo jevandjelje I. Grickat ne navodi dovoljno primjera imenica koji bi nas naveli na relevantan zaključak.“ (Turbić-Hadžagić 2006: 236)

Zamjenice kao vrsta riječi također pokazuju „dvojnosi“ – supostojanje staroslavenske i starobosanske norme, npr.:

1. „Iznimno rano, početkom 13. st., zamjenice izvedene sufiksom *-k-* pokazuju stbos. gram. morfem **-oga** u gen. jednine.
2. Staroslavenski oblici zamjenica sred. roda u akuzativu jednine egzistiraju naporedo sa starobosanskim oblicima.

3. Instr. jed. žen. roda zadržava redakcijski (bosanskostaroslavenski) gram. morfem – **oju** (< ojö)
4. Starobosanski gram. morfem –**ijem** u instrumentalu jednine pojavljuje se u 15. stoljeću.” (Turbić-Hadžagić 2006: 371)

Kod pridjeva kao i kod imenica uočavamo da starobosanske osobine imaju daleko veći uticaj od staroslavenskih:

„Staroslavenski gramatički morfemi nesumnjivo su rjedi od starobosanskih i zapravo su dio pisarske manire: i njima pisar dokazuje da ‘zna svoj posao’ i da je njegov jezik ipak drukčiji od onoga svagdanjega.” (Turbić-Hadžagić 2006)

Na tragu ovoga istaknut ćemo da razlikujemo „nepreživjele” staroslavizme koji funkcioniraju kao arhaizmi od onih osobina koje su još uvijek iste u staroslavenskom i starobosanskom. Drugim riječima, nisu staroslavenizmi sve osobine koje su iste u staroslavenskom kanonu i nekoj bosanskoj povelji.

Zaljučujemo da se kod zamjenica dobro čuvaju staroslavenski oblici, dok brojevi pokazuju ovakvo stanje:

1. „U nom. jed. i množ. muš. roda određenoga oblika nepalatalne varijante rednoga broja *pr̄v̄i* došlo je do kontrakcije vokala: *i* (< *yi*). Listine pokazuju i primjere rednoga broja *pr̄v̄i* uz imenicu u gen. jed. imeničke *r*-deklinacije (*novebrija*): *pr̄v̄i novebrija Pr 1_{II}*.
2. Nom. jed. žen. i sred. roda ima neodređeni pridjevski vid.
3. U gen. jed. muš. roda redni se broj sklanja po promjeni pridjeva neodređenoga vida: *ōtb pr̄v̄va · zakone P 12₁₈*, i po promjeni pridjeva određenoga vida: *moega i moga pr̄v̄voga P 24₁₉*. U gen. jed. rednoga broja koji se sklanja po promjeni pridjeva određenoga vida novina je starobosanski gram. morfem –**oga**.
4. Gen. i instr. jed. žen. roda imaju gram. morfeme imeničke deklinacije: **-e, -om**.
5. Gen. i dat. množ. imaju kombiniranu zamjeničko-pridjevsku deklinaciju.

Glasovni gram. morfem –**ijeh** (*pr̄v̄viehb našhb P 35₁₃*) novina je i realizira se kao i kod ostalih deklinabilnih riječi: *ie + hb.*” (Turbić-Hadžagić 2006: 377)

Pojedini brojevi i brojne imenice zadržavaju staroslavensku deklinaciju što nam potvrđuje čuvanje staroslavenske norme:

„Navedeni primjeri potvrđuju da se brojna imenica *tysōči* kongruira s brojevima koji su napisani poslije nje.

Da brojna imenica *tysōči* nije uvijek u dualu uz broj *d̄vē*, pokazuje primjer genitiva jed.: *ōdb dvē tisuki Pr 1₅₋₁₀*. U ovome primjeru broj *dvē* zadržava staroslavensku dualnu deklinaciju, a

brojna imenica *tysōči* deklinira se po *i*-deklinaciji imenica žen. roda. (A. Turbić-Hadžagić 2006: 375)

Kod ove brojne imenice nalazimo i prođor elemenata narodnoga jezika, a to nam potvrđuju sljedeći primjeri:

„Drukčija je deklinacija brojne imenice *tysōči* uz broj *tri*:

za *tri tisuće* perperb **P 23₃₀**.

Brojna imenica deklinirana je po palatalnoj *a*-promjeni imenica žen. roda.

Tako se ova brojna imenica deklinira i uz druge brojeve u listinama:

- genitiv: ūđeš šest̄ tisuć̄ **Po 6₈₋₉**, da se razumije ere ūsta u komun̄ dubrovački dva na desete tisuć̄ dukat̄ zlatieh̄ **P 33₂₆**, [·] i [·] (= 10) tisuć̄ dukat̄ **Tu 1₈₋₉**.
- akuzativ: ū(t) vlasteō prima tisuć̄ i dvi sti perperb **P 43₈**.” (A. Turbić-Hadžagić 2006: 376)

Iz ovoga prikaza vidimo da su sve deklinabilne imenske vrste riječi sklone čuvanju naslijednih jezičnih crta, ali i snažnom utjecaju inovacija. Što bi to značilo? Nismo pronašli nijednu paradigmu u kojoj potpuno preovladavaju samo inovacije ili samo starobosanske osobine, npr. kod imenica se javlja utjecaj jednih deklinacija na druge – glavne deklinacije utiču na konsonantske ili sporedne, ali se i dalje javljaju primjeri koji čuvaju staroslavenske osobine (npr. imenice koje se dekliniraju po *u*-deklinaciji).

Glagoli nam pokazuju drugačije stanje. Naime, postoje pojedine paradigmе u kojima se mogu lako uočiti arhaične crte i njihovo supostojanje s inovacijama, kao što je slučaj s imenskim vrstama riječi, npr.: prezent, imperativ, aorist itd. te paradigmе u kojima su arhaične crte potpuna rijetkost ili se uopće ne pojavljuju, npr.: perfekt, kondicional itd.

Najvjerojatnije su glagoli prvi bili na „udaru” inovacija jer su dinamična jezična kategorija bez kojih nema rečenice. Dokaz je ovoj tvrdnji i činjenica da se dvojina kod glagola izgubila ranije nego kod imenica.

ZAKLJUČAK

Povelje su „izrasle” iz narodnoga izraza i u njima su inovacije bile prirodna platforma, dio govornog jezika. S druge strane, evanđelja su bila manje podložna narodnome utjecaju, ali i u njima možemo uočiti prođor pojedinih inovacija. Dakako, utjecaj je narodnih govora, kako smo i pretpostavili u uvodnome dijelu ove teze, daleko jači u administrativnim tekstovima i dešava se koje stoljeće ranije nego u crkvenim tekstovima.

Svi jednostavni glagolski oblici dobro su oprimjereni u poveljama, međutim, najbolje je oprimjerjen aorist, a potom slijedi prezent. Aorist je najzastupljeniji oblik zbog toga što je svojstven za srednjovjekovni administrativno-pravni funkcionalni stil.

U prezentu u poveljama nalazimo pojavnost starih nastavaka, ali i postojanje novih nastavaka koji su u vidu inovacija prodirali iz narodnih govora. Prvo lice jednine se s nastavkom *-m* javlja tek u 14. stoljeću za tematske glagole, a za atematske još u praslavenskome, dok u množini *-mo* imamo već od 13. stoljeća. Dakle, u 1. licu jednine inovacije su najvidljivije u 14. stoljeću, jer se u 12. i 13. stoljeću javljaju primjeri s nastavkom *-u*. Situacija je nešto drugačija u bosanskim evanđeljima, dakle u bosanskoj redakciji crkvenoslavenskoga jezika. Kod njih je prođor elemenata živoga narodnog govora dosta manji. U evanđeljima najčešće kod glagola atematske prezentske vrste nalazimo naslijedene staroslavenske nastavke, a kod glagola s tematskim dijelom u relativno malom broju imamo odstupanja od staroslavenske norme. U prvom licu jednine u poveljama u 14. stoljeću smo pronašli nastavak *-m*, koji nije zabilježen u Čajničkome evanđelju. U 1. licu množine Jerković je pronašla samo jedan primjer s nastavkom *-mo*, dok se ovakav nastavak u poveljama javlja i u 13. i 14. stoljeću, a u 3. licu množine nastavak *-tb* u evanđeljima izostaje samo dvaput. Za razliku od evanđelja u poveljama nalazimo i inovacije u 3. licu jednine, gdje se rijetko javljaju primjeri s nastavkom *-tb* (samo dva puta), dok su primjeri ovisno o tematskome morfemu, s nastavkom *-i* ili *-e* vrlo česti i javljaju se već od 13. stoljeća. Važno je naglasiti da kroz cijelo 13. stoljeće ne nalazimo oprimjereno 2. lice jednine ili množine prezenta, što je očekivano s obzirom na ovaj korpus tekstova (povelje). Zaključit ćemo da u prezentu inovacije preovladavaju te da su najvidljivije u 1. licu jednine.

Imperativ kroz četiri stoljeća ima isti način tvorbe u 3. licu jednine i množine (*da* + prezent), npr. *da se nigrēb ne uzme ni jedna c(a)rina* (P9: 39, 3), a konstrukciju *imam* + infinitiv nalazimo tek u 15. stoljeću, npr. *da estb i da ima biti vlastelb* (P20: 92, 25). Iako u 15. stoljeću

imamo zabilježenu konstrukciju *imam* + infinitiv i dalje se javlja konstrukcija *da* + prezent. Čuvanje starih imperativnih nastavaka nalazimo u 2. licu jednine u 12., 13. i 14. stoljeću koje se javljaju u vidu čuvanja nastavka *-i*. Dalje možemo zaključiti da se u poveljama mnogo češće javlja imperativ u vidu konstrukcije *da* + prezent, što nije slučaj s imperativom u evanđeljima. Ova pojava uzrokuje u 3. licu jednine i 3. licu množine prezentske nastavke. Prvo lice množine nije oprimjereno sve do 14. stoljeća. U 1. licu množine u 14. stoljeću inovaciju nalazimo u nastavku *-mo*. U evanđeljima je oblik 2. licu množine očuvan i u 13. i 14. stoljeću (*-e*) pa u 2. licu množine ne nalazimo inovacije. Zaključujemo da je imperativ sklon čuvanju starih oblika, bar što se tvorbe tiče.

Aorist je najfrekventiji oblik u poveljama te najfrekventiniji oblik prošloga vremena u evanđeljima. Bez obzira na ovu činjenicu, pronašli smo samo jedan primjer za 2. lice, i to množine. U 12. stoljeću je aorist zabilježen u samo dva primjera, dok je u 13. stoljeću puno bolje zastavljen. Prvo lice množine asigmatskoga aorista nije zabilježeno u 13. stoljeću. Inovacije kod aorista vidimo u preovladavanju sigmatskoga aorista nad asigmatskim, što je najbolje vidljivo u poveljama iz 15. stoljeća. Inovacije su vidljive i u 3. licu množine u nastavku *-osъmo/-osmo, -smo*.

U poveljama je imperfekt mnogo manje zastavljen nego aorist pa zaključujemo da je vrlo rano zamijenjen perfektom (ovo je vidljivo i u suvremenom jeziku). Zbog ovog ne možemo pratiti „križanje“ inovacija i starih osobina nastavaka. Jedna je od glavnih inovacija kontrakcija nastavaka pa prilikom proučavanja imperfekta ne nalazimo nijedan primjer s nekontrahiranim oblikom.

Infinitiv se u 12. i 13. stoljeću javlja bez otpadanja dočetnoga *-i*, a supin u ova dva stoljeća nije zabilježen. U 14. se stoljeću infinitiv i dalje javlja bez otpadanja dočetnoga *-i*, ali se javljaju i primjeri bez dočetnoga *-i*. Supin je zabilježen samo u 14. stoljeću (jedan primjer), u 15. stoljeću preovladava infinitiv s dočetnim *-i* i iščezava supin.

Glagoli *jesam*, *biti* i *htjeti* odaju čuvanje starih osobina u vidu naglašenih punih oblika pomoćnih glagola te preovladavanje narodnih, starobosanskih oblika u vidu nenaglašenih enklitičkih oblika. Kod prezenta pomoćnoga glagola *jesam* već u 13. stoljeću primjećujemo da su brojniji enklitički oblici, a u 15. su stoljeću znatno češći od punih oblika, a u pojedinim poveljama gotovo preovladavaju. Važno je istaknuti da smo pronašli i brojne potvrde pomoćnoga glagola *biti* koji u infinitivu čuva *y* (što u našim poveljama zapravo predstavlja grafetičku osobinu), ali i da u 14. stoljeću dolazi do prijelaza *y* u *i* pa imamo infinitiv s *i*: na kraljestvo ēko **biti** mi va hrista b(o)ga (71, 4).

Enklitički su oblici pomoćnoga glagola htjeti (*sam* i *ću*) zabilježeni u povelji iz 1232. godine, što dokazuje znatno ranije prodiranje narodnih govornih elemenata u ovaj funkcionalni stil, nego što se to ranije mislilo. Već smo naglasili da je najmanje sačuvan pomoćni glagol *htjeti*, zbog toga što se u poveljama koje smo analizirali češće koriste glagolski oblici kojima se izražava budućnost pa se zbog toga i češće koriste pomoćni glagoli *jesam* i *biti*, jer se često rabe za tvorbu složenih prošlih glagolskih vremena. Drugi razlog bi bio i tvorba futura I, koji se većinom ne tvori kao u suvremenom jeziku.

Particip prezenta aktivni jednim dijelom u vidu inovacija prelazi u funkciju glagolskoga priloga sadašnjeg, a u drugome dijelu, koji čuva pojedine padeže, i dalje ima participnu funkciju. Inovacije kod participa najvidljivije su na fonetskoj razini – refleksacija nazala. Participi su arhaični oblici kod kojih su inovacije vidljive samo na fonološkoj razini.

U bosanskim evanđeljima, točnije u Čajničkom evanđelju, značajnije inovacije uočene su u prezentu u vidu nastavka iz narodnog jezika (Jerković 1975), dok kod drugih oblika ne nalazimo značajne inovacije. S druge strane, broj arhaičnih osobina dosta je velik. Kod listina je stanje obrnuto proporcionalno stanju u evanđeljima – broj inovacija dosta je veći u odnosu na arhaične osobine.

Perfekt se rabi sve češće kako se vremenski približavamo 15. stoljeću te preuzima funkciju imperfekta, aorista i pluskvamperfekta. Za razliku od primjera u evanđeljima, veliki dio primjera u poveljama čine oblici perfekta kod kojih na prvo mjesto dolazi pomoćni glagol, a na drugo mjesto particip (prezent glagola *byti* + *-l-* particip): tako kako *S /û/ u bana kûlina hodili* (P3: 19, 4), kako *Sû imali* i naši starêši (P5: 25, 7-8), kako si, *su bili*. u starih d(a)nih. (P6: 31, 31/32) itd. Arhaičnost perfekta vidimo u rasporedu pomoćnog glagola – često se pomoćni glagol rabi u svojstvu poluenklitike

Kako se aoristu i imperfektu u većini slučajeva smanjila učestalost, nestalo je i starih oblika pluskvamperfekta. U poveljama, kao i u evanđeljima, pluskvamperfekt je slabo zastupljen i nalazimo ga tek od polovine 13. stoljeća (za starija razdoblja ne znamo, a 12. stoljeće je uglavnom nezasvjedočeno).

Inovacije kod futura najvidljivije su u njegovu građenju gdje se već od 12. stoljeća javlja tip futura tipa *doći ću/ ću doći*. Analitički futur koji se sastoji od prezenta ili imperfekta glagola ‘biti’ (ili ‘imati’) i infinitiva glagola koji se spreže (tip *budem moći*) u poveljama nalazimo od 14. stoljeća.

Za razliku od evanđelja u kojima su kondicionalni rijetkost, u poveljama su česta pojava. Druga razlika koju uočavamo prilikom poredbe s evanđeljima ogleda se u pomoćnim

glagolima – u poveljama imamo inovaciju u 1. licu jednine (*bihb*), dok se kod evanđelja i dalje javlja stari oblik pomoćnoga glagola (*bimb*).

Složeni glagolski oblici malobrojniji su u odnosu na jednostavne, ali ipak zauzimaju značajan dio korpusa i za razliku od evandelja daleko su bolje oprimjereni i zastupljeni. Najfrekventniji složeni glagolski oblik je perfekt za kojim potom slijedi kondicional. Brojnost složenih glagolskih oblika raste kako se vremenski približavamo 15. stoljeću.

Dakle, inovacije su mnogobrojnije i najvidljivije su u:

1) Prezentu:

- 1. lice jednine (od 14. stoljeća) s nastavkom *-mb* za tematske glagole,
- 1. lice množine (od 13. stoljeća) s nastavkom *-mo*,
- 3. lice jednine s nastavkom *-tb* (nekoliko primjera),
- 3. lice jednine s nastavkom *-e* ili *-i* (učestali),
- 3. lice množine s nastavkom *-ju* ili *-e* (učestali),
- 3. lice množine s nastavkom *-tb* (nekoliko primjera);

2) Aoristu:

- preovladavanje sigmatskog aorista,
- 3. lice množine (od 13. stoljeća) s nastavkom *-osbmo*;

3) Imperfektu:

- gubljenje imperfekta (njegovu funkciju preuzima perfekt)
- kontrakcija nastavaka (npr. nastavka *-aahb*);

4) Infinitivu:

- iščezavanje opozicije između infinitiva i supina;

5) Pomoćnim glagolima:

- brojnost enklitičkih oblika pomoćnih glagola (početak 13. stoljeća);

6) Složenim glagolskim oblicima:

- brojniji su u poveljama koje su vremenski bliže 15. stoljeću;

7) Perfektu:

- istiskuje uporabu imperfekta,
- perfekt se u poveljama tvori i od punih i od enklitičkih oblika pomoćnog glagola *biti*,
- pomoćni glagol češće dolazi ispred participa (za razliku od perfekta u evanđeljima gdje na prvo mjesto češće dolazi particip);

8) Futuru:

- uporaba analitičkog futura tipa *ću doći/ doći ću*;

9) Kondicionalu:

- kondicional je frekventan u poveljama (u evanđeljima je vrlo rijedak),
- 1. licu jednine kondicionala: (*bihb*), dok se kod evanđelja i dalje javlja stari oblik pomoćnoga glagola (*bimb*).

10) Broju:

- veliki broj primjera u jednini i množini,
- gubljene dvojine, tj. njezino izjednačavanje s množinom.

Stare su osobine malobrojnije u odnosu na inovacije, a vidimo ih u:

1) Imperativu:

- analitički način tvorbe imperativa (čestica *da* + prezent, prezent glagola *imati* + infinitiv);

2) Infinitiv i supin:

- pojava supina (samo u 14. stoljeću – jedan primjer),
- pojava infinitiva bez dočetnoga *-i* (samo u 14. stoljeću)

3) Participi:

- dobro razvijen sustav padeža.

4) Perfekt:

- često se pomoćni glagol rabi u svojstvu poluenklitike.

Iz prikaza se jasno vidi da je broj inovacija mnogobrojniji, iako se ranije mislilo da sustav glagola u razdoblju od 12. do 15. stoljeća čuva više znakovitih starijih osobina. Takva je slika jezika posljedica rezultata istraživanja bosanskih evanđelja, koja su doista konzervativnija i otpornija na prodor inovacija i osobina iz narodnih govora. Na primjerima i odabranom korpusu smo pokazali da su povelje sačuvale veliki broj inovacija pa zbog toga smatramo da predstavljaju reprezentativan izvor za proučavanje jezika srednjovjekovnoga razdoblja u Bosni i Hercegovini. Također, mnoge inovacije pronađene u ovome korpusu nude mogućnost upotpunjavanja i rekonstrukcije slike o štokavštini predmigracionog razdoblja, što bi u budućnosti moglo pomoći popunjavanju svojevrsne gramatike štokavskog kontinuma.

S povijesnog aspekta, listine nam nude mnogo informacija o Bosni kao pravnoj državi, njezinu uređenju i odnosima sa susjednim državama, ali nam i s jezičnog aspekta nude niz jezičnih osobina spomenutog razdoblja.

Kroz naše istraživanje zaokruženiju sliku smo dobili tek nakon analize složenih glagolskih oblika. Naime, oni su manje istraženi (u odnosu na jednostavne), jer nam dosadašnja istraživanja uglavnom nude rezultate iz bosanskih evanđelja u kojima se oni rijetko rabe. Opravdano je bilo očekivati da će nam listine pružiti nove osobine i u ovome pogledu. Naime, u evanđeljima je gotovo nemoguće rekonstruirati paradigmu pojedinih složenih glagolskih oblika, dok su nam povelje, zbog same namjene teksta (pravni tekstovi), to omogućili. To se najbolje vidi pri opisu perekta i kondicionala.

Cjelovitu i potpunu sliku o jeziku srednjovjekovnoga razdoblja dobit ćemo tek nakon promatranja ovoga korpusa i s drugih jezičnih razina pa bi ovaj rad predstavljaо jedan korak ka tome cilju. Zbog toga smo svu analiziranu građu digitalizirali i povezali s kontekstom u kojem je pojedinačno svaki glagol smješten i povezan, što će biti i prilog ovome radu (tekstualni i digitalni prilog). Sam tekstualni prilog nam ne nudi gramatički opis uz svaki oblik, jer je on primijenjen u samom tekstu rada. Napominjemo da istraživanje u određenom nije iscrpljeno i digitalizirana građa ostaje kao dovršena prepostavka za daljnja istraživanja. Na osnovi ovoga, u budućnosti bi se mogla i izraditi gramatika koja bi obuhvaćala sve jezične razine u poveljama srednjovjekovnoga perioda.

LITERATURA:

- Anić V (2006) Veliki rječnik hrvatskoga jezika, Novi Liber, Zagreb.
- Barić E. et. al. (1997) Hrvatska gramatika, 2. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.
- Belić A. (1969) Istorija srpskohrvatskog jezika, knjiga II, sv. I: REČI SA DEKLINACIJOM, Predavanja dr. Aleksandra Belića, Beograd.
- Belić A. (1969) Istorija srpskohrvatskoga jezika, knjiga II, sv. II: REČI SA KONJUGACIJOM, Predavanja dr. Aleksandra Belića, Beograd.
- Brozović D. (1973) O predmigracionom mozaiku hrvatsko-srpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine, radovi III, Muzej grada Zenice, Zenica.
- Brozović D. – Ivić P. (1988) Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb
- Budja J. (2010) Delimitativni glagolni *po-* u hrvatskom i ostalim štokavskim jezicima, *CROATICA ET SLAVICA IADERTINA VI*: 89-119
- Ceković – Sanković – Žagar (2010), Jezik *Misala huarckoga* Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici, *SLOVO*, sv. 60: 133-166.
- Damjanović S. (1984) Tragom jezika hrvatskih glagoljaša, *Liber*, Zagreb.
- Damjanović S. (2003) Staroslavenski jezik, 4. popravljeno i dopunjeno izdanje, *Hrvatska sveučilišna naklada*, Zagreb.
- Damjanović S. (2008) Jezik hrvatskih glagoljaša, *Matica hrvatska*, Zagreb.
- Daničić Đ. (1874) Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka, Beograd.
- Foretić V. (2014) Dosadašnji rezultati i daljnje potrebe izdavanja arhivskih izvora Historijskog arhiva u Dubrovniku i ostalih dubrovačkih povijesnih vrela, *Arhivski vjesnik*, br. 13

Gabrić-Bagarić D. (2004) Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća, Izbor, transkripcija, predgovor i rječnik, HKD Napredak, Zagreb – Sarajevo

Gadžijeva S. i etc. (2014.) Hrvatski crkvenoslavenski jezik, Staroslavenski institut, BIBLIOTHECA GLAGOLITICA CROATICA, knjiga 1., Zagreb.

Grickat I. (1972) Aktuelni jezički i tekstološki problemi u starim srpskim cirilskim spomenicima, Narodna biblioteka SR Srbije, Beograd.

Grickat I. (1975) Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika, Narodna biblioteka SR Srbije, Beograd.

Grković-Mejdžor, J. (2012) Razvoj futura u starosrpskom jeziku, *Zbornik Matrice srpske za filologiju i lingvistiku*, 55(1), 83-103.

Grupa autora (2009), Povijest hrvatskoga jezika, knjiga I: srednji vijek, *Croatica*, Zagreb.

Halilović S. (1998), Bosanski jezik, drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje, *Baština*, Sarajevo.

Hamm J. (1974) Staroslavenska gramatika, četvrto izdanje, Školska knjiga, Zagreb.

Hercigonja E. (1989-1990) Neke jezično-stilske značajke Vinodolskoga zakona (1288) i Krčkoga (Vrbanskoga) statuta (1388), SLOVO, sv. 39-40: 87-125.

Horvat M. (1997-1998) Složeni glagolski oblici za izražavanje prošlosti u *Zografskom četveroevangelju*, RASPRAVE IHJJ, sv. 23-24: 125-143.

Ivić P. (1985) Dijalektologija srpskohrvatskoga jezika, uvod i štokavsko narječje, II izdanje, Minerva, Subotica.

Ivić P. – Jerković V. (1981) Pravopis srpskohrvatskih cirilskih povelja i pisama XII i XIII veka, Novi Sad.

Jerković V. (1975) Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom jevanđelju, Novi Sad.

Jurić-Kappel J. (2008) O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti, Beč SLOVO, sv. 56-57 , 209-218, Zagreb.

Jahić – Halilović – Palić (2000), Gramatika bosanskoga jezika, *Dom štampe*, Zenica.

Jahić Dž. (1999) Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora, *Liljan*, Sarajevo.

Jahić Dž. 2000, Bošnjački narod i njegov jezik, *Ljiljan*, Sarajevo.

Klaić N. (1989; 1994) Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.), Zagreb.

Kolenić LJ. (2003) Glagolski oblici u Marulićevim stihovima i prozi, *Colloquia Maruliana XII*: 119-130.

Kuna H. (1965) Redakcije staroslavenskog kao literarni jezik Srba i Hrvata, *Slovo 15-16*: 183-198, Zagreb.

Kuna H. (1973) Bosanski rukopisni kodeksi u svjetlu južnoslavenskih redakcija staroslavenskog jezika, Radovi sa simpozija *Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*. Izdanja Muzeja Zenice, sv. 3: 89-102.

Kuna H. (1974) Hrestomatija starije bosanske književnosti, Svjetlost Sarajevo.

Kuna H. (1982) Srednjovjekovna bosansko-hercegovačka književnost, Džemal Čelić, Pisana riječ u Bosni i Hercegovini.

Kuna H. (2008): Srednjovjekovna bosanska književnost, Sarajevo, Forum Bosnae,

Kuzmić B. (2001) Veprinačkog zakona (1507), *FLUMINENSIA*, god. 13 (2001) br. 1-2: 1-24.

Kuzmić B. (2001) Oblici pridjeva u Senjskom korizmenjaku, *Senj. zbor.* 28: 79-104.

Kuzmić. B. (2002) Jezična obilježja *Senjskog korizmenjaka*, *Raspr. Inst. hrvat. jez. jezikosl.*, knjiga 28: 87-101.

Kuzmić B. (2003) Jezik Karlobaškog statuta (1757.), *Čakavska rič*, 1-2: 71-82.

Kuzmić B. (2008) Senjski govor nekad i danas na primjeru *Korizmenjaka* (1508.), *Senj. zb.* 35: 47 – 54.

Kuzmić B. (2009) Jezik hrvatskih srednjovjekovnih pravnih spomenika, *Povijest hrvatskoga jezika. I. knjiga: srednji vijek*, Ur. Stjepan Damjanović, Croatica, Zagreb: 405-455.

Kuzmić B. (2010) Jezik i stil istarskih pravnih tekstova 16. stoljeća, *Knjige poštovanja, knjigama poštovan*, Zbornik Josipu Bratuliću o 70. rođendanu, Ur. Davor Dukić i Mateo Žagar, *Matica hrvatska, Zagreb*: 83-96.

Kuzmić B. (2012) O jezikoslovnim istraživanjima slavonskih pravnih tekstova 18. stoljeća, *NOVA CROATICA, Zagreb, br. VI*: 195-205.

Lisac J. (2003) Hrvatska dijalektologija 1. – Hrvatski dijalekti i govorovi štokavskog narječja i hrvatski govorovi torlačkog narječja, *Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb*.

Lisac J. (2009) Hrvatska dijalektologija 1. – Čakavsko narječje, *Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb*.

Lukežić I. (2012) *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 1. Fonologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobničine, Zagreb.

Lukežić I. (2015) *Zajednička povijest hrvatskih narječja, 2. Morfologija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Rijeci, Katedra Čakavskog sabora Grobničine, Zagreb.

Malcolm N. (1995) *Povijest Bosne: kratki pregled*, Novi Liber, Zagreb - Dani, Sarajevo

D. Malić (2007) *Povijesne jezične promjene, Hrvatska gramatika, 2. izdanje*, Zagreb, str. 601-635

Marković I. (2012) *Uvod u jezičnu morfologiju*, Disput, Zagreb.

Matasović R. (2001) *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Matica hrvatska, Zagreb.

Matasović R. (2009) *Od praslavenskoga do hrvatskoga jezika (glasovi i oblici)* u *Povijest hrvatskoga jezika, knjiga 1: srednji vijek*, CROATICA, Zagreb.

Mihaljević M. (2002) *Slavenska poredbena gramatika, 1. dio*, Školska knjiga, Zagreb.

Mihaljević M. (2008) Glagolski oblici u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. stoljeća, *SLOVO* (2006-'07), sv. 56-57: 333-349.

Mihaljević M. (2011) Dopune percepcijskih glagola u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, *SLOVO* 72: 187-200.

Mihaljević – Vince (2012), Jezik hrvatskoglagoljskih Pazinskih fragmenata, *Hrvatska sveučilišna naklada*, Zagreb.

Miklošić Fr. (1858) *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, Beč.

Moguš M. (1993) *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Globus, Zagreb.

Nakaš L. (2010) *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo.

Nikolić S. (2005) *Staroslovenski jezik – pravopis, glasovi, oblici, primeri sa rečnikom*, Beograd – Banja Luka.

Okuka M. (2008) *Srpski dijalekti*, SKD Prosvjeta, Zagreb.

Pavlović, M. (1956) Primjer istorijskog razvijanja srpskohrvatskog jezika, Naučna knjiga, Beograd.

Peco A. (1985) *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd.

Popović I. (1955) *Istorijski srpskohrvatski jezik*, Gradska štamparija, Novi Sad.

Reinhart J. (1985) Hrvatskoglagolsko *inъtalъnъ*, *SLOVO*, sv. 35: 147-149.

Reinhart J. (1990) Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagolsku Bibliju, *SLOVO*, sv. 39-40: 45-52.

Reinhart J. (2000) Husova homilija na 13. nedjelju po Duhovima, *SLOVO*, sv. 50: 119-190.

Reinhart J. (2006-'07) Tumačenje Deset zapovijedi iz djela *Somme le roi* u dvama hrvatskoglagolskim fragmentima, *SLOVO*, sv. 56-57: 477-496.

Reinhart J. (2012) Historija bosanskoga jezika u srednjem vijeku u svjetlu isprava, Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova (knjiga 1) 137.

Šimić M. (2009) Jezik srednjovjekovnih kamenih natpisa iz Hercegovine, Matica hrvatska, Sarajevo.

Solovjev A. (1949) *Vlasteoske povelje bosanskih vladara*, *Slovo*.

Stojanović Lj. (1929) Stare srpske povelje i pisma, knjiga I, Dubrovnik i susedi njegovi, Beograd – Sremski Karlovci.

Stojanović Lj. (1932) Stare srpske povelje i pisma, knjiga II, Beograd – Sremski Karlovci.

Tandarić J. (1976) Vera Jerković, Paleografska i jezička ispitivanja o Čajničkom evanđelju, Radovi zavoda za slavensku filologiju, sv. 14, 45-51, Zagreb.

Turbić-Hadžagić A. (2005) Bosanski književni jezik (Prvi razvojni period od 9. do 15. stoljeća), *Bosanski jezik. Časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika*, br. :

Turbić-Hadžagić A. (2006) Deklinabilne riječi bosaničnih pravnih tekstova od 12. do 15. stoljeća, doktorski rad, Zagreb.

Turbić-Hadžagić A. (2006) Jezične osobitosti krajišničkih pisama 17. stoljeća, Riječki filološki dani, knj. 6 (Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani održanoga u Rijeci od 18. do 20. studenoga 2004).

Turbić-Hadžagić A. (2011) Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, *Edicija: Bosnae*, Gradačac.

Turbić-Hadžagić A. (2007) Glagolski oblici bosaničnih tekstova 17. stoljeća, Zbornik radova „Tuzla. Grad na zrnu soli“ s međunarodnoga znanstvenoga lingvističkog skupa održanoga u Tuzli od 14. do 16. septembra/rujna 2007. godine: 417-430.

Vego M. (1978) Historijska karta srednjovjekovne bosanske države, 2. izdanje, Sarajevo.

Vince-Marinac J. (1987) Iz morfologije crkvenslavenskog jezika hrvatske redakcije, *SLOVO*, sv. 37: 117-122.

Vuković (1949) Novo čitanje i tumačenje nekih starih bosanskih nadgrobnih natpisa, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine (80-100), Sarajevo.

Žagar M. (2007) Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova, Matica hrvatska, THEORIA, Zagreb.

IZVORI (KORPUS)

1. Povelja Kulina bana od 1189. godine
2. Povelja kneza humskog Andrije Dubrovniku (1214-1217)
3. Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku (prije 1232. godine)
4. Povelja bana Matije Ninoslava Dubrovniku od 22. 3. 1240. godine
5. Povelja kneza humskog Andrije Dubrovniku (1247-1249)
6. Povelja humskog župana Radoslava Dubrovniku od 22. 5. 1254. godine
7. Povelja bosanskoga bana Tvrtka vojvodi Vukcu Hrvatiniću od 11. 8. 1366. godine
8. Povelja bana Tvrtka Kotromanića o potvrđivanju priateljstva Dubrovniku od 1. 6. 1367. godine
9. Povelja bosankoga bana Tvrtka od 9. 2. 1375. godine
10. Povelja kralja Tvrtka Dubrovčanima od 10. 4. 1378. pisana u Žrnovnici, a 17. 6. 1378. završena u Trstivnici
11. Povelja kralja Tvrtka vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću od 12. 3. 1380. godine, Povelja kralja Tvrtka Dubrovniku o ukidanju slanice u Dračevici od 2. 12. 1382. godine
12. Povelja braće Bjeljaka i Radiča Sankovića Dubrovniku od 15. 4. 1391. godine
13. Povelja kralja Stjepana Dabiše Dubrovčanima od 17. 7. 1392. godine
14. Povelja kneza Pavla Radinovića Dubrovčanima od 25. 3. 1397. godine
15. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 20. 11. 1398. godine
16. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 15. 1. 1399. godine
17. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 5. 2. 1399. godine

18. Povelja Radiča Sankovića i župana Bjeljaka Dubrovčanima od 20. 6. 1405. godine
19. Povelja kralja Tvrtka Tvrtkovića Dubrovčanima od 20. 6. 1405. godine
20. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 20. 11. 1414. godine
21. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 5. 3. 1419. godine
22. Povelja Sandalja Hranića i njegove braće od 24. 6. 1419. godine
23. Povelja kralja Stjepana Ostoje Dubrovniku od 4. 12. 1419. godine
24. Povelja Sandalja Hranića i njegove braće Vukca i Vuka, te sinovca Stjepana Dubrovniku od 30. 5. 1420. godine
25. Povelja kralja Tvrtka Tvrtkovića Dubrovniku od 16. 8. 1420. godine, Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovniku od 24. 4. 1421. godine
26. Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovniku od 18. 8. 1421. godine
27. Povelja vojvode Radosava Pavlovića Dubrovčanima od 7. 4. 1423. godine
28. Povelja kneza Radosava Pavlovića Dubrovčanima od 31. 12. 1427. godine
29. Povelja kralja Tvrtka II Tvrtkovića Dubrovniku od 2. 3. 1433. godine
30. Povelja Stjepana Kosače Dubrovniku od 10. 10. 1435. godine
31. Povelja Stjepana Kosače sa sinovima Vladisavom i Vlatkom Dubrovniku od 7. 5. 1440. godine
32. Povelja Radosava Pavlovića o slobodi trgovanja za dubrovačke trgovce od 10. 4. 1441. godine
33. Povelja vojvode Ivaniša, sina Radosava Pavlovića
34. Dubrovniku od 29. 9. 1442. godine
35. Povelja Stjepana Kosače, Jelene i njihovoga sina Vladisava Dubrovniku od 29. 9. 1442. godine

36. Povelja kralja Tomaša Dubrovniku od 3. 9. 1444. godine
37. Povelja kralja Tomaša Dubrovniku od 18. 12. 1451. godine
38. Povelja hercega Stjepana Kosače Dubrovniku od 11. 4. 1454. godine
39. Povelja hercega Stjepana Kosače Dubrovniku od 13. 10. 1461. godine
40. Povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 23. 11. 1461. godine
41. Povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine
42. Prva povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine
43. Druga povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine
44. Treća povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine
45. Četvrta povelja kralja Stjepana Tomaševića Dubrovniku od 25. 11. 1461. godine.

Popis karata

Karta br. 1 - Historijska karta srednjovjekovne bosanske države. Izvor: Vego M. (1978), 2. izdanje, Sarajevo.

Karta br. 2 - Rasprostiranje istočne i zapadne štokavštine u predmigacionom periodu. Izvor: Lisac J. (2003) Hrvatska dijalektologija 1. – Hrvatski dijalekti i govorovi štokavskog narječja i hrvatski govorovi torlačkog narječja, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

Karta br. 3 - Geografski raspored mjesta izdavanja srednjovjekovnih bosanskih dokumenata. Izvor: Turbić-Hadžagić A. (2011) Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, Javna biblioteka "Alija Isaković", Gradačac.

Karta br. 4 - Geografski pregled širenja inovacija na primjeru prezenta. Turbić-Hadžagić A. (2011) Bosanični pravni tekstovi u srednjovjekovnoj Bosni, Javna biblioteka "Alija Isaković", Gradačac.

Popis tablica

Tablica 1. Prezentske paradigmе u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 2. Imperativne paradigmе u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 3. Aorist u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 4. Imperfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 5. Infinitiv u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 6. Supin u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 7. Prezent pomoćnog glagola *jesam* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 8. Prezent glagola *jesam* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 9. Pomoćni glagol *biti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 10. Glagol *biti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 11. Pomoćni glagol *htjeti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 12. Glagol *htjeti* u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 13. Sklonidba aktivnog participa prezenta u 14. i 15. stoljeću

Tablica 14. Sklonidba aktivnog participa preterita u 14. i 15. stoljeću

Tablica 15. Aktivni particip preterita drugi u poveljama 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 16. Pasivni particip preterita u poveljama

Tablica 17. Perfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 18. Pluskvamperfekt u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 19. Futur I. u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

Tablica 20. Kondicional u poveljama iz 12., 13., 14. i 15. stoljećа

PRILOG 1

[ô]tvoretъ – se [e]go ne vêdet bo čtô [ô]tvoretъ (P12: 49, 2)

a pisa – a pisa. logofet(ъ) vlade (P10: 45, 41)

bêhu – s poglavtimi vlasteli koi u to vrîme bêhu pri nasъ v(ъ)si (69, 8)

bêhu – ske zanje bo ti bêhu moi prêrođitelje (41, 5)

bêhu – A tu bêhu pri kraljevstvâ mi (42, 28)

bêhb – i azъ izabranъ bêhb pomoćju božieju (71, 4)

bêhb – i azъ Stefanъ Ôstoê po milosti ego božastva kralъ Srâblemъ bosni i prîmoriju spodoblenъ bêhb kralevs(t)vovati (78, 4/5)

bêhb – I k tomju spodoblenъ bêhb kralevati (P20: 88-89, 4/5)

bêhb – i pričistie ego matere vênčanъ bêhb bogodarovanimъ vênysemъ (71, 4)

bêše – i bêše mu plemenito ta župa (54, 5)

bêše – i bêše mu plemenito ta župa (P13: 54, 5)

bêše – ôd(ъ) nebitiê va bitie sastalena bêše tim že (78, 3)

bêše reklo postavit(i) – I tuzi · bêše · reklo · kraljevstvo mi · postavit(i) slanicu (P12: 49, 10)

bêti – I semu utvrđenu i neporočnu bêti do vika našega i nêhb (61, 27/28) –

bi – bi hûténie (21, 2)

bi – bi hûténie (P4: 21, 2)

bi – eće da e va svidinje vsakomju ere **bi** rjeć i degđba meju kraljstvo mi i vlasteli dubrovčćimi za selo lisac (P20: 92, 18)

bi – i ako bi se u mene natražak našalj od(b) moega s'rca co **bi** počteno (P23: 112, 33)

bi – od(b) našega sr(d)ca co **bi** počteno i pravo natražje naše (P23: 110, 19)

bi hoteli pomesti – tko lubo inoga koi **bi hoteli pomesti** vola uzeći župu vola gradb (P13: 55, 28)

bi mogalj biti – ni za niedanji ini uzrok koi **bi** na sviji mogalj biti nim (P23: 110, 22/23)

bi moglo – za co **bi** im moglo od(tb)neti rečena tri sela (P11: 46, 13)

bi ne bilo – bez nih zloga početi otloživše co **bi** ne bilo na nevru (P8: 38, 12)

bi ne bilo – bez nih zloga početi otloživše co **bi** ne bilo na nevru (38, 12)

bi ne teli – i ako **bi** ne teli konavlane i vitalinane primizi za gospodstvo dubrovačko (P13: 55, 23/24)

bi ne teli – i ako **bi** ne teli konavlane i vitalinane primizi za gospodstvo dubrovačko (55, 23/24)

bi odašalj – aje **bi** koi naš čověk vola od naše zemle odašalj (P13: 55, 29/30)

bi odašalj – ako **bi** koi čověk od konavli vola od vitaline odašalj (P13: 55, 31)

bi platilo – slatko prosiše i moliše govoreće da **bi** im platilo kraljestvo mi (P16: 68, 4/5)

bi ponesalj – ako li **bi** tko ponesalj ponos čověk g(ospo)d(i)na bana da je platilj (P9: 39, 5/6)

bi ponesalj – ako li **bi** tko ponesalj ponos čověk g(ospo)d(i)na bana da je platilj (39, 5/6)

bi porekylj – kto li **bi** porekylj da e klet carem nebesnim (P19: 86, 14)

bi potvorilj – tko li **bi** sie potvorilj ali porekalj (P14: 61, 28)

bi se potvorilj – i za čestih nih tko li **bi** se potvorilj da e proklet od(b) gospoda b(o)ga (P17: 75, 23)

bi se lubo – ako **bi** se tko lubo nas vola (P13: 57, 41)

bi se našalj – i ako **bi** se u mene natražak našalj od(b) moega s'rca co bi počteno (P23: 112, 33)

bi se ne ukratila – kako da bi se ne ukratila krasna lubavъ (P16: 69, 6)

bi se ôdþvrgli – ako bi se ôdþvrgli (P13: 55, 24/25)

bi se potvorilъ – tko li bi se potvorilъ ili porekalъ (P18: 82, 27)

bi učinilъ – Ako li bi tko ôd(ъ) nih(ъ) koju neviru namъ učinilъ (P11: 46, 12)

bi učinilъ – Ako li bi tko ôd(ъ) nih(ъ) koju neviru namъ učinilъ (46, 12)

bi učinilъ – tko li bi naasъ inako učinilъ (P23: 113, 46)

bi(smo) – i sr(ъ)čanu prijazънъ nerazdêlimu koê bi(smo) megu gradomъ dubrovnikom(ъ) i s(ъ) praroditelim(ъ) našim(ъ) (85, 2)

bi, bila – Iako bi, bila nekoja s[r]amota (31, 32)

bi, bila – Iako bi, bila nekoja s[r]amota (P6: 31, 32)

biesmo – i po vsikad biesmo u konavlahъ na lutoi (67, 27/28)

biesmo iskali – a tozi biesmo iskali ôd nihъ da namъ učine (P15: 67, 9/10)

bih(ъ) – kako bih(ъ) dubrov'niku veliku ljubъvъ i srъdčanu prijazънъ dobrimi deli i tvoromъ pokazalъ (85, 5)

bih(ъ) pokazalъ – kako bih(ъ) dubrov'niku veliku ljubъvъ i srъdčanu prijazънъ dobrimi deli i tvoromъ pokazalъ (P19: 85, 5)

bihu – i kъda stvori siju milostъ kralevstvo mi tuzi bihu kralestva mi vlastele (74, 18)

bihu – i poklisarie koi bihu doslani kralev(ъ)stvu mi (74, 9)

bihu pakostili – vratiti. to ôds ônehbъ koi bihu imъ pakostili (30, 17)

bihu pakostili – vratiti. to ôds ônehbъ koi bihu imъ pakostili (P6: 30, 17)

bihb – takože že i azъ stêpanь po milosti božastva kralь srblemь bosnii i primoriju spodoblenь **bihb** kralevstvue va zemlahb (P22: 105, 3)

bile su – s mistomъ koe polače **bile** su prvo nihъ vlastelina simeta *gradija* (P23: 112, 27)

bili sju – i vlastele dubrovč(ь)ci ôt(ь) postanъe bosyne i dubrov(ь)nika **bili sju** vazda viryni (P20: 89, 7)

biše – i bogu vsedrъžitelu vazvračeni **biše** tém[ь](že) (78, 3/4)

biše – i g(ospo)du b[o]gu svoem'ju vsedrъžetelu vbsvračene **biše** timъže (P20: 88, 3)

biše – izravileva ka istinnomu pastiru i b(o)gu vsedrъžitelju vazvračene **biše** (58, 4)

biše – Thimъ že vsa ôd(ь) nebitija va bitije sastaljena **biše** (58, 3) –

biše – timъže vasa ôdъ nebitiê vъ bitje sastalena **biše** timъže (P22: 105, 2)

biše – va bitje sasta[v]lena **biše** tim(ь)že (P20: 88, 2)

biše – va bitje sasta[v]lena **biše** tim(ь)že (P20: 88, 2)

bismo – A upisa se siê m(i)l(o)stъ kъda **bismo** u dubrovnici s više reč(e)nimi našim(i) vlastel(ь)mi (P19: 87, 25)

bismo potvrđili – kako da **bismo** i mei po ôbičaju r[e]čene gospode nimъ **potvrđili** i ustanovitili (P18: 78, 11)

bismo potvrđili – kako da **bismo** imъ i mi po ôbičaju rečene gospode nimъ **potvrđili** i ustanovitili kripko (P22: 106, 8)

bisъmo pakostili – ako li ja samъ.. ili moi ljudi **bisъmo** nečo pakostili (P6: 30, 14)

bisъmo pakostili – ako li ja samъ.. ili moi ljudi **bisъmo** nečo pakostili (30, 14) –

biti – I semui utvrđeniju **biti** neporočnu do vêka našega (82, 26/27)

biti – I semui utvrđeniju **biti** neporočnu do vêka našega (P18: 82, 26/27)

biti – jako **biti** jemu vsêmi zemlynimi (40, 2)

biti – jako **biti** *jemu vsêmi zemelnimi* (P10: 40, 2)

biti – na kralstvo êko **biti** mi va hrista b(o)ga (71, 4)

bivb – va zemlehb roditeb i praroditeb našihb **bivb** na kupi z g(ospo)d(i)nomъ negocegomb hryvoemъ splicimъ (P20: 89, 5)

bl(a)godarismo – bl(a)godarismo b(og)a koe mu e ukrüpil sryce na tomъ (P19: 86, 13)

blagoslovismo – i ednosrbd(n)o prostismo i blagoslovismo (P20: 93, 31)

braniti – i zlihb ludi **braniti** kako da si gospoduju (P23: 110, 21)

bude – a ëo **bude** ôt(b)lučeno i poznano po ôvihb četirihb sudbêhb (P20: 93, 36)

bude – a da nekoi · delbky. **bude** megu moi ljudi koi su (31, 25/26)

bude – a da nekoi · delbky. **bude** megu moi ljudi koi su (P6: 30, 25-26)

bude – ali u popovi ôd(b) ovihb trehb mëstb ed(b)nog(o)di **bude** hotinb kneza vlykcy hran(i)ja (P20: 93, 35/36)

bude – da sie pismo **bude** kripko (70, 18)

bude – hб koi nasъ slušaju stoëti koliko imъ **bude** lupko (67, 17/18)

bude – i **bude** po milosti božiôi vб pl'ni državi (P23: 109, 5)

bûde – i neisplbnena **bûde** (str, 13)

bûde – neisplbnena **bûde** (P5: str, 13)

bude ôt(b)lučeno – a ëo **bude ôt(b)lučeno** i poznano po ôvihb četirihb sudbêhb (P20: 93, 36)

bude ôt(b)lučeno – a ëo **bude ôt(b)lučeno** i poznano po ôvihb četirihb sudbêhb (P20: 93, 36)

bude uspomenuti – da nitko ne usmože ni smiti **bude uspomenuti** ni iskati krvvi ni [i]ne ôsvete ni vražde (P20: 93, 31/32)

budetb – I da **budetb** trbgb · Soli (P12: 49, 10)

budi – A tomui **budi** ôvimb sudbêm Stanakъ u konavlahb (P20: 93, 35)

budi – a tomui Stanšku u rečenypomъ městu **budi** rokъ šestъ měsescь ôt(ъ) danasъ naprida (P20: 93, 38)

budi – i vamъ ôvib listъ **budi** za espeditoriju prizovite gôsti ludi da budu vamъ svidoci (P21: 99, 7/8)

bûdû – i sъ svoimi rêčmi · sp(a)seni **bûdû** (str, 10-11)

budu – budu deržanъ u kletvnu. (30, 18/19)

budu – budu deržanъ u kletvnu. (P6: 30, 18-19)

budu – dokole u mene **budu**, dati imъ sъvêtъ (P1: 16, 15)

bûdû – i sъ svoimi rêčmi · sp(a)seni **bûdû** (P5: 25, 10-11)

budu – ili koi **budu** moi ljudi (31, 26)

budu – ili koi **budu** moi ljudi (P6: 31, 26)

budu dosejî – i nihъ trъgъ ôd vsakoga zla vsudê kudi **budu** moji dosejî (67, 15/16)

budu dosejî – i nihъ trъgъ ôd vsakoga zla vsudê kudi **budu** moji dosejî (67, 15/16)

budu dosejî – i nihъ trъgъ ôd vsakoga zla vsudê kudi **budu** moji dosejî (67, 15/16)

budu gospodovati – i kada godi **budu gospodovati** i ôbladati više r[e]čennomъ (P23: 112, 36)

budu ôt(ъ)lučiti – i ôt(ъ) godi **budu ôt(ъ)lučiti** rečeni sudbę s vrъhu togai uzetъê (P20: 93, 37)

budu ôt(ъ)lučiti – i ôt(ъ) godi **budu ôt(ъ)lučiti** rečeni sudbę s vrъhu togai uzetъê (P20: 93, 37)

buduji – Va ime ôt(ъ)ca i sina i svetoga duha aminъ MI g(ospo)d(i)nъ voevoda sandalъ hranijsъ milostiju božiomъ veliki

voevoda bosan's'ki **buduji** (P23: 109, 1)

byti – byti (P1: 14, 4)

byti – byti (P1: 14, 4)

byhъ – **byhъ** b(o)gomъ darovannim(ъ) mi vêncemъ na kraljev(ъ)stvo prïroditelъ moihs (41, 6)

byše dastb – Im(ъ) že vsačьskaja sъtvoren’na i javljen’na **byše** na hvaloslovie božbstvъ

byti – jako **byti** mi ôd(ъ) h(risto)sê isuse (41, 7)

byti – jako **byti** mi ôd(ъ) h(risto)sê isuse (P10: 41, 7)

četu učiniti – i pravimy nimъ veliku zlobu i **četu učiniti** poveli (P20: 89, 8)

četu učiniti – vola nimъ koe lubo zlo vola **četu učiniti** (P13: 55, 29)

čine – i sv(e)topočivavšaga g(ospo)d(i)na mi krala stifana ôstoe i našihъ privihъ praroditelъ tvore pravdu ispralaе pravila

čine milosti (P22: 106, 4)

čine – ôdъ moihiх ljudie **čine** vi krivinu (P4: 22, 16)

čine – spod(o)bljenъ bîh(ъ) c(a)gъ(s)tvovati va zemljahъ roditelъ i praroditelъ naših(ъ) tvore pravdu i izbira[v]ljae

pravila **čine** milosti i zapisaniê (P14: 59, 6)

čine – va zemlahъ roditelъ i praroditelъ našihъ tvore pravdu i ispralaе pravila **čine** milosti (P18: 78, 5/6)

čine – že milosti **čine** zapisaniê gradovomъ i mѣstomъ (P17: 74, 6)

čini – ili da nekoi plenъ sê. **čini** u mirъ. (P6: 31, 27)

čini – ili da nekoi plenъ sê. **čini** u mirъ. (P6: 31, 27)

čini/ti – da bude [de]rъžanъ **čini/ti**/ rat[ъ] kralju urošu i jegovi ljudimъ (P6: 30, 9/10)

činu vratiti – ja županъ radoslavъ. da mu vѣse vraku. ili da mu **činu** vѣse **vratiti**. (P6: 30, 15/16)

čiju – I ako ja **čiju** nêkoje zlo na vaši kupъci. (P6: 30, 21-22)

čuvati – i vlastelemъ grada dubrovnika **čuvati** vola (P13: 55, 26/27)

čuvbše – i tozi **čuvbše** kralstvo mi imavъše svitъ i cilъ zgovorъ z gospod(i)nomъ herьsegomъ hrъvoemъ (P20: 92, 22)

čuvbše, imavbše – i tozi **čuvbše** kralstvo mi **imavbše** svitъ i cilъ zgovorъ z gospod(i)nomъ herьsegomъ hrъvoemъ (P20: 92, 22)

da – i koje mi da b(o)gъ prije ti (31, 30)

da - i koje mi da b(o)gъ prije ti (P6: 31, 30)

da – razvē mi kъto da (P1: 14, 12)

da – razvē mi kъto da (P1: 14, 12)

da bismo – da bismo potvrđili – kako da bismo i mii po običaju rečene gospode nêm̄ potvrđili i ustanovili prvih naših(b) svobodćine zakone i uvête i povelje (59, 11/12)

da bismo potvrđili – kako da bismo i mi po običaju rečene gospode nêm̄ potvrđili i ustanovili prvih naših(b) svobodćine zakone i uvête i povelje (P14: 59, 11/12)

da bude – da bude [de]gъžanъ čini/ti/ rat[b] kralju urošu i jegovi ljudimъ (P6: 30, 9/10)

da bude – da bude [de]gъžanъ čini/ti/ rat[b] kralju urošu i jegovi ljudimъ (30, 9/10)

da bude – da bude [de]gъžanъ čini/ti/ rat[b] kralju urošu i jegovi ljudimъ (P6: 30, 9-10)

da bude – e pače da bude tverđb u veki (23, 24)

da bude – e pače da bude tverđb u veki (P4: 23, 24)

da bude – g(o)spoda bosnjska od [d]ubrovnik mole slavu kr(a)l(e)v(b)stva da bude milosrdny dubrovniku čestnim(b) dar(b)mi (85, 6/7)

da bude – g(o)spoda bosnjska od [d]ubrovnik mole slavu kr(a)l(e)v(b)stva da bude milosrdny dubrovniku čestnim(b) dar(b)mi (85, 6/7)

da bude – g(o)spoda bosnjska od [d]ubrovnik mole slavu kr(a)l(e)v(b)stva da bude milosrdny dubrovniku čestnim(b) dar(b)mi (85, 6/7)

da bude – hotiše da tolika lubavь harna bude (P23: 112, 24/25)

da bude – mole b(og)a da bude m(i)l(o)srđ(b)nъ dubrovniku gradu (86, 14)

da bude – u veki da bude tverđdo (23, 25)

da bude – u veki da bude tverđdo (P4: 23, 25)

da budetъ – *da budetъ* megju kraljevstvomъ mi (44, 29/30)

da budetъ – *da budetъ* megju kraljevstvomъ mi (P10: 44, 29/30)

da budetъ – *da budetъ* sije slovo i sije obećanoje zapisanie tvrđdo i nepokolēbimo (P10: 44, 32)

da budu – *da budu* vêrъni opjini i vlastelemъ dubrovačćemъ (P13: 55, 23)

da budu – i vamъ ôvь listъ budи za espeditoriju prizovite gôsti ludи *da budu* vamъ svidoci (P21: 99, 7/8)

da budu – koga š nimb Kraljevstvo mi pošle i k nimb I š nimi zaed(ъ)no *da budu* sudje :v: (= 2) vlastel-inam
+dubrov(ъ)č(ъ)ka (P20: 93, 34/35)

da daju – a isplativše se rčenoga duga *da daju* kraljevstvu mi tai dohodakъ (P16: 70, 14)

da daju – a isplativše se rčenoga duga *da daju* kraljevstvu mi tai dohodakъ (70, 14) –

da daju – a isplativše se rčenoga duga *da daju* kraljevstvu mi tai dohodakъ (70, 14)

da e – i *da e* kletъ caremъ nebesnimъ i *da e* pričestanъ ijudi pridatelu hr(i)s(toso)vu i gospostvu mi *da e* neviranъ (P20: 94, 45)

da e – a pače *da e* vêdomo vsakomu malomu i golêmomu (86, 15)

da e – *da e* dovika rečenomu dubrovniku i vsoi ôpjini tvrdo i neporočno nami (P22: 108, 13/14)

da e – *da e* gospostvo mi neviranъ i da se raspe (P20: 93, 32)

da e – *da e* krîpko i neporočno u vêki (P17: 75, 21)

da e – *da e* krivo uzeto i ne po pravđdi ludemъ dubrovč(ъ)cimъ (P20: 93, 36/37)

da e – *da e* meju nami edinjstvo u vêke (37, 10)

da e – *da e* meju nami edinjstvo u vêke (P8: 37, 10)

da e – *da e* tvrđdo i stanovito i da nitkorъ togai ne more potvoriti (P20: 93, 37)

da e – da e _{vidom(o) vsakomu} (87, 17)

da e – i da e _{ôtpadnikъ ôd bratie} (86, 14)

da e – i da e _{u gnêvi kralevstva} (P18: 82, 28)

da e – i na to više pisano kako da e _{tvrđdo i kripko} (P22: 108, 20)-

da e – i na to više upisano kako da e _{u vêki krîpko} (P18: 79, 22)

da e – i sa v(b)sami kotarii da e _{naše u vike i naših poslidnih} (P20: 92, 21)

da e kletb – da e kletb _{bogomъ ôcemy i sinomъ i sv[e]timъ d(u)homъ} (P18: 82, 28)

da e kletb – kto li bi porekylъ da e kletb _{caremъ nebesnimb} (86, 14)

da e prokletb – i ôd(b) kralevstva mi da e prokletb _{Va vêki} (P17: 75, 25)

da e prokletb – i za čybstъ nihъ tko li bi se potvorilъ da e prokletb _{ôd(b) gospoda b(o)ga} (P17: 75, 23)

da e prokletb – surodnikovъ /...ili/ ino plemenynikъ da e prokletb _{ôtsemy i sinomъ} (P7: 34, 21)

da e sudbê – da e sudbê _{knezъ vlykacъ hranijъ I š nimb vlastelinъ drugi bosanjski} (P20: 93, 34)

da e vêdomo – da e vêdomo _{vsakomu čovêku sadisnemu} (P15: 65, 3)

da e vidomo – i zato da e vidomo _{vsakomu komu se podoba kako ed’nosrđ[n]o} (P20: 89, 11/12)

da est – nego li da est _{a ôboe edna kuja} (37, 8)

da est – nego li da est _{a ôboe edna kuja} (P8: 37, 8)

da est – nego li da est _{a ôboe edna kuja} (P8: 37, 8)

da estb – a pravina da estb (18, 9)

da estb – a pravina da estb (P2: 18, 9)

da estb – a pravina da estb (P5: 25, 11)

da estb – a pravina da estb (str, 11)

da estb – da estb _{i da ima biti vlastelb} (P20: 92, 25)

da estь – da estь s nami dubrovъnkь edna kuja do vѣka vѣkomъ (37, 7)

da estь – da estь s nami dubrovъnkь edna kuja do vѣka vѣkomъ (P8: 37, 7)

da estь – da estь s nami dubrovъnkь edna kuja do vѣka vѣkomъ (P8: 37, 7)

da gospoduju i uživaju – kako *da si gospoduju i uživaju* mirno (P23: 110, 21)

da hrane – i da vi hrane ôdь zla (P4: 22, 15)

da iče – da iče kraljev(ь)s tvo mi. (P10: 42, 22)

da idû – i da si idû dûbrovčane po našei zemli (P5: 25, 9-10)

da ima braniti – da ima kraljevstvo mi ôt(ь) toga nihь braniti i pomagati (P10: 42, 23/24)

da imaju – da imaju mir (P2: 18, 7)

da imaju doiti – da imaju doiti ovi rečeni sudje naibrѣže čo mogu na rečenomъ mѣstu (P20: 93, 39/40)

da imamo – da imamo mirъ s vami u vѣki (P5: 25, 7)

da imamo – da imamo mirъ s vami u vѣki (P5: str, 7)

da imamo – da imamo mirъ s vami u vѣki (str, 7)

da imamъ bljusti – da imamъ nihь vlad(a)nije bljusti i ôbъvarovati ôd(ь) guse ôt(ь) tadъbe ôdь vsake zlobe i sile. (P10: 42, 22)

da imamъ bljusti – da imamъ nihь vlad(a)nije bljusti i ôbъvarovati ôd(ь) guse ôt(ь) tadъbe ôdь vsake zlobe i sile. (42, 22)

da isypravi – da se to sъ pravnomъ isypravi (P6: 31, 27/28)

da jes(tь) – da jes(tь) vѣdomo vsakomu človѣku (39, 1)

da jes(tь) – da jes(tь) vѣdomo vsakomu človѣku (P9: 39, 1)

da jes(tь) – da jes(tь) vѣdomo vsakomu človѣku (P9: 39, 1)

da ljube – vladalci da vi ljube (P4: 22, 15)

da mu se ne uzyme – da mu se ne uzyme ni tъn[ъ]kъ kopъcь (P2: 18, 13)

da ne brane – ôbejavaju se dubrovčane da ne brane ni zlo učine tomui člověku (P13: 55, 32)

da ne branimo – da ne branimo ni zlo učinimo tomui člověku (P13: 55, 31)

da ne bude – da u prémoriju ne bude nigdêre postavlenъ novi trъgъ (P12: 49, 14)

Da ne budetъ – Da ne budetъ u ônôm(ъ) grad[u] ljubo (51, 19)

Da ne budetъ – Da ne budetъ u ônôm(ъ) grad[u] ljubo (P12: 51, 19)

da ne hočemo – da ne hočemo dubrovčnika ôstaviti (38, 11)

da ne ima – da ne ima nikto za nyh(ъ) ni za nyh(ъ) trъgъ pohvatiti (42, 20)

da ne imamo – i vъ sudni danъ da ne imamo pomilovaniê (P23: 113, 50/51)

da ne isъma – i inomu serblinu da ne isъма (P4: 23, 22)

da ne potvori – da ne potvori kraljevstvo mi (P12: 51, 19/20)

da ne pridu – da ne pridu vръhъ vasъ (P2: 18, 14)

da ne r(e)če – i misle i hot e  da sv t(ъ) ne r(e)če da smo neharni dubrovniku (86, 15/16)

da ne udi – da dubrovčniku za to ne udi (P20: 92, 23)

da ne usmože – da nitko ne usmože ni smiti bude uspomenuti ni iskati kr vi ni [i]ne ôsvete ni vražde (P20: 93, 31/32)

da ni sъryne – ako li sъ pristupimo. da ni b(og)ъ sъryne. (P6: 31, 42)

da nie – i besъ niker  inъne da nie (22, 14)

da nie – i besъ niker  inъne da nie (P4: 22, 14)

da ôda – a pa e da ihъ zbluda kralestvo mi ôda vsake skr bi (P17: 75, 21)

da plađa – a da imъ se plađa ôvêmъ načenomъ da se plađaju vsako godiće po petъ satъ (= 500) per(в)ргъ ôd

[d]ohodъka (P16: 70, 10/11)

da poš'lju – go)spodê dubrovčkoi mole i prose da poš'lju poklisare ~ g(ospo)d(i)nu kralu (85, 8/9)

da postavi – i prose · da tuzi · u tômъ · městi · u gradu i podъ ônêmъ · gradomъ /.../ postavi · kraljevъstvo mi slanice (P12: 49, 12/13)

da pridu – I da pridu u dubrovniks (P4: 23, 19)

da prime – takovi da prime na se i na svoju d(u)šu ône kletvi (P10: 44, 33)

da se ne uzme – da se nigdérь ne uzme ni jedna c(a)rina (P9: 39, 3)

da se ima – da se ima zap(i)sanie i vl(a)danie u vêke (86, 14)

da se ima vratiti platiti – da se ima dubrovčaninu vratiti platiti (P20: 92, 29/30)

da se ispravi – da se s pravnovъ · ispravi · u stary zakonъ (P5: 25, 17-18)

da se ne porečemo – da se ne porečemo ni potvorimo semuju[?!] zapisanju (P13: 57, 41)

da se ne rûši – a mirъ da se ne rûši (P5: 25, 18-19)

da se nê ruši – a mirъ da se nê ruši (P6: 31, 35)

da se nê ruši – a mirъ da se nê ruši (P6: 31, 35)

da se ne uzme – da mû se ne uzme (P5: 25, 14-15)

da se raspe – da e gospostvo mi neviranъ i da se raspe (P20: 93, 32)

da se pеnê – da b(og)ъ ga se pеnê (P4: 23, 27)

da smo – i misle i hotê da svêt(ъ) ne r(e)če da smo neharni dubrovniku (86, 15/16)

da stane – da stane (P2: 18, 11)

da stane – da stane (P5: 25, 13)

da su – da su nimъ i nihъ poslidnimъ va viki i takozi povelismo (P20: 92, 27)

da su – da su u vsako vrime stanovitni (P22: 108, 14)

da su – da su voljno i oblasni nimi u veki oni i diteca i unuce i pranuče nih (74, 16/17)

da su se izvršile – da su se vse kletvi na nem i izvršile (P18: 82, 27/28)

da svrši – i da naša dica i naši poslednji i naši vlastele i vsaki naši človéki svrši (P13: 57, 39/40)

da uč[i]ni – tamo da uč[i]ni pravini (P5: 25, 16)

da učine – a tozi biesmo iskali od nih da nam učine (P15: 67, 9/10)

da učini – da učini pravini (P5: 25, 13-14)

da učini – i tamo da učini pravini po tom (P2: 18, 13-14)

da upišu potvrđe – da im se u dvoizi poveli upišu potvrđe i ustanovite na vičnu pamet (P20: 92, 27)

da v(i)di i s(a)vjetdelbstvue – uz golemu ljubju pače hotē da vsak v(i)di i s(a)vjetdelbstvue (86, 16)

da znat/e/ – knezu i vastelem i opjini dubrovačkoj da znat/e/ vastele er k(y) vam poslah mogu slugu (P21: 99, 2/3)

dae – čine milosti i zafisani i viru že dae gradovom i vladaniem malim (P22: 106, 4)

dae – Viru že dae gradovom i vladanjem malim že i velicim vsakomu (59, 7)

dae – Viru že dae gradovom i vladanjem malim že i velicim vsakomu (P14: 59, 7)

dae – že dae gradovom i vladaniem malim že i velicim (P18: 78, 6)

dae i zapisue – na moju volu dae i zapisue u bačinu (P23: 109, 6)

daemo – i oče onakoe daemo i potvrđuemo sela (54, 15)

daemo – i oče onakoe daemo i potvrđuemo sela (P13: 54, 15)

daete – koe po običaju daete kraljevstvu mi o vsakom prihodečem (P21: 99, 5/6)

dah – i za negovu vêrnu službu **dah** mu gradb u plêvê u ime sokolb (P7: 34, 8)

dah – i za negovu vêrnu službu **dah** mu gradb u plêvê u ime sokolb (34, 8)

dah(b) – komu se dostoje kako ê voevoda radič sib'kovijb **dah(b)** dubrovniku gradu (P19: 87, 17)

Dahb – **Dahb** u baćinu i u plemenito vlastelemb i vsoi ôpjini grada dubrovnika (74, 12)

daju – i vlastele dubrovbsci da **daju** kraljevstvu mi dohodkbs srbski po zakonu (P10: 42, 17)

daju – i vlastele dubrovbsci da **daju** kraljevstvu mi dohodkbs srbski po zakonu (42, 17)

daju – takožde da **daju** kraljevstvu mi (P10: 42, 17)

dajuji i *udilujuji* – i ôd(b) roga **dajuji** i **udilujuji** svoim slugam (P23: 109, 6)

damb – da vi ôd tom uskorê **damb** vedenje. (30, 22/23)

damb – da vi ôd tom uskorê **damb** vedenje. (P6: 30, 22/23)

dani – esu dubrovniku s primorjem **dani** i zato ima biti vlastelb i ôpjine dubrovč(b)kev (P20: 92, 24)

dan'no i **zapisanno** – ôd(b) kralevstva bosan'skoga naam **dan'no** i **zapisanno** u naše plemenito vbrusazi i državi bosan'skoi (P23: 109, 3)

darova i **zapisa** – kralb i vsa bosna **darova** i **zapisa** u plemenito vbréki gradu dubrovniku vse primorie (P19: 86, 12)

darovah – iže **darovahb** za pravu ljubav Vlastelemb dubrovačbiscim (P17: 75, 22/23)

darovaše – eže mi **darovaše** mnogopočtenie s velikoju srčanoju ljubovoju (P17: 74, 8)

darovati – kako ku dubrovnikb **darovati** (P19: 85, 7)

dasmo – a ôt(b) luke po zlamenie tozi **dasmo** gradb sokolb (34, 10/11)

dasmo – a ôt(b) luke po zlamenie tozi **dasmo** gradb sokolb (P7: 34, 10/11)

dasmo - **dasmo** mu i zapisamo u lašvvi naša tri sela (P11: 46, 10)

dasmo – **dasmo** mu veliko Voevodstvo vbmisto rečenoga Voevode Vljkca (P11: 46, 9)

dasmo – dasmo mu veliko Voevodstvo vymisto rečenoga Voevode Vlăkъca (46, 9)

dasmo – i dostoēnъemъ župe r[e]čenne *dasmo* imъ u baćinu (P23: 110, 16/17)

dasmo – i naše reč(e)no selo lisъcb *dasmo* vlastelom(ъ) i ôpkini grad(a) dubrovnika (P19: 87, 20)

dasmo – i ta sela zgora pisana sa vsimъ dostoēniemъ nihb *dasmo* nimъ u veki vêkomъ u plemenito (74, 15/16)

dasmo i *darovasmo* – *dasmo* i *darovasmo* u viki vikoma bezъ porečenъê kn[e]zu vlastelemъ (P23: 110, 13)

dasmo i *darovasmo* – i estъ vse sa vsimъ *dasmo* i *darovasmo* sa vsimi seli (P23: 110, 15)

dastъ – I dastъ jemu ôblastъ i razumъ (40, 2)

dastъ – I dastъ jemu ôblastъ i razumъ (P10: 40, 2)

dasъmo – i sada ôdъ danasъ naprêda *dasъmo* (54, 12)

dasъmo – i sada ôdъ danasъ naprêda *dasъmo* (P13: 54, 12)

dati – i dati nihb baćinъno i plemenito (54, 11)

dati – dokole u mene budu, dati imъ sъvѣtъ (P1: 16, 15)

dati – dokole u mene budu, dati imъ sъvѣtъ (P1: 16, 15)

dati – i dati svoju pravъ (54, 9)

dati – i dati svoju pravъ (P13: 54, 9)

dati – i dati nihb baćinъno i plemenito (P13: 54, 11)

dati – navêcue dare koe imъ ke g(ospo)d(i)nъ kralъ dati (P19: 85, 9)

davati – i nauk davati (P3: 19, 6)

davati – i r(e)čeni vlastele i poklisarie grada dubrovnika prîmiše i zavezaše se kralevstvu mi davati ôd(ъ) r[e]čenoga grada dubrovnika (P18: 79, 20)

davati – I rečeni vlastele i poklisarije grada dubrovnika primiše i zavezaše se *kral(e)vstvu mi davati* ôd(b) rečenago
grad(a) (61, 20/21)

davati – koim su dužnê **davati** kralestvu mi (70, 11)

davati – koim su dužnê **davati** kralestvu mi (P16: 70, 11)

davati – primiše i zavezaše se *kralevstvu mi davati* ôd(b) rečenoga grada dubrovnika i ôd(b) opjine srpski
dohodakъ (P22: 108, 15)

dohodiše – kada **dohodiše** poklisari dubrovačci u ime knezъ vitko gučetijъ (P9: 39, 2)

doide – i toô vidênjemъ · *doide* · Dubrovniku (P12: 49, 11)

doide – I tui **doide** kralstvu mi vlastelinъ i poklisarъ Slav(ъ)noga grada dubrovnika knezъ nikola gučetijъ (P20:
89, 10/11)

doidoše – komu se podoba kako **didoše** veličstvu kralestva mi ôd slavnoga grada dubrovnêka (P16: 68,
2/3)

doidu – a govore kъda **doidu** kъ mnê posli (P19: 85, 7)

donese – i namъ **donese** zapisъ (P15: 65, 6)

donihъ – i knezomъ **donihъ** krai i s knezomъ pavlomъ radinov[i]jemъ (P20: 89, 5)

došđdu – i **došđdu** mi zemlje pomorjskije (P10: 41, 8)

držati – držati (P1: 14, 6)

držati e – držati e (P1: 14, 11)

drži – do kole **drži** i gospoduje kraljevstvo mi ôvom'zi zemlôm(b) (P10: 42, 18)

držne – ako li kto **držne** i potvori slovo kraljevstva mi (P10: 42, 21)

držne – kto li **držne** i potvori sije slov(o) i ôbećanje (P10: 44, 32)

držne – tko li **držne** i potvorii slovo gospostva mi da *sju* v(b)se kletvi pale na nemъ (P20: 94, 44/45)

e – da vy e ôtvorena naša zemla (P5: 25, 8-9)

e – da vy e ôtvorena naša zemla (P5: str, 8-9)

e – da vy e ôtvorena naša zemla (str, 8-9)

e – e iskana pravina (P5: str, 12-13)

e – e iskana pravina (str, 12-13)

e – e r[e]čeno mii po milosti b[o]žiei kralj Stepan Őstoē (74, 11)

e – e r[e]čeno mii po milosti b[o]žiei kralj Stepan Őstoē (P17: 74, 11)

e – eće da e va svidinje vsakomju ere bi ričь i degъba meju kraljstvo mi i vlasteli dubrovčcimi za selo lisacъ (P20: 92, 18)

e – i eće da e va svidinje vsakomu komu e e podoba (P20: 89, 13)

e – i više r[e]čen'ni i natražje naše ēo e po muškomъ kolinu (P23: 110, 19)

ē – kako ē sde prepisano – (23, 31-32)

ē – kako ē sde prepisano – (P4: str, 31-32)

e – komu e iskana pravi na (18, 10-11)

e – komu e iskana pravi na (P2: 18, 11-10)

e – ôbъnaidosmo da imъ e vse suprotivъ b(o)gu i pravъdi (P20: 89, 8)

e – u koju emъ e zapisano vse primorje (P20: 92, 26)

e bila – da e naša kuja sъ dubrovnikomъ ed(b)na kuja do vêka kako e ed(b)na kuja **bila** s našimъ stricemъ: (P8: 37, 6)

e bilo – konaval's'komъ to ēo e naše bilo (P23: 110, 15)

e bilb – s vlasteli sъ dubrovčkimi u koiōi e vêrê **bilb**: (36, 3)

e bilb – s vlasteli sъ dubrovčkimi u koiōi e vêrê **bilb**: (P8: 36, 3)

e imalъ – i vьse zakone i povele i pisaniê koe **e imalъ** dubrovnikъ (P8: 38, 14)

e ôryteklo – i okolo kako **e ôryteklo** more do molunьta (P13: 54, 15)

e ôstalъ – co imь **e ôstalъ** dužanъ kral(ь) tvrьtka (P16: 70, 10)

e učinilъ – i povelju g(ospo)d(i)na kralja stefana tvrьtka koju **e učinilъ** (P14: 59, 16)

e učinilъ – i povelju gospodina krala tvrьtka koju **e učinilъ** Slavnomu gradu dubrovniku (P18: 79, 16)

e učiniô – koe imь **e učiniô** g(ospo)d(i)nъ kralъ rečeni g(ospo)d(i)nъ kralъ tvrьtko (P22: 107-108, 12/13)

e ukriipilъ – bl(a)godarismo b(og)a koe mu **e ukriipilъ** srьce na tomъ (P19: 86, 13)

e uzelъ – a co **e uzelъ** voevoda sanьdalъ i knezъ pavalъ radinov(i)jъ (P20: 93, 32/33)

e zapisalъ – reč(e)nago zapisuju i ukriipljuju kakot **e zapisalъ** g(ospo)d(i)nъ kralъ ôstoê (P19: 87, 19)

esmo – ôt(ь) zemle **esmo** i u zemlu – (38, 13)

esmo – ôt(ь) zemle **esmo** i u zemlu – (P8: 38, 13)

esmo prisegli – na sveto pismo hristova e/ ... / vole i s prava srca **esmo prisegli** našomъ vêromъ (P13: 57, 37)

estb – a ti rečeni lisacъ imotica i trьnovica **estb** ôd(ь) dostoênye i ôd(ь) kotara rečenoga (P20: 92, 21)

estb – dostoino **estb** u vsakomu vratiti (P13: 54, 8/9)

estb – i da **estb** vêčno i pametno siômъ povelomъ (P15: 65, 4)

estb – i dosloino **estb** u vsakomu vratiti (54, 8/9)

estb - i **estb** vse sa vsimъ dasmo i darovasmo sa vsimi seli (P23: 110, 15)

estb – kakono **estb** vrêdъno i pravo (54, 11/12) –

estb – kakono **estb** vrêdъno i pravo (P13: 54, 11/12)

estb – koi **estb** i danasъ božjomъ milostiju počteny (54, 7)

estb – koi **estb** i danasъ božьомъ milostiju počtenъ (P13: 54, 7)

estb – za slatkа lubavъ i srčanstvo koe **estb** meju nami (P23: 112, 25)

estb bilo – **estb** prvo nihъ bačino i plemenito bilo (P23: 110, 10/11)

estb bilb – e na capitati pri mori **estb bilb gradb stari dubrovnikb** (P13: 54, 4)

estb bilb – e na capitati pri mori **estb bilb gradb stari dubrovnikb** (54, 4)

estb učinilb – i vse ine povele i zapisaniē i svobodьcine zakone i uvetē pridbne i poslignee koe imъ **estb učinilb** i zapisalъ r[e]čeni kralb stepanb tvrtko (P18: 79, 17)

estb učinilb – koe **gradb dubrovnikb vazъda estb učinilb** (P13: 54, 9) –

esu – a **esu tei polače blizu ônei druge moe polače** (P23: 112, 27)

esu – **esu** dubrovniku s primorjemъ dani i zato ima biti vlastelъ i ôpjine dubrovč(b)kev (P20: 92, 24)

esu se rodili – ôdъ koihъ ludи staroga grada esu se rodili (54, 7/8)

esu se rodili – ôdъ koihъ ludи staroga grada esu se rodili (P13: 54, 7/8)

esu se zapisali – i pravo kako i ôni naamъ **esu se zapisali do dni i do vika** (P23: 110-112,

23/24)

gospodovali – i dolnu goru vъse sa vsimъ co smo i danb držali i **gospodovali** (P23: 110, 14)

gospodue i uživae – i s moiômъ brafiômъ s' kn[e]zomъ vl(b)kycemъ s knezomъ vl(b)komъ **gospodue i uživae** (P23: 109, 5/6)

gospoduje – do kole drži i **gospoduje kraljevstvo mi ôvom'zi zemlôm(b)** (P10: 42, 18)

govore – a **govore kъda doidu kъ mnê posli** (P19: 85, 7)

govore – a **govore dragoje kraljevstvu mi** (P12: 49, 13)

govore – u poveli koju imaju za primorje govore nimъ kraljstvo mi vaše tozi ni a **GOVORE kraljstvu mi vlastele dubrovč(b)ci** (P20: 92, 19)

govoriti – ako kto ime ё **govoriti** ili nasilovati gradu dubrovniku (P10: 42, 23)

hoće isъkati iči – къто hoće isъkati iči (23, 19-20)

hoće isъkati iči – къто hoće isъkati iči (P4: 23, 19-20)

hoču – _{n I} hoču да въсѣ se ё zde pisano (23, 24)

hoču – _{n I} hoču да въсѣ se ё zde pisano (P4: 23, 24)

hoču povelevati – i pače moimъ ljudi hoču povelevati da ne pridu. na vasъ. (P6: 31, 25)

hoču povelevati – i pače moimъ ljudi hoču povelevati da ne pridu. na vasъ. (31, 25)

hode – hode (P1: 14, 7)

hode – i kakomъ se e banъ kulin klelъ da hode vlasti (P3: 19, 3)

hodite – da si hodite svobodъно (P4: 22, 13)

hojemo – hojemo i lubimo da su vse kletvi i rote i proklectva pala s vrhu nasъ. (P23: 113, 47)

hojemo uzdržati – i nihъ poslidnimъ hojemo tvrdo i nepokolibimo i neporočno va viki vikoma uzdržati (P23: 113, 45)

hoke bit – vlastele dubrovč'ci hoke bit vidmo vssakomu (P19: 85, 7)

hoke krêvati – гьдѣ si къто hoke krêvati (P1: 14, 9)

hoke krêvati – hoke krêvati (P1: 14, 9)

hote – kъ mnê a mi hote harni biti (85, 4) –

hote biti – vsemu tomu hote harni biti i počtenyemъ (P23: , 11)

hote biti – vsemu tomu hote harni biti i počtenyemъ (P23: 110, 11)

hote ukrêpiti – i hote ukrêpiti pristolъ roditelъ moihs (41, 6) –

hotêsmo vratiti – hotêsmo nimъ vratiti (54, 11)

hotêsmo vratiti – hotêsmo _{nimb} vratiti (P13: 54, 11)

hotiše – hotiše _{da tolika lubavь harna bude} (P23: 112, 24/25)

hotiše – i hotiše bezpravъdeno da nimb pomete i potvorii a bezъ niednoga nihъ zloga uzroka (P20: 89, 10)

i hote ukrépiti – i hote ukrépiti _{přistolъ roditelъ moihi} (P10: 41, 6)

idohъ – I idohъ _{vъ srѣbъskiju zemlju želaje} (P10: 41, 6)

idû – i da si idû dûbrovčane po našei zemli (str, 9-10)

ima – kako Dubrovnêkъ · ima zakone · stare sъ svimi (P12: 49, 13)

ima biti – da estъ i da ima biti vlastelъ (P20: 92, 25)

ima biti – esu dubrovniku s primorъemъ dani i zato ima biti vlastelъ i ôrejine dubrovč(b)kev (P20: 92, 24)

imaju – u poveli koju imaju za primorъe govore nimb kraljstvo mi vaše tozi ni a govore kraljstvu mi vlastele dubrovč(b)ci (P20: 92, 19)

imaju – da si imaju tezi uvѣte (42, 16) –

imaju – da si imaju tezi uvѣte (P10: 42, 16)

imali smo – i naši stari i mi imamo i imali smo z gradomъ dubrovačcêmъ (P13: 54, 11)

imali smo – i naši stari i mi imamo i imali smo z gradomъ dubrovačcêmъ (54, 11)

imalъ – komu godi dubrovčaninu vola pokladb imalъ ôd(b) dubrovčanina (P20: 92, 28/29)

imamo – i naši stari i mi imamo i imali smo z gradomъ dubrovačcêmъ (54, 11)

imamo – naši stari i mi imamo i imali smo z gradomъ dubrovačcêmъ (P13: 54, 11)

imamъ – a ja sъ moimъ ljudi . koi imamъ . i sъ koi imamъ imeti (30, 18)

imamъ – a ja sъ moimъ ljudi . koi imamъ . i sъ koi imamъ imeti (P6: 30, 18)

imamъ – a ja sъ moimъ ljudi . koi imamъ . i sъ koi imamъ imeti (P6: 30, 18-30)

imamъ – a ja županъ radoslavъ. i moi ljudi. koi imamъ (30, 11/12)

imamъ – a ja županъ radoslavъ. i moi ljudi. koi **imamъ** (P6: 30, 11-12)

imamъ – gde **imamъ** silu imeti. (30, 13)

imamъ – gde **imamъ** silu imeti. (P6: 30, 13)

imamъ – po vъse moje z[e]mle. koje si **imamъ** (31, 29/30)

imamъ – po vъse moje z[e]mle. koje si **imamъ** (P6: 31, 29-30)

imavše – i prave prošne **imavše** svitъ i zgovorъ s privisokomъ gospoômъ kuêavomъ kralicomъ (P22: 107, 9)

imavše – i prílične i prave prošne **imavše** svêtъ i zgovorъ s prívísokom gospoîomъ bogomъ (79, 13)

imavše – i tozi čuvьše kralstvo mi **imavše** svitъ i cilъ zgovorъ z gospod(i)nomъ hercegomъ hrъvoemъ (P20: 92, 22)

imetи – gde imamъ silu **imetи**. (30, 13)

imetи – gde imamъ silu **imetи**. (P6: 30, 13)

imetи – i koi uč[e]nu **imetи**. da spasemo i strezêmo (30, 11/12)

imetи – i koi uč[e]nu **imetи**. da spasemo i strezêmo (P6: 30, 11/12)

imetи – kelnu sê večnyi mirъ i ljubê **imetи** sъ dubrovčanomъ (23, 30-31)

imetи – kelnu sê večnyi mirъ i ljubê **imetи** sъ dubrovčanomъ (P4: str, 30-31)

iskaše – sa vsakoju ljubaviju nasъ **iskaše** i krasno ôpralaše (P22: 106, 6/7)

iskaše i ôpraljaše – i tii rečeni poklisarie sa vsakoju ljubočju nasъ **iskaše i ôpraljaše** za uvite i za zakone i za svobodčine rečenago grada (P14: 59, 10/11)

iskaše i ôpralaše – i tii r[e]čeni poklisarie sa vsakoju ljubovju nasъ **iskaše** i krasno ôpralaše (P18: 78, 9)

isplatê – a dokle se **isplatê** tai dugъ (P16: 70, 13)

isplati – za stonъ da ôdъbiêju dotole dokoli se **isplati** v(ъ)sъ dugъ zgora rčen i (P16: 70, 12)

ispl nih  – i zapisahъ i ôbnovihihъ i bol(ъ)še **ispl nih ** v  vsaku svobodu i c stotu (P10: 41, 15)

ispralaе – i sv(e)topočivav saga g(ospo)d(i)na mi krala stifana ôstoe i na ihъ privihъ praroditelъ tvore pravdu

ispralaе pravila чine milosti (P22: 105, 4)

isprav(ъ)ljaje i *ispl njaje* – i vsa nedostat chnaja **isprav(ъ)ljaje** i **ispl njaje** v  zemljah(ъ) (P12: 49, 7)

ispravi – zato kraljevstvo mi zapisa i potv di i bol e **ispravi** vsake zakone (P10: 41, 12/13)

ispravlati – jako ôboja vladic stvija **ispravlati** mi pr v je (P10: 41, 4)

isъ /pravi/ - da se/ s(ъ) pravinomъ. **isъ /pravi/**. (P6: 31, 33/34)

izido e – I tu **izido e** pr dъ kraljev(ъ)stvo (P10: 41, 8/9)

izido e – I tui **izido e** pr dъ krlevstvo mi (P17: 74, 8)

izbdati – i nimъ **izbdati** u nihъ ruke i u oblastъ (P13: 55, 19)

izbpra[v]ljae – spod(o)bljenъ b h(ъ) c(a)гь(s)tvovati va zemljah' roditelъ na ih(ъ) tvore pravdu i
izbpra[v]ljae pravila чine milosti i zapisanie (P14: 59, 6)

je – da vy **je** ôtvorena (18, 9)

je – da vy **je** ôtvorena (P2: 18, 9)

je platil  – ako li bi tko ponesalъ ponosъ člov kъ g(ospo)d(i)na bana da **je platil ** (P9: 39, 5/6)

je platil  – ako li bi tko ponesalъ ponosъ člov kъ g(ospo)d(i)na bana da **je platil ** (P9: 39, 5/6)

je platil  – ako li bi tko ponesalъ ponosъ člov kъ g(ospo)d(i)na bana da **je platil ** (39, 5/6)

je pore i – a tko **je** sie pore i ili pr tvoriti ôt(ъ) nasъ (P7: 34, 20)

je pr tvoriti – a tko **je** sie pore i ili **pr tvoriti** ôt(ъ) nasъ (P7: 34, 20)

je pretvoriti – A tko je *sje* pretvoriti ali porej a ili /.../ (P11: 47, 19)

jes(i) rekъlъ – єо *jes(i)* namъ rїčju rekъlъ i ôbêtovalъ (86, 13)

jes(i) rekъlъ – єо *jes(i)* namъ rїčju rekъlъ i ôbêtovalъ (P19: 86, 13)

jestb – koi *jestb* megu dubrovъčki gradъ (31, 28/29)

jestb – koi *jestb* megu dubrovъčki gradъ (P6: 31, 28-29)

jestb – koi *jestb* megu grad(om)b dubrovъčki (31, 34)

jestb – koi *jestb* megu grad(om)b dubrovъčki (P6: 31, 34)

jestb bylb postavljenb – razvѣ na mѣsto gdѣ *jestb* bylb postavljenb u prъvihъ · ôbični trъgb (P12: 49, 14/15)

jestb bylb postavljenb – razvѣ na mѣsto gdѣ *jestb* bylb postavljenb u prъvihъ · ôbični trъgb (4914/15)

jestb imalb – ô uvѣtihъ i zakonêhъ i poveljahъ koje *jestb* imalb gradъ dubrovnik(b) (P10: 41, 14)

jestb imalb – ô uvѣtihъ i zakonêhъ i poveljahъ koje *jestb* imalb gradъ dubrovnik(b) (41, 14)

kelъnemo sê – kelъnemo sê (P4: 21, 8)

kelъnu sê – azъ borislavъ voisilikb. kelъnu sê večyнi mirъ (P4: str , 30)

kle – i kralevstvo mi přiseže i *kle* se zgora rčeni mi vlasteli (P16: 70, 18)

kle se – kle se knezû (P3: 19, 2)

klehъ sê – klehъ sê knezu (P4: 21, 7)

klehъ sê – klehъ sê knezu (P4: 21, 7)

kleše – Si su vlastelê he[!]mьski. ki se · kleše. (P6: 31, 35/36)

klъnemo – klъnemo se. sudcemy. i vse ôrjkine dubrovkê (29-30, 3-4)

klъnemo se – ki sù zdê podpisani · klъnemo se knezû dûdubrovčkomû (P5: str, 3-4)

kl̥nu se – kl̥nu se (P2: 18, 3)

koi su čuli – po starēhь pametarēhь dobrēhь ludēhь koi su čuli (P13: 54, 3)

kralevati – I k tomju spodoblenь bēhь kralevati (P20: 88-89, 4/5)

kralevati i praviti – i potomъ ѣе načehъ sa bogomъ kralevati i praviti pristо kralestva (P17: 71-74, 5/6)

kralevs(t)vovati – i azъ Stefanъ Ōstoē po milosti ego božastva kralъ Srъblemъ bosni i primoriju spodoblenь bēhь kralevs(t)vovati (P18: 78, 4/5)

kraljevati i pravit(i) – i potomъ načehъ sъ bogomъ kraljevati i pravit(i) pristolъ srъbъskije zemlje (P10: 41, 7/8)

kraseče se – timъže i skufetra crъska po vsoi vьselenoi utvрždaju se i kraseče se slavetъ b[o]ga vsedrъžitela (P22: 105, 2/3)

krъsTihъ se – va te bo krъsTihъ se (P17: 71, 1)

krъsTihъ se – va te bo krъsTihъ se (P17: 71, 1)

lubimo – hojemo i lubimo da su vse kletvi i rote i proklectva pala s vrhu nasъ (P23: 113, 47)

lubimo i primamo – i lubimo i milosrъdno primamo i primismo od(ъ) danasъ naprida do- koli svitъ Stoi vlastele i vsoju ôryjinu grada dubrov'nika (P20: 89, 12)

lubo – vola ini bošnaninъ lubo Kraljevstva bosansko komju godi dubrovčaninu dobit(a)kъ vola (P20: 93, 33)

m(a)laše se – ô pobivajučih te m(a)laše se (P12: 49, 2)

m(o)li se – bolše ѣе m(o)li se vi(a)d(al)cêm [m]ojemu (P12: 49, 3)

m(o)ljaše s(e) – za · ônêhь · m(o)ljaše s(e) pobivajučih(ъ) te (P12: 49, 3)

mine – mine (P1: 14, 10)

misle hotêe – i misle i hotêe da svêt(ъ) ne r(e)če da smo neharni dubrovniku (86, 15/16)

moge – kolikore moge (P1: 16, 17)

moge – kolikore moge (P1: 16, 17)

mogu dohoditi – i da mogu nihъ tъgovci slobodno *dohoditi* s tъzmi (67, 16)

mogu učiniti – kakono mogu učiniti ôdsъ svoga staroga vladanъê i države (55, 20/21)

mole – a mole kraljevstvo mi (P12: 49, 12)

mole – g(o)spoda bosnъška ôd [d]ubrov'nika mole slavu kr(a)l(e)v(ъ)stva da bude milosrdnyъ dubrovniku čьstъnim(ъ) dar(ъ)mi (P19: 85, 6/7)

mole – mole b(og)a da bude m(i)l(o)sgrъd(ъ)nъ dubrovniku gradu (P19: 86, 14)

mole i prose – g(o)spodê dubrovčkoi mole i prose da poš'ju poklisare ~ g(ospo)d(i)nu kralu (P19: 85, 8/9)

molju – i molju i zaprêcamъ jegože b(o)gъ izvoli po mnê (P10: 44, 34/35)

molu – po nasъ molu kako gospodina i brata sega pisaniê (P17: 75, 22)

moremo – i ne smete sie pisanье ni t(a)ko lubo ini g(ospo)d(i)nъ ni človêkъ gdê moremo mi sejî a mi više pisani (57, 40/41)

moremo – i ne smete sie pisanье ni t(a)ko lubo ini g(ospo)d(i)nъ ni človêkъ gdê moremo mi sejî a mi više pisani (57, 40/41)

nabêdi – nabêdi me prič(ъ)st(n)a i pogoh(ъ) u bos'nu prîsvâtlomu g(ospo)d(i)nu kralu ôstoi (P19: 85, 5)

načehъ – i potomъ načehъ sъ bogomъ kraljevati i praviti pristolъ srâbâskije zemlje (P10: 41, 7/8)

načehъ – i potomъ že načehъ sa bogomъ kralevati i praviti pristo kralestva (P17: 71-74, 5/6)

načehъ kraljevati – i potomъ načehъ sъ bogomъ kraljevati i praviti pristolъ srâbâskije zemlje (P10: 41, 7/8)

nagje – ili *nagje* nihъ nѣkoja čteta za ôpъ dohodъkъ (P10: 42, 25/26)

naidosmo – erъ su u kotarihъ rečenoga primorje naidosmo i ôbъnaidosmo ere rečeno selo lisacъ trъnovica (P20: 92, 23)

naidosmo i ôbъnaidosmo – cilo svrъšeno naidosmo i ôbъnaidosmo kako gradъ dubrov(ъ)nikъ (P20: 89, 6)

napravi – ôboi ôbъlubismo ere g(ospo)d(i)nъ herьsegъ tozi meju nami napravi (P20: 92, 30)

narekôhъ – i narekôhъ ime · jemu s(ve)ty Stefanъ (P12: 49, 10)

nasilovati – ako kro ime čo govoriti ili nasilovati gradu dubrovniku (P10: 42, 23)

naslêdovati – potom(ъ) že gospodu mojemu bogu spod[o]bljšu me naslêdovati pristolъ (P10: 41, 4)

navêcue – i navêcue dare koe imъ ke g(ospo)d(i)nъ kralъ dati (P19: 85, 9)

navêcuemо – do vêkъ vêkoma navêcuemо znanье (P13: 54, 2)

ne opravi – i ne opravi više rečenoga (P10: 42, 25)

ne bihu – ako ne bihu u poveli imenomъ pisane (P20: 92, 23)

ne bihu – i zaseôke imotica i trъnovicu ere ne bihu pisane imenemъ (P20: 92, 18/19)

ne bihъ. moglъ činiti /..../ vratiti – ako li ne bihъ. moglъ činiti /..../ vratiti. (30, 16/17)

ne bihъ. moglъ činiti vratiti – ako li ne bihъ. moglъ činiti /..../ vratiti. (P6: 30, 16/17)

ne bihъ. moglъ činiti vratiti – ako li ne bihъ. moglъ činiti /..../ vratiti. (P6: 30, 16/17)

ne bili – i ne bili vêgъni da ihъ mi têramo i imamo kako naše nepriêteli (55, 25)

ne biti – vola ne biti poslušni ali u koe lubo vrâme (55, 24) –

ne branila – nimъ ratъ ne branila krala bosan'skoga i ugar'skoga i cara turskoga (P23: 112, 37)

ne bude – i da im ne bude (P1: 4-16, 14)

ne bude – i ne bude sijazi zemlja u ôblas(tъ) kraljev(ъ)stva mi (P10: 42, 24/25)

ne bude – a inomu vlahu da ne bude izma (20, 9)

ne bude – a inomu vlahu da ne bude izma (P3: 20, 9)

ne bude – i ne isplъnena mu bude (18, 11)

ne bude – i ne isplъnena mu bude (P2: 18, 11)

ne činu – Iako vi ja pravînê ne činu to to ja krivъ (P4: 22, 17)

ne dadu – da ôd togai dohotka rčenoga namъ nêcare ne dadu razi da si se plajaju za duge (P16: 70, 13/14)

ne dadu – da ôd togai dohotka rčenoga namъ nêcare ne dadu razi da si se plajaju za duge (70, 13/14)

ne dai – I ca bogъ ne dai (P10: 42, 24)

ne damъ – da vasъ ne damъ (P4: 22, 17)

ne damъ – da vasъ ne damъ (22, 17)

ne došla – ali ôna v(ъ) vlastelina dubrovčka ne došla za niku potrîbu dubrovč(ъ)ku (P20: 93, 39)

ne došli – ako li knezъ vuk(a)сь i drugi vlastelinъ bosanъski rečeni sudъe ne došli na ôvomъzi roku (P20: 93, 38)

ne hoti potvoriti – ne hoti kraljevstvo mi · potvoriti · zakone stare (51, 16/17)

ne isъma – i inomu serblinu da ne isъma (P4: 23, 22)

ne izgube – i nêkô(i)o)mbъ nevîrômъ ne izgube ôni i nyh(ъ) dêr'ca i nyh(ъ) poslêdni (P10: 44, 34)

ne izgube – I nêkômъ/ nevîrômъ · ne izgube (P12: 51, 21)

ne ôbъvarovati – godê ne ôbъvarovati vlad(a)nija (P10: 42, 25)

ne plati – i ne plati *tъž[ъ]cb* (P10: 42, 25)

ne postavi – *g(o)lje g(ospo)di* · ne *postavi* *[i]mb grīha* (P12: 49, 2)

ne potvore – *dokoli gradъ Dubrovnikъ i vlastele Dubrovsci Sijega* · ne *potvore* (P12: 51, 21)

ne potvori – *kraljevstvo mi da sijega nikoliže* **ne potvori** (P10: 44, 33/34)

ne potvori s[e] – *prištolē kraljevstva mi da sijega* **ne potvori s[e]** (P10: 44, 35)

ne potvorite – *po nasъ molu kako gospodina i brata sega pisaniē* **ne potvorite** (P17: 75, 22)

ne pridemo – *a ni ja samъ županъ radoslavъ ni moi ljudi.* da **ne pridemo** (P6: 30, 23)

ne smete – i **ne smete** *sie pisanье ni t(a)ko lubo ini g(ospo)d(i)ny ni člověkъ gdê moremo mi sejí a mi više pisani* (P13: 57, 40/41)

ne učinu – *ako pra[vinovъ]* **ne učinu** *to ja krivъ* (P4: 23, 20)

ne uditi – i *vsemu nihъ* **ne uditi** *ni nihъ ôd(b)tisnuti pače imъ priēznovati s'r'dčeno i pravo* (P23: 110, 23)

ne ustane – *da na me* **ne ustane** *nikytorē* (P4: 23, 19)

ne vēdet – *se [e]go* **ne vēdet** *bo čtô [ô]tvorety* (P12: 49, 2)

ni čini – *a da sê nekoa krivina meju* **ni čini** (P4: 23, 22)

ni da sê podþperê – *ni da sê podþperê* (P4: 23, 24)

ni da se prodaje – *ni da se* *solb* · *prodaje* (P12: 49, 13)

ô(s)nova – *div'nêmъ utvrъžde(nie)mъ utvrъdi i vas'eleniju* **ô(s)nova** *zeml(b)u milosrъdi* (P20: 88, 1)

ôbarovati i branit/i/ - ôbarovati i branit/i/ /ž/upu i gradъ sokolъ (P13: 55, 27)

ôbeča – *za sije slovo i siju pravdu više upisanьnu* **ôbeča** *se kraljevstvo mi* (P10: 44, 31)

ôbeča se – *ki u sijezi se ôbečanje* **ôbeča se** *kraljevstvo* (P10: 42, 19)

ôbeča se – *Po sem[ъ] že slovu i potvrъždeniju kraljevstva mi* **ôbeča se** (P10: 42, 16)

ôbečava se – i **ôbečava se** *kraljevstvo mi* (P10: 42, 22)

ôbećavamo – I takozи se ôbećavamo (P10: 44, 29)

ôbećavamъ se – i zato mi knezъ pavađ sinъ svetopočivšago g(ospo)d(i)na i roditela mi g(ospo)d(i)na kneza radjina
éblaniјa ôbećavamъ se (P15: 67, 10-12)

ôbeđasmo – ôbeđasmo se našomъ vêromъ i kletvomъ (P13: 55, 18)

ôbeđavaju – ôbeđavaju se dubrovčane da ne brane ni zlo učine tomui človêku (P13: 55, 32)

ôbeđavamo – I ôće ôbeđavamo se opjini (P13: 55, 26)

obeđavamo – i oće se obeđavamo (P13: 55, 29)

ôbeđavamo – oće se ôbeđavamo opjini i vlastelemъ dubrovačkêmъ (P13: 55, 22)

ôbitov'ali – i počteno natražje naše čo godi smo u sjeću listu dali i zapisali i ôbitov'ali (P23: 113, 41)

Ôbitovali su – Ôbitovali imъ se su i zato za nih vêrno posluženie (P17: 74, 11)

ôbituemo – i ôće ôbituemo r[e]čen'nomu kn[e]zu (P23: 110, 21)

ôbituemo i zavezuemо – čo e po muškomъ kolinu kako krv podae ôbituemo i zavezuemо se
gradu (P23: 110, 20)

oblada – a è kûdâ oblada (P3: 19, 5)

obljubismo – vse toi ôbljubismo i pravimo da su dobre i prave granice (P19: 87, 21)

ôbnoviħb – i zapisahъ i ôbnoviħb i bol(ъ)še ispljenihъ vъ vsaku svobodu i čistotu (P10: 41, 15)

ôbratiti i podbbiti – i vsomъ našomъ silomъ ôbratiti ihъ i podbbiti podъ gospoc/tvo (P13: 55,
25/26)

ôbrête – ôbrête kraljevstvo mi vъ primori (P12: 49, 7/8)

obretosъmo – i ôbretosъmo bolarina kneza dubrovčkoga (P4: 21, 6)

ôbъlubismo – òboi ôbъlubismo ere g(ospo)d(i)nъ herćsegъ tozi meju nami napravi (P20: 92, 30)

ôbъnaidosmo – еъ su u kotarihъ rečenoga primorъê naidosmo i **ôbъnaidosmo** ere rečeno selo lisacъ trъnovica (P20: 92, 23)

ôbъnaidosmo – i vse tozi čisto i ôtvoreno **ôbъnaidosmo** (P20: 89, 10)

ôbъnaidosmo – **ôbъnaidosmo** da imъ e vse suprotivъ b(o)gu i pravъdi (P20: 89, 8)

ôbъvarovati – imamъ nihъ vlad(a)nije bljosti i **ôbъvarovati** ôd(b) guse ôt(b) radъbe ôdъ vsake zlobe i sile. (P10: 42, 22)

ôd(b)tisnuti – i vsemu nihъ ne uditi ni nihъ **ôd(b)tisnuti** pače imъ priěznavati s'r'dčeno i pravo (P23: 110, 23)

ôdъbiēju – za stonъ da **ôdъbiēju** dotole dokoli se isplati v(ъ)sъ dugъ zgora rčeněi (P16: 70, 12)

opralaše – sa vsakoju ljubaviju nasъ iskaše i krasno **opralaše** (P22: 106, 6/7)

opustê – i kada se onъ starigradъ rasu i **opustê** (P13: 54, 5)

ôsnova – svoju voljeju **ôsnova** za milosrđde (P14: 58, 2)

Ôsnova – Va načetakъ ôca vъ isyrunenje sina i svetoga duha iže va načetakъ nebesa divnimъ utvržd(b)eniemъ utvrdi i vaselenuju svoju **Ôsnova** zemљe srđde že m[i]l[o]sti snide s nebese na zemu člov[ê]kolubno (P22: 105, 1)

ôssnova – i Vъseleniju Svoju **ôssnova** za milosrđbe (P18. 78, 1/2)

ôsta – co imъ **ôsta** dužanъ bratъ kralestva mi bivši (P16: 69, 5)

ôstaju – a ôstali da **ôstaju** u viri (P11: 46, 14)

ostavismo – i **ostavismo** našu pečatъ (P15: 67, 26)

ôstavlјšu – po nihъ **ôstavlјšu** (P10: 41, 5)

ôt(b)lučeno i poznano – a co bude **ôt(b)lučeno** i **poznano** po ôvihъ četirihъ sudjehъ (P20: 93, 36)

ôtloživbše – bez nihъ zloga početiâ **ôtloživbše** co bi ne bilo na nevêru (P8: 38, 12)

pad(ь)še – i pad(ь)še člov(e)če suč(ь)stvo prêstuplenyemъ soboju ôb(o)živъ (P20: 88, 2)

padъšee – i padъšee človiče sučetvo pristuplenjemъ (P14: 58, 2)

padъšee – i padъšee čl[o]vâče sučestvo pristupleniemъ soboju ôboživъ (P18: 78, 2)

padъšee – i padъšee člov[ê]če suêvo pristuplenye soboju ôboživъ na nebesa vъzvede (P22: 105, 1/2)

padъšee – i padъšee člov[ê]če suêvo pristuplenye soboju ôboživъ na nebesa vъzvede (P22: 105, 1/2)

pečatismo – pečatismo našimi pečatmi visujimi (P23: 113, 55)

pisa – a pisa kralevstva mi diékъ vladijъ po zapovidi kralevstva m(oeg)a (P22: 108, 22)

pisa – a pisa po zapovedi kralevstva mi hrвvatinъ diékъ (P18: 82, 29)

pisa – a pisa po zapovedi kralevstva mi hrвvatinъ diékъ (P18: 82, 29)

pisa – a pisa. logofet(ь) vlade (P10: 45, 41)

pisa – a se · pisa dražeslavъ diékъ (P7: 35, 25/26)

pisa – a se · pisa dražeslavъ diékъ (P7: 35, 25/26)

pisa – a se pisa dražeslavъ diékъ (P8: 38, 12)

pisa – a se pisa dražeslavъ diékъ (P8: 38, 12)

pisa – a se pisa grubanacъ hlapъčijъ (P13: 57, 46)

pisa – pisa braênbъ diékъ (P9: 39, 7)

pisa – pisa braênbъ diékъ (P9: 39, 7)

PISA – PISA NOV(A)KЬ GOIČIN(I)JЬ DIÉKЬ G(OSPO)D(I)NA KRALA TVRЬTKA TVRЬTKOVIJA (P20: 94, 46)

pisa – pisa stipanъ dobrinovijъ (P16: 70, 17)

pisa – pisa stipanъ dobrinovijъ (P16: 70, 17)

Pisah – pisah siju knigu (P1: 16, 20)

pisahъ – a se pisahъ im(e)nemъ (P3: 19, 6)

Pisahъ – a se pisahъ im(e)nemъ (P3:19, 6)

pisahъ – pisahъ siju knigu (P1: 16, 20)

pisana – pisana na bišćи u podbgrady (P12: 51, 24)

pisana – pisana na bišćи u podbgrady (P12: 51, 24)

pisano – i na to više pisano kako da e tvrđdo i kripko (P22: 108, 20)

pisano – pisano na bēlihъ seličihъ u trbstivnici (P20: 94, 45)

Pisano – Pisano vь dvorі kral(ъ)vьstva mi (P11: 48, 20)

plađa – a da imъ se plađa ôvêmъ načenomъ da se plađaju vsako godiće po petъ satъ (= 500) per(ъ)rgъ ôd [d]ohodъka (P16: 70, 10/11)

plađaju – a da imъ se plađa ôvêmъ načenomъ da se plađaju vsako godiće po petъ satъ (= 500) per(ъ)rgъ ôd [d]ohodъka (P16: 70, 10/11)

plađamo – da imъ platimo i (da) plađamo dvê tisuji i petъ satъ i petъ desetъ (= 2 550) dukatъ (P16: 70, 9/10)

platiti hotismo – u vike nimb platiti hotismo (P23: 110, 11)

pobivajučih – ô pobivajučih te m(a)laše se (P12: 49, 2)

pobyvajučih(ъ) te – za · ônêhъ · m(o)laše s(e) pobyvajučih(ъ) te (P12: 49, 3)

podviže – u ôno vrême kъda se podviže name ugrъski kralъ (P7: 34, 6)

podbrišē – kako se zde podbrišē (P4: 21, 8)

pogibъše – i pogibъše ôvce domu izdraileva kъ istinomu pastiru (P18: 78, 3)

pogibъše – i pogibъše ôvce domu izdravleva ka istinomju (P20: 88, 2)

pogoh(ъ) – nabêdi me prič(ъ)st(n)a i **pogoh(ъ)** u bos'nu prîsvêtłomu g(ospo)d(i)nu kralu ôstoi (P19: 85, 5)

pohvalit – f Sie ubo · bl(a)goč(a)stnô I zêlô prijetno · i · dostolêpno · **pohvalit** (P12: 49, 1)

pohvaliti – Bl(a)gočâstivno i dostolêpno **pohvaliti** istin'noju (P10: 40, 1)

poide – doku **poide** u svoe mêsto (P2: 18, 13)

poidoše – i tada graène **poidoše** u tvrdo mêsto (P13: 54, 6/7)

poidu – da si svobodъno. pridu. stoju. i **poidu** /sp/aseno. (P6: 31, 30/31)

pojî – i paks slobodno **pojî** sa vsemi bez všake zabave sabludeni (P15: 67, 18/19)

pokazaše – koju **pokazaše** i v(ъ)segda ukazuju (P19: 85, 3/4)

pokazati – a pače i dêlom(ъ) **ljudbuvb** **pokazati** dubrov(ъ)niku i v'soi ôpkini smislivb i smotrivb v' moemъ srđci (P19: 85, 4/5)

pokazue – i čes(t)nu **ljudbuvb** koju **pokazue** dubrovnikv v' uzvišenie k(ra)l(e)v(ъ)stva (P19: 85, 10)

pokazuemo – A to dêlom(ъ) **pokazuemo** po vsêh(ъ) naših(ъ) listih(ъ) (P19: 87, 17)

pokazuju i čine – i k našemu gospočtvu i **pokazuju** i **čine** (P23: 110, 9)

pomenuh(ъ) – **pomenuh(ъ)** mu v' slavnoô uz(ъ)višenie kra(le)v(ъ)stva pričesnu službu (P19: 85, 6)

pomete i potvorii – i hotiše bezpravđeno da nim' **pomete** i **potvorii** a bez niednoga nih zloga uzroka (P20: 89, 10)

ponovismo – kako gospostvo mi sa vsimi edinosrđd(n)o **ponovismo** potvrđdismo i bole utvrđdismo i uviête ustanovitismo gradu dubrovniku i negovim' vlastelem' (P20: 89, 14)

porejî i potvoriti – koi se te **porejî** i **potvoriti** semu zapisanju (P13: 57, 45)

posêdoše – t[г]da gospoda raška i humska u tei dñi krivinom' **posêdoše** (P13: 54, 5/6)

poslahb – knezu i vastelem' i ôpjini dubrovačkoi da znat/e/ vastele er' k(ъ) vam' **poslahb** moga slugu (P21: 99, 2/3)

poslaše – i poslaše g(ospo)d(i)nu kralu vlasteli svoe poklisare (P19: 85, 9)

poslaše – zatô · poslaše kraljevstvu mi vlastelina (P12: 49, 11)

pošle – koê Ôryjina dubrovč(ъ)ka pošle (P20: 93, 35)

pošle – koga š nimb Kraljevstvo mi pošle i k nimb I š nimi zaed(ъ)no da budu sudje :v: (= 2) vlastel-inu dubrovč(ъ)ka (P20: 93, 34/35)

posliduje – i posliduje ži(vo)tiju ihb (P12: 49, 6)

posluži – ôpъdazi mi voevoda vlykcs vêrъno posluži (P7: 34, 7/8)

postavivše – s vlasteli kralevstva mi postavivše ruci na svetomъ evanjeliju na časnomъ krsi (P22: 108, 21)

potribova – kada g(ospo)db b(og)b potribova sega svâta voevodu Vlkъca (P11: 46, 7/8)

potvori – ako li kto drъzne i potvori slovo kraljevstva mi (P10: 42, 21)

potvori – kto li drъzne i potvori sije slov(o) i ôbećanîe (P10: 44, 32)

potvorii – tko li drъzne i potvorii slovo gospostva mi da sju v(b)se kletvi pale na nemb (P20: 94, 44/45)

potvrđeno i *ustanovljeno* – i kralevstvomъ i vsimъ rusagomъ bosan'scimъ naamъ potvrđeno i ustanovljeno (P23: 109, 4)

potvrđdi – i zapisanje zapisa i potvrđdi kraljevstvo mi pridb gradom(ъ) dubrovnikomъ (P10: 44, 36)

potvrđdi – zato kraljevstvo mi zapisa i potvrđdi i bolše ispravi vsake zakone (P10: 41, 12/13)

potvrđdihb – nб bol(b)še potvrđdihb (P12: 51, 17/18)

potvrđdili – naši roditelje i praroditelje i vse veljmožje bosanske potvrđdili (P20: 89, 9/10)

potvrđdiše – i vsemu više pisanomu pristaše i potvrđdiše (P13: 55, 32/33)

potvrđdismo – i potvrđdismo vêre s našomъ bratiomъ i s našimi priêteljmi (P8: 36, 3)

potvrđismo – i poveljanj za něh srbčanstvo **potvrđismo** im vse povelje reč(e)ne (P14: 59,

15/16)

potvrđismo – kako gospodstvo mi sa vsimi edinosrđ(n)o ponovismo **potvrđismo** i bole utvrđismo i uviite ustanovitismo gradu dubrovniku i negovim vlastelom (P20: 89, 14)

potvrđismo – p otvrđismo našom prisegom i našim pisanim (P8: 37, 10)

potvrđismo – po sih naših lětih i povelah za nih srbcanstvo **potvrđismo** im (P18: 79, 15)

potvrđismo – s nimi naš stric g(ospo)d(i)n bav stěpan ſoneizi vre **potvrđismo** mi (P8: 37, 4)

potvrđismo – srbčanstvo **potvrđismo** ih vse i všakoe povelinye i zapisanē rečene gospode srbske raške bosanske (P22: 107, 11)

potvrđismo – togazi **potvrđismo** mi g(ospo)d(i)n bav tvrđko. (P8: 38, 15/16)

potvrđju – i eće im **potvrđju** ônai Sela u primorji i zemu čo im se udrži u povelii bivšago krala ôstoe (P20: 89-92, 17/18)

potvrđjuemo – i oče ônakoe daemo i **potvrđjuemo** sela (P13: 54, 15)

potvrđjuemo – i **potvrđjuemo** i siom povelom zapisuemo u věk věkoma ôpjini (P13: 54, 12)

potvrđjuemo i **tvrdimo** – i zato sa vsimi edinosrđ[n]o **potvrđjuemo** i **tvrdimo** (P20: 92, 24)

potvrđuju i **tvrdju** – tako že i mi g(ospo)d(i)n kralv tvrđko tvrđkovij **potvrđuju** i **tvrdju** vse zakone (P20: 89, 15/16)

potvrždajuće – i sija bolše **potvrždajuće** prisegosmo prēdъ s(ve)tym E(van)g(e)lijem (P10: 44, 38)

povelismo – da su nim i nih poslidnim va viki i takoz povelismo (P20: 92, 27)

poznamo – poznamo va istinu po starēh pismēh (P13: 54, 3)

pravimo – vse toi ôbljubismo i **pravimo** da su dobre i prave granice (P19: 87, 21)

pravimo i povelivamo – i takozi **pravimo i povelivamo** (P20: 93, 31)

prêda – *judê skariôtskomu koi prêda* sina b(o)žiê na raspetie za (P7: 35, 24)

prêstuplju – *ako li sije prêstuplju* da me sypne b(og)ъ (P2: 18, 15)

pri ne izъma – da sê **pri** i da ne izъma (P4: 23, 18-19)

pride – a vašь človêkъ ki **pride** (P2: 18, 10)

pride – ake li **pride** tak člov(ê)kъ komu ne iskana pravina (P2: 18, 12)

pridoh – a **pridoh** si sъ moimi bolarimi (P4: 21, 4)

pridohъ – **pridohъ** si u dubrovnikъ (P4: 21, 3)

pridoše – i togda **pridoše** va slavni dvorъ kralevstva mi (P18: 78, 7)

pridoše – i togda **pridoše** va slavni dvorъ kralevstva mi u gradъ bobovacъ plemeniti mužje slavnoga grada dubrovnika (P22: 106, 5)

pridosmo – mi tvrъtko milostiju b(o)žiômъ banъ bosnъski **pridosmo** u našu kuju (P8: 36, 2)

pridu – da si svobodъno. **pridu.** stoju. i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31)

pridu – I da **pridu** u dubrovnikъ (P4: 23, 19)

priêmъ i sabludamъ – i da **priêmъ** gradu dubrovniku i da **sabludamъ** nihъ trъgovce (P15: 67, 13/14)

priêznovati – i vsemu nihъ ne uditi ni nihъ ôd(ъ)tisnui pače imъ **priêznovati** s'r'dčeno i pravo (P23: 110, 23)

prihodećemъ – koe po ôbičaju daete kralevstvu mi ô vsakomъ **prihodećemъ** (P21: 99, 5/6)

prihъ – i toboju **prihъ** božastvenuju blagoditъ (P17: 71, 2)

prihъ – i toboju **prihъ** božastvenuju blagoditъ (P17: 71, 2)

prilomi – I kъto sie prilomi (P4: str, 26)

primiše – i g(o)sp[o]da dubrovčka primiše za svѣtъ brat(a) svoego radiča (P19: 85, 9)

primiše – i rečeni vlastele i poklisarje grada dubrovnika primiše i zavezaše se (P22: 108, 15)

primiše – i vsa ôpjina grada dubrovnika primiše (P15: 65, 7)

primiše i zavezaše se – i r(e)čeni vlastele i poklisarie grada dubrovnika priMiše i zavezaše se kralevstvu mi davati ôd(ь) r[e]čenoga grada dubrovnika (P18: 9, 20)

primiše i zavezaše se – I rečeni vlastele i poklisarie grada dubrovnika priMiše i zavezaše se kral(e)vъstvu mi davati ôd(ь) rečenago grad(a) (P14: 61, 20/21)

primismo – i lubimo i milosrđno primamo i primismo ôd(ь) danasъ naprida do- koli svitъ Stoi vlastele i vsoju ôryžinu grada dubrov'nika (P20: 89, 12)

primismo – i po pisanihъ koe ôd(ь) nihъ primismo viditi eshъ (P23: 110, 9)

primismo – i zemle koe primismo ôd(ь) kralevstva bosan'skoga (P23: 109, 3)

prinesti – I želanoje Slovo prinesti (P12: 49, 1)

prinesti – želanoje slov(o) prinesti kъ svojemu bl(a)godêtelju vl(a)d(y)cê h(risto)su (P10: 40, 1)

prisegohъ – I na to više pisanno prisegohъ azъ reč(e)ni kral(ь) stefanъ dabiša (P14: 61, 22/23)

prisegohъ - u viki prisegohъ i zakl[e]h[ь] se azъ rečeni g(ospo)d(i)nъ kralъ stipanъ (P22: 108, 20/21)

prisegohъ i kleh[ь] – prisegohъ i kleh[ь] se Azъ r[e]čeni kralъ Stepanъ Ôstoê (P18: 79, 22)

prisegosmo – b(o)gu ugodiv(ь)še i va d(u)še naše Sa izbranimi vlasteli i veljmožami rusaga bosan(ь)skoga rotismo se i prisegosmo (P20: 93, 41)

prisegôsmo – i sija bolše potvrđdajuće prisegôsmo prêdъ s(ve)tymъ E(van)g(e)lijemъ (P10: 44, 38)

prisegosmo – I takozi se ôbećasmo i prisegosmo vъ vsa više upisana. (P10: 45, 41)

prisegosmo – *prisegosmo* na mojehъ i na sv(e)tomъ evanjeli (P8: 37, 5)

prisegu – stvoriti da naglavitи ludie i boli ôdъ župa *prisegu* nihъ vêromъ i dušomъ i kletvomъ (P13: 55, 22/23)

priseliv se – tere pošalъ vola *priseliv se* stat[ъ] u konavaljsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30)

prisezaju – *prisezaju* (P1: 14, 12)

priseže – i kralevstvo mi *priseže* i kle se zgora rčeni mi vlasteli (P16: 70, 18)

priseže i roti – i krale(vъ)stvo mi *priseže* i roti se s vr̄hu pisanimi našimi Vlasteli (P17: 75, 20)

pristaše – i vsemu više pisanomu *pristaše* i potvrđiše (P13: 55, 32/33)

pristavъ – a ôt(ъ) vladaniê *pristavъ* dragosъ šančitijъ (P7: 34, 19/21)

pristavъ – tomu *pristavъ* knezъ bogdanъ bêlhanijъ ôt(ъ) dvora (P7: 34, 19)

pristoëše – koemu gradu *pristoëše* župa konavaoska (P13: 54, 5)

pristoi – i kotarii êo nimъ rečenimъ *pristoi* (P20: 92, 25)

pristupimo – ako li sъb *pristupimo*. da ni b(og)ъ sъryne. (P6: 31, 42)

prišbđu – i tu *prišbđu* mi pridъ slavni i dobronaročiti gradъ dubrovnik(ъ) (P10: 41, 8)

privrbže – do koga imъ mirъ *privrbže* ôstoê bivši kralъ (P20: 89, 13)

Prizovite – i vamъ ôvъ listъ budi za espeditoriju *prizovite* gôsti ludî da budu vamъ svidoci (P21: 99, 7/8)

prizvahъ – I togda *prizvahъ* na pom(o)êo g(ospo)da b(o)ga (P12: 49, 8)

procisti – *procisti* mi ôt(ъ)rasli b(o)gosadnêi vъ rodê mojemъ (P10: 40, 3)

prose – i *prose* · da tuzi · u tômъ · mêsti · u gradu i podъ ônêmъ · gradomъ /.../ postavi · kraljevstvo mi slanice (P12: 49, 12/13)

prosiše i moliše – i meju inimi rabotami slatko *prosiše i moliše* (P16: 68, 4)

prostismo – i ednosrđ(n)o *prostismo* i blagoslovismo (P20: 93, 31)

prostriše i pokazaše – i vse ôpjine grada dubrovnika koju vazda mnogomilosrdno i bezъ mire u vsakoemъ

počtenju prostriše i pokazaše (P23: 110, 8)

priđenjuju – i isplňajuću kraljevstvu mi priđenjuju ljubđu(b) (P10: 41, 14)

priidoše – I po sihъ vsehъ više sъvrtšenyh(b) priidoše vse počteni vlastele dubrov[a]čci (P10: 44, 37)

r[e]čen'nu – i paki erь ôbnahodimo za doli r[e]čen'nu župpu (P23: 110, 10)

razgledavše – i takoe razgledavše povelēi i lěstove i kletvi g(ospo)d(i)na krala tvrtyka (P16: 69, 6)

razumēti – jestvstvi i razumēti i tvoriti sudъ i pravdu (P10: 40, 2/3)

razumivše – i kralevstvo mi slišavše i razumivše nihъ podobne i razumne i prilične (P22: 107, 9)

razumivše – i kralevstvo mi slišavše i razumivše nihъ podobne i razumne i prilične (P22: 107, 9)

re dai – b(ož)e re ti dai zdravie (20, 9) –

re dai – B(ož)e re ti dai zdravie (P3: 20, 9)

reč(e)na – takozi i ôvazi tr̄i sela reč(e)na (P20: 92, 26)

rečenihъ – ili po vejemy dělu ôt(b) četirehъ sudbē rečenihъ (P20: 93, 36)

rečenimъ – i kotarii co nimъ rečenimъ pristoi (P20: 92, 25)

rekôhъ – i vyše rekôhъ (P12: 49, 9)

rotismo se – b(o)gu ugodiv(b)še i va d(u)še naše Sa izbranimi vlasteli i velъmožami rusaga bosan(b)skoga

rotismo se i prisegosmo (P20: 93, 41)

rotismo se – rotismo se i zaklesmo na častnomъ i životvorečemъ krsti (P23: 113, 42)

s /û/ hodili – tako kako s /û/ u bana kūlina hodili (19, 4)

s /û/ hodili – tako kako s /û/ u bana kūlina hodili (P3: 19, 4)

s(a)mъ se klelъ – takomъ s(a)mъ se kletviju klelъ (19, 3)

s(a)mъ se klelъ – takomъ s(a)mъ se kletviju klelъ (P3: 19, 3)

samъ – *da samъ dubrovniku prietelъ viranъ* (67, 13)

samъ – *da samъ dubrovniku prietelъ viranъ* (P15: 67, 13)

sastalena – *timъze vasa odь nebiziâ vь bitье sastalena biše timъze* (P22: 105, 2)

sastoêti – *i tako sastoêti mi se kral(e)vьstvu va miri* (P14: 59, 7)

sastoêti – *i tako sastoêti mi se kralevstvu va miri i slavi* (P18: 78, 7)

sastoêti – *i tako sastoêti mi se kralevstvu va miri i slavi* (P22: 106, 5)

sastoêti – *i tako sastoêti mi se kralevstvu va miri i slavi* (P22: 106, 5)

se e klelъ – *kakomъ se e banъ kûlin klelъ da hode vlasti* (19, 3)

se e klelъ – *kakomъ se e banъ kûlin klelъ da hode vlasti* (P3: 19, 3)

se imenue – *do sela koe se imenue dlyzhi* (P19: 86, 12)

sê isypravi – *da ta krivina sê sъ pravnovъ isypravi* (P4: 23, 22-23)

se izrodilo – *tada mi i vidivъše da se ni njegovo sime izrodilo* (P11: 46, 8)

se kleše – *[vъ]si sû hlymlane · koi se kleše* (P5)

sê ne reši – *da sê ne reši* (P4: 23, 24)

se ôbeçasco – *I takozи se ôbeçasco i prisegosmo vь vsa više upisana.* (P10: 45, 41)

se ôbeteuje – *I ječe se ôbeteuje kraljevьstvo mi* (P10: 42, 22/23)

se ôbrite – *tko li se ôbrite se potvor'ivъ* (P20: 93, 32)

se plajaju – *da od togai dohotka rchenoga namъ nêcare ne dadu razi da si se plajaju za duge* (P16: 70,

13/14)

se podoba – *i zato da e vidomo vsakomu komu se podoba kako ed'nosrьd[n]o* (P20: 89, 11/12)

se potvor'ivъ – *tko li se ôbrite se potvor'ivъ* (P20: 93, 32)

se rasu – *i kada se onъ stari gradъ rasu i opuslê* (P13: 54, 5)

sē raz̄bratitē – Iako sē raz̄bratitē sъ kralēmь rašьki (P4: 22, 17)

se udr̄bži – kako se v(ъ)se ôstalo primorje udr̄bži u poveli bivšago krala ôstoe (P20: 92, 26)

se udr̄bži – ônakozi kako imъ se udr̄bži u povelahъ g(ospo)d(i)na krala tvrтka i g(ospo)d(i)na krala dabiše (P20: 89, 16/17)

si hodite – тûdâ si hodite (P3: 19, 5)

sju bila – i vsakoe rane i ubъenъe i zle rîci i hotinъe zla koê sju bila meju bosanъcimi ludъmi (P20: 92, 30)

sju imali – i prîeteli kako ihъ sju imali prъvi naši do [o]nogaizi d(ъ)ne (P20: 89, 13)

sju imali – kako sju imali sъ gospodomъ bosanъskomъ rašьkomъ srъpskomъ (P20: 89, 16)

sju imali – kako sju imali sъ gospodomъ bosanъskomъ rašьkomъ srъpskomъ (P20: 89, 16)

sju pale – tko li drъzne i potvorî slovo gospostva mi da sju v(ъ)se kletvi pale na nemъ (P20: 94, 44/45)

slavetiň – i skipetriê car(ъ)skaê po vsoi vaselenoi utvrъzdajutъ se i krae e se slavetiň (P20: 88, 3)

slavetъ – i krase e se slavetъ b(o)ga vsedrъžitelja (P14: 59, 5)

slavetъ – i krase e se slavetъ b(o)ga vsedrъžitelja (P14: 59, 5)

slavetъ – i krase e se slavetъ boga vsedrъžitela (P11: 46, 4)

slavetъ – timъze i skufetra crъska po vsoi vьselenoi utvrъzdaju se i krase e se slavetъ b[o]ga vsedrъžitela (P22: 105, 2/3)

slišavъ – kako srъčane prijateli I azъ radičъ toi slišavъ ôt kr(a)l(e)v(ъ)stva (P19: 85, 8)

slišavъše – i kralevъstvo mi slišavъše i razumivъše nihъ podobne i razumne i prili ne (P22: 107, 9)

slišavъše – i kralevъstvo mi slišavъše i razumivъše nihъ podobne i razumne i prili ne (P22: 107, 9)

slobodni – i vsoi ôpjini va viki vika da su volni i slobodni (P23: 110, 17)

sluči – i sluči se n koje vrime (P10: 42, 24)

slušaju – i po vsihъ koi nasъ slušaju sto ti koliko imъ bude lupko (P15: 67, 17/18)

smiti bude uspomenuti – da nitko ne usmože ni smiti bude uspomenuti ni iskati krъvi ni [i]ne ôsvete ni vražde (P20: 93, 31/32)

smo dali – i počteno natražje naše êo godi smo u sъemъ listu dali i zapisali i ôbitov'ali (P23: 113, 41)

smo držali – i dolnu goru vъse sa vsimъ êo smo i danъ držali i gospodovali (P23: 110, 14)

smo imali – i našihъ prъvihъ koju smo imali ôt(в) prъva (41, 12)

smo imali – i našihъ prъvihъ koju smo imali ôt(в) prъva (P10: 41, 12)

smo izrekli – ône kletvi koje smo ôboi my izrekli prêdъ s(ve)tymъ e(van)g(e)lijemъ (P10: 44, 33)

smo potrdili – povelê koju smo potrdili i našemi pečati [pe]čatili (P14: 57, 46)

smъ – de ja smъ radъ pravdu učine (23, 20)

smъ – de ja smъ radъ pravdu učine (P4: 23, 20)

smъ seda – de ja smъ u svoju z[e]mlu seda (23, 19)

smъ seda – de ja smъ u svoju z[e]mlu seda (P4: 23, 19)

snide – milosti snide s nebese na zemlju člov(i)koljubno (P14: 58, 2)

snide – Va načetakъ ôca vъ isъруненje sina i svetoga duha iže va načetakъ nebesa divnimъ utvrъžd(в)eniemy utvrъdi i vaselenuju svojeju ôsnova zemlъ srъde že m[i][o]sti snide s nebese na zemlu člov[ê]kolubno (P22: 105, 1)

snide – že milosti snide s nebesъ na zemljу čl(ovê)koljubno (P18: 78, 2)

spasemo i strezêmo – i koi uč[e]nu imeti da spasemo i strezêmo (P6: 30, 11-12)

spod[o]bi – i spod[o]bi me sugubimъ vêncem(в) (P10: 40, 3)

spod[o]bljšu – potom(в) že gospodu mojemу bogu spod[o]bljšu me naslêdovati pristolъ (P10: 41, 4)

spodoblenъ – I k tomju spodoblenъ bêhъ kralevati (P20: 88-89, 4/5)

spodoblenъ – takože že i azъ stêpanъ po milosti božastva kralъ srblemъ bosnii i primoriju spodoblenъ bihъ kralevstvue va zemlahъ (P22: 105, 3)

stat[ь] – tere pošalb vola priseliv se *stat[ь]* u konavaljsku župu ali u vitalinu (P13: 55, 30)

ste dali – erb mi *ste dali* r[e]čeni dohodakъ (P21: 99, 8/9)

stoēti – i po vsihъ koi nasъ slušaju *stoēti* koliko imъ bude lupko (P15: 67, 17/18)

stoi – dokole. vašь grad(ъc)ъ dubrovnikъ. *stoi*. (P6: 30, 10-11)

stoi – dokole i c(ar)ъ *stoi* u kletvuu (P6: 30, 21)

Stoi – i lubimo i milosrđno primamo i primismo ôd(ь) danasъ naprida do- koli svitъ *Stoi* vlastele i vsoju ôrježinu grada dubrovnika (P20: 89, 12)

stoi – kako *stoi* šь nimъ. gradъ. dubrovčki. (P6: 30, 20)

Stoi – ni u edno vrime dokoli *Stoi* svitъ (P20: 93, 32)

stoju – da si svobodъno. pridu. *stoju.* i poidu /sp/aseno. (P6: 31, 30/31)

stoju – da vi *stoju* u večnji i tverđdi mirъ (P4: 21, 12)

stoju – da vi *stoju* u večnji i tverđdi mirъ (P4: 21, 12)

stv[о]ri – kako *stv[о]ri* mil(o)stъ g(ospo)d(i)nъ tvržko mil(o)stiju b(o)žiomъ banъ bosanski (P9: 39, 1)

stvori – da sie pismo i zapisaniê koe *stvori* kraljestvo mi našimъ srđanimъ priêtelemъ (P17: 75, 20/21)

stvori – i kвda *stvori* siju milostъ kraljevstvo mi tuzi bihu kraljevstva mi vlastele (P17: 74, 18)

stvori – i s vlasteli i s velikomožami kraljevstva mi *stvori* milostъ kraljevst(v)o mi (P22: 107, 10)

stvori – *stvori* milostъ kraljevstvo mi r[e]čenomu gradu dubrovniku i vlastelomъ (P18: 79, 14)

stvorihъ – g(ospo)d(i)nъ *stvorihъ* milostъ svoju gospodâsku (P7: 34, 4)

stvorismo - (ь)se toi razgledavše i vidivъše *stvorismo* svitъ s kraljevstva mi (P16: 69, 7/8)

stvorismo – i *stvorismo* imъ milostъ (P16: 70, 9)

sû – ki *Sû* zdê podpisani · kљnemo se knezû dûdubrovčkomû (str, 3-4)

sû – ki sû zdê podpisi se knezâ dûdubrovâčkomâ (P5: 25, 3-4)

su – koim su dužnê davati kralestvu mi (70, 11) –

su – koim su dužnê davati kralestvu mi (P16: 70, 11)

su – koim su dužnî našim prvim i nam (P16: 70, 12) –

su bili – kako si su bili. u starih d(a)nih. (31, 31/32)

su bili – kako si su bili. u starih d(a)nih. (P6: 31, 31/32)

su davali – k(a)ko su ga davali našim prvim (70, 14)

su davali – k(a)ko su ga davali našim prvim (70, 14)

su davali – k(a)ko su ga davali našim prvim (P16: 70, 14)

su davali – koi su davali g'ospode srâbâskoi (P10: 42, 17)

su davali – po zakonu i uvetu kako su davali našemu bratu Sv(e)topočivâšemu (P18: 79, 21)

su davali – po zakonu i uvitu kako su davali našemu bratu sv(e)topočivâšemu g(ospo)d(i)nu kralju stefanu tvrâtku (P14: 61, 22)

su davali – po zakonu i uvitu kako su davali rečenomu g(ospo)d(i)nu roditel mi (P22: 108, 16)

su gospodovala – i vsa ina gospoda ka su gospodovala (P22: 108, 13)

su gospodovala – vsa (i)nna gospoda ko su gospodovala (P18: 79, 18)

su gospodovali – i noi prvno bivšoi gospodi koi su do mene gospodovali (P22: 108, 17)

su imali – i poveljah koje su imali s praroditeli (41, 9)

su imali – co su imali s gospodom raškôm (P12: 51, 17)

su imali – i koi su zakon imali s našim s(b)t(b)ricem s g(ospo)d(i)nom z banom stêpanom, (37, 8/9)

su imali – i poveljah koje su imali s praroditeli (P10: 41, 9)

su imali – i za Vsake uvête i zakone i za svobodъćine r[e]čenoga grada dubroVnika koe su imali u povelahъ
(P18: 78, 10)

su imali – i za vsakoe uvite i zakone za slobodъćine rečenoga grada dubrovnika koe su imali u povelahъ (P22: 106, 7)

su imali – kako su i moi starê imali (18, 8)

su imali – kako su i moi starê imali (P2: 18, 8)

su imali – kako su imali · ôtъ prъva · zakone (P12: 51, 18)

sû imali – kako sû imali i naši starêši (P5: 25, 7-8)

su imali – koe su imali u poveljahъ s roditelê i praroditelê našimi z gospodomъ srъbъskomъ raškomъ i bosanъskomъ (P14: 59, 11)

su imali – koi su zakonъ imali s našimъ s(b)t(b)ricemъ sъ g(ospo)d(i)nomъ z banomъ stêpanomъ, (P8: 37, 8/9)

su imali – povelje i trъgovъčъke svobode koje su imali z gospodomъ bosnъskom(b) (P10: 41, 13)

su imeli – co su imeli · dubrovčane (49, 15)

su imeli – co su imeli · dubrovčane (P12: 49, 15)

su pala – hojemo i lubimo da su vse kletvi i rote i proklectva pala s vrhu nasъ (P23: 113, 47)

su pale – da su vse kletvi na nemъ pale (P14: 61, 28)

su pisani – i s(ve)ta b(ogorodi)ca i vъsi s(ve)ti ki su zde pisani (P4: 23, 27)

su postali – koj su vazda postali meju kralestvomъ mi (P16: 69, 7)

su primali – i razlike pŕcene dare koe su primali (P19: 85, 6)

su učinena – koe su u ūvui nepravednu ratb učinena (P20: 92, 30)

su učinili – i zapise koe **su učinili** i zapisali gospoda prъva bosanjska raščka i srъrjska gradu dubrovniku

(P20: 89, 9)

su volni – i vsoi ôpjini va viki vika *da su volni* i slobodni (P23: 110, 17)

sudi – kolъ neôbъhitimi sutъ **sudi** ego (P11: 46, 2)

sudu – *I ja da imъ sudu* pravi sudъ (P4: 22, 16)

svitovavъše – svitovavъše s kraljevstva mi vlasteli (P11: 46, 8)

svrbъše – i pakъ kako g(ospo)d(i)nъ kralъ **SVRЬШЕ** dêlom(ъ) dubrov(ъ)niku (P19: 86, 13)

šbdьšu – i tamo **šbdьšu** mi (P10: 41, 6)

Sbgriši – da imъ se za to ne ôd(ъ)nimu nego da plaža ônъ koi **Sbgriši** (P11: 46, 13)

Sbtvori – *jegože Sbtvori* vъ pr(i)č(i)sny ôbrazъ svojego b(o)ž(ъ)stva (P10: 40, 2)

Sbtvori – Thakožde **Sbtvori** milostъ kral(e)vstvo mi (P11: 46, 7)

Sbtvorihb – i s t[о]go počtenimi vlasteli **Sbtvorihb** m(i)l(o)stъ kraljev(ъ)stva mi (P10: 41, 15)

Sbtvorismo – I više toga **Sbtvorismo** mu milostъ (P11: 46, 9/10)

Sbvrbъši – posluč(ъ)stvo va dêlo **Sbvrbъši** êkože izъ volê Thimъ že (P11: 46, 3/4)

Sbvrbъši – Volja kraljev(ъ)stvo mi ne **Sbvrbъši** (P10: 42, 25)

Sbvrbъši se – i sije **Sbvrbъši se** (P10: 45, 41)

Sbz dahъ – i vъ ime · *jego Sbz dahъ* · gradъ · na reč(e)nnôm(ъ) mѣsti (P12: 49, 9)

têramo i imamo – i ne bili vêrgni *da ihъ mi têramo i imamo* kako naše nepriêtelj (P13: 55, 25)

tvore – i sv(e)topočivavъšaga g(ospo)d(i)na mi krala stifana ôstoe i našihъ privihъ praroditelj **tvore** pravdu ispralaе pravila čine milosti (P22: 105, 4)

tvore – pače dêlomъ **tvore** g(o)spoda dubrovčka (P19: 85, 4)

tvore – spod(o)bljenъ біh(ъ) c(a)rъ(s)tvovati va zemljah' roditelъ i praroditelъ naših(ъ) **tvore** pravdu i izb[ra]v[ll]jae

pravila čine milosti i zapisaniê (P14: 59, 6)

tvore – tvore imъ milosti i zapisaniê (P11: 46, 6)

tvore – va zemlahъ roditelъ i praroditelъ našihъ **tvore** pravdu i ispralae pravila čine milosti (P18: 78, 5/6)

tvoriti – jesťstvi i razumѣti i **tvoriti** sudъ i pravdu (P10: 40, 2/3)

tvrđimo – I meni da stvorimo i svršimo i **tvrđimo** u vse pisano u sioi poveli (P13: 57, 39)

uč(i)ni – i da uč(i)ni pravinu (P2: 18, 11)

učine – de ja smъ radъ pravdu učine (P4: 23, 20)

učini – a da se nêkoê krivina meju nami učini (P5: 25, 17)

učinihъ – A ê g(ospo)d(i)nъ kralъ učinihъ (P20: 92, 27)

učinilъ i pobilъ – zli učinilъ i velike kletvi pobilъ (P20: 89, 8/9)

učiniše i pokazaše – lubavъ i priêzanъ koju učiniše i pokazaše u takovo vrime naše (P23: 110, 10)

učiniti – i pravimy nimъ veliku zlobu i ĉetu učiniti poveli (P20: 89, 8)

učiniti i stvoriti i gospodovati – da su voljni vlastele i opjina dubrovačka učiniti i stvoriti i gospodovati gradъ i župu (P13: 55, 20/21)

ugodiv(b)še – b(o)gu ugodiv(b)še i va d(u)še naše Sa izbranimi vlasteli i velmožami rusaga bosan(ъ)skoga rotismo se i prisegosmo (P20: 93, 41)

ugodivšihъ – ôd(ъ) vika s(ve)rihъ b(o)gu ugodivšihъ (P23: 113, 44)

ugodivbše – /i/ v[ъ] v[ъ]si s(ve)ti ugodivbše b(og)u ôdъ vêka. (P6: 30, 7)

ugodivbši – i zъ banimi b(o)žimi i v s emi : b(o)gu: ugodivbši mi u si v k  i u pridu i amin  (P7: 35, 23)

ugodivbshb – i ôda vsihъ b[o]gu ugodivbshb ôd(ъ) v ka da[ž]e e (P17: 75, 24)

ukazuju – koju pokazaše i v(ъ)segda *ukazuju* (P19: 85, 3/4)

ukriпiti – želaje padšaja sa vъzdvignuti i razoršaja se *ukriпiti* (P10: 41, 8)

umoli se – umoli se kraljevstvo mi · po dragôju (P12: 51, 18)

unidemo – ôт(ъ) zemle esmo i u zemlu ←*unidemo* (P8: 38, 13-14)

upibše – koi izliha *upibše* propni: propni krъv na nemъ i na čedēhъ ego (P7: 35, 25)

upisa – a *upisa* diékъ radosavъ milosalijъ (P15: 67, 27)

upisa – a *upisa* g(o)sp(od)cva mi logothetъ mileta popovikъ. (P19: 87, 26)

upisa se – A *upisa se* siê m(i)l(o)stъ kъda bismo u dubrovniци s više reč(e)nimi našim(i) vlastel(ъ)mi (P19: 87, 25)

upisah(ъ) – ves(e)lo i mnogo v'sesrъdno *upisah(ъ)* (P19: 85, 8)

upomenuše – I *upomenuše* kraljev(ъ)stvu mi ô(dъ) svoihъ zakonêhъ (P10: 41, 9)

ushotêše potvrьditi – I sizi vlastele *ushotêše potvrьditi* (P10: 41, 11)

ushotêše potvrьditi – I sizi vlastele *ushotêše potvrьditi* (P10: 41, 11)

ushotêše potvrьditi – I sizi vlastele *ushotêše potvrьditi* (P10: 41, 11)

uslišasmo – u dobrihъ dêlihъ *uslišasmo* prišnu poklisarevъ dubročscihihъ (P16: 70, 9)

uspomenuše – I potomъ *uspomenuše* mi kraljev(ъ)stvu (P10: 41, 13)

uspomenuše – i *uspomenuše* kralestvu mi ôdъ r[e]čenihъ Vlastelъ (P17: 74, 10)

ustanovite – da imъ se u ôvoizi poveli upišu potvrьde i *ustanovite* na vičnu pametъ (P20: 92, 27)

ustanovitili – kako da bismo imъ i mi po ôbičaju rečene gospode nimbъ potvrьdili i *ustanovitili* kripko (P22: 106, 8)

ustanovitismo – kako gospostvo mi sa vsimi edinosrъd(n)o ponovismo potvrьdismo i bole utvrьdismo i uviïte
ustanovitismo gradu dubrovniku i negovimъ vlastelemъ (P20: 89, 14)

utvrđdi – div'nêmъ utvrđde(nie)mъ **utvrđdi** i vas'elenjuu ô(s)nova zeml(y)u milosrđdi (P20: 88, 1)

utvrđdi – Va načetakъ nebesa divnimъ utvrđdeniemъ **utvrđdi** (P18: 78, 1)

utvrđdi – Va načetakъ ôca въ isyripenje sina i svetoga duha iže va načetakъ nebesa divnimъ utvrđd(y)eniemъ **utvrđdi** i vaselenuu svoeju ôsnova zemlъ srđde že m[i]ll[o]sti snide s nebese na zemu člov[é]kolubno (P22: 105, 1)

utvrđdismo – kako gospstvo mi sa vsimi edinosrđ(n)o ponovismo potvrđdismo i bole **utvrđdismo** i uviite ustanovitismo gradu dubrovniku i negovimъ vlastelemъ (P20: 89, 14)

utvrđdaju se – timžе i skufetra cr̄ska po vsoi vyselenoi **utvrđdaju se** i kraseće se slavetъ b[o]ga vsedržitela (P22: 105, 2/3)

utvrđdajut(y) se – Thimъ že i kčftri [?!] c(a)r̄sci po vsei vaselennoi **utvrđdajut(y) se** (P14: 58, 4)

utvrđdajut(y) se – i kiftri c(a)r̄sci po vsei vyselenoi **utvrđdajut(y) se** (P11: 46, 4)

utvrđdajut(y) se – i skipetriê car(y)skaâ po vsoi vaselenoi **utvrđdajut(y) se** i kraeće se slavetъ (P20: 88, 3)

uzelъ – a drugu knigu **uzelъ** nikolavъ tonislo knezъ (P4: 23, 29)

uzelъ – jednu knigu **uzelъ** banъ veliki ninoslavъ (P4: 23, 28)

uzeše – i po sili **uzeše** konavaljsku župu i druga města togai grada (P13: 54, 6)

uzeto – da e krivo **uzeto** i ne po pravđi ludemъ dubrovč(y)cimъ (P20: 93, 36/37)

uzeto – vola na viri myu **uzeto** na gospokoi moge dubrovčinu tozi istinomъ pokazati (P20: 92, 29)

uzetju – ine riči u [v]syju ratъ tomui **uzetju** (P20: 93, 33/34)

uzgovoriše – I zato **uzgovoriše** s kraljevstvomъ (P10: 41, 10)

uzima – gdê se godê **uzima** c(a)rina u vladani[i] g(ospo)d(i)na bana tvrtka (P9: 39, 3)

uzme – i *uzme* imb̄ eo v̄b̄ ôblasti kraljevâsra mi (P10: 42, 21)

vazvede – na nebesa *vazvede* tim(б)že v(б)sa ôt(б) nebitъê (P20: 88, 2)

vazvede – na nebesa *vazvede* tim že v(б)sa (P18: 78, 2/3)

vazvede – soboju ôboživъ na nebesa *vazvede* (P14: 58, 2)

vêdivbše – i mi *vêdivbše* prošenie prav(ъдън)o i dostoino govorenie (P16: 69, 5/6)

vêrûe – a se eêe ako *vêrûe* (P3: 19, 7)

vêrue – aka: *vêrue* vlahъ srâblina (P3: 20, 8)

veruje – I jako *veruje* vlahъ serblina (P4: 23, 21)

vêruje – I sê ôcëe ako *vêruje* serblinъ vlaha (P4: 23, 20-21)

vide – I tui g(ospo)d(i)nъ kralъ *vide* krasnu lubъvъ (P19: 85, 10)

vide – pakъ *vide* êo e svêtu neskrobeno · prîsryd(б)čnu i krasnu ljubimu prijaznъnъ (P19: 85, 3)

vidêvše – I ja g(o)sp(o)gja kîru Elena i gospo(g)ja kralica kîra dorothaja *vidêvše* ôbeçanija (P10: 44,

37/38)

vidimo – i k tomu da e *vidimo* vsakomu človêku (P16: 68, 2)

viditi estъ – i po pisanьêhъ koe ôd(б) nihъ primismo *viditi estъ* (P23: 110, 9)

vidivše – a ôni k'n[e]zъ vlastele i vsa ôpjina grada dubrovnika *vidivše* veliku lubavъ našu i s'r'čan'st'vo (P23: 112, 24)

vidivъ i razmislivъ – i u plemenito v̄b̄ sihъ v̄sihъ *vidivъ* i *razmislivъ* (P23: 110, 7)

vidivbše – i *vidivbše* rečenoga kneza hrâvoê dostoina časti svoego ô(tъ)ca (P11: 46, 8/9)

vidivbše – tada mi i *vidivbše* da se ni njegovo sime izrodilo (P11: 46, 8)

vratiti – da se ima platiti i *vratiti* (P20: 93, 37)

vbzdvignuti – želaje padšaja sa *vbzdvignuti* i razoršaja se ukrîpi i (P10: 41, 8)

vъzvede – i padъšee člov[ê]če sučvo pristuplenje soboju ôboživъ na nebesa **vъzvede** (P22: 105, 1/2)

vъzvede – ô boživъ na nebesa **vъzvede** (P11: 46, 3)

zabaviti – ili čimъ **zabaviti** ni vlastelinъ ni vlastelič(i)jъ (P10: 42, 21)

zada i privrъże – i k tomu êo imъ ratъ **zada** i mirъ **privrъże** (P20: 89, 7/8)

zakl[e]h[ь] se - u viki prisegohъ i **zakl[e]h[ь]** se azъ rečeni g(ospo)d(i)nъ kralъ stípanъ (P22: 108, 20/21)

zakleše se – i k tomu **zakleše** se vlastele našega plemena (P23: 113, 51)

zaklesmo – rotismo se i **zaklesmo** na častnomъ i životvorečemъ krsti (P23: 113, 42)

zapečatismo – zakonom(ь) pečatiju našom(ь) podъ visekomъ pečatiju **zapečatismo** (P19: 87, 24)

zapečatititi – ôbičnomъ pečatiju povelihъ **zapečatititi** (P21: 99, 12)

zapisa – i **zapisa** gradъ dubrovnik(ь) (P10: 42, 16/17)

zapisa – i zapisanje **zapisa** i potvrđi kraljevstvo mi pridъ gradom(ь) dubrovnikomъ (P10: 44, 36)

zapisa – zato kraljevstvo mi **zapisa** i potvrđi i bolše ispravi vsake zakone (P10: 41, 12/13)

zapisahъ - i **zapisahъ** i ôbnovihiъ i bol(ь)še ispljenihъ vъ vsaku svobodu i čistotu (P10: 41, 15)

zapisali – i početno natražje naše êo godi smo u sъemъ listu dali i **zapisali** i ôbitov'ali (P23: 113, 41)

zapisali – i zapise koe su učinili i **zapisali** gospoda prъva bosanska raška i srđrbska gradu dubrovniku (P20: 89, 9)

zapisano – u koju emъ e **zapisano** vse primorje (P20: 92, 26)

zapisaše – i **zapisaše** mene kneza pavla radinovija (P15: 65, 8)

zapisasmo – dasmo mu i **zapisasmo** u lašvi naša tri sela (P11: 46, 10)

zapisasmo – i **zapisasmo** po sihъ našihъ povelahъ (P16: 70, 9)

zapisaže s(e) – **zapisaže s(e)** sije vъ lêta po rođestvi božijem(ь) (P12: 51, 23)

zapisuemо – i potvрjuemо i siômь povelomъ *zapisuemо* u vêkъ vêkoma ôpjini (P13: 54, 12)

zapisuju – i *zapisuju* knezu vlastelemъ i vsoi ôpjini grada (P15: 67, 12)

zapisuju i *ukriipluju* – reč(e)nago *zapisuju* i *ukriipluju* kakot e zapisalъ g(ospo)d(i)nъ kralъ ôstoê (P19: 87, 19)

zavezaše se – i rečeni vlastele i poklisarje grada dubrovnika primiše i *zavezaše se* (P22: 108, 15)

zborïvъ i besêdivъ – i sa vsimi vlasteli i s velmožami rusaga bosanjskoga *zborïvъ i besêdivъ* bezъ nêednoga propaistva (P20: 89, 6)

zidaše – i *zidaše* gradъ dubrovnikъ (P13: 54, 7)

zidaše – i *zidaše* gradъ dubrovnikъ (P13: 54, 7)

PRILOG 2
(DIGITALIZIRANA GRAĐA)